

**Народні твори про голодомор:
1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр.
в Україні,
зібрані студентами-філологами
Криворізького державного
педагогічного університету
в кінці XX – на початку XXI ст.**

УДК 398. 2 (477)
ББК 82 (3 Укр)

Народні твори про голодомор: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. / Вступна стаття, упорядкування та примітки О.М. Гончаренко. – Кривий Ріг: Діоніс (ФОП Чернявський Д.О.), 2011. – 244 с.

Збірник складають фольклорні твори про голодомор, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету під час проходження фольклорної практики в одинадцяти центральних, західних та південних областях України в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Представлені оповіді-спогади, перекази, співомовки, колискова пісня та дума відображають наслідки трагічної історії геноциду українців упродовж трьох голодоморів: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр., масових реквізицій, пограбування селянських господарств, непомірних хлібозаготівель, розкуркулення, насильницької колективізації, індустріалізації, національно-винищувального терору сталінським режимом. У передмові та коротких статтях до розділів встановлено психологічні та філософсько-історичні витоки походження народної творчості про голодомор, умови розвитку української фольклористики у 20-40 роках ХХ ст., обумовлено історичну долю представлених жанрів, їх специфіку. Окремо подано фольклористичні праці Д.Т.Федоренка, В.М.Скрипки, які безпосередньо займалися збиранням народних творів про голодомор у Придніпровському регіоні, а під час викладацької діяльності у КДПУ, 80-90 р. ХХ ст. залучили до цієї роботи студентів.

Видання містить науково-інформативний апарат: іменний, географічний, хронологічний покажчик текстів, картограму процесу їх запису, фотознімки респондентів – очевидців трагічних подій, список використаних джерел та фотоматеріали про навчально-методичне значення зібраних творів, що сприятиме пошуку істини, утвердженню власного бачення національної трагедії.

Для фольклористів, істориків, етнографів, викладачів та студентів вузів, усіх, хто цікавиться українською народною творчістю.

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 10 від 10 травня 2011 року)

Рецензенти:

Ю.О.Арешенков – кандидат філологічних наук, професор Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг);
І.В.Грищенко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри культурології Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ).

УДК 398. 2 (477)
ББК 82(3 Укр)

**Пам'яті жертв
голодоморів в Україні
присвячується**

**Народні твори про голодомор:
1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні,
зібрані студентами-філологами
Криворізького державного педагогічного університету
в кінці XX – на початку XXI ст.**

Збірник фольклорних творів про голодомор

ВІД УПОРЯДНИКА

Вперше окремим виданням здійснюється публікація народних поетичних та прозових творів про голодомор, що зібрали студенти-філологи I курсу Криворізького державного педагогічного університету під час проходження фольклорної практики в одинадцяти центральних, західних, південних областях України в кінці XX – на початку XXI ст. При систематизації фольклорних творів повно і вичерпно враховано історію виникнення та наслідків трьох голодоморів: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні. Фольклорний матеріал добирався упродовж 1983 – 2009 рр. виключно з друкованих, рукописних, електронних джерел.

До збірника включено студентські записи оповідей-спогадів, переказів про голодомор 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., які зібрані під час фольклорної практики з 1986 по 1997 рр. під керівництвом доцента кафедри української літератури Криворізького педінституту Василя Микитовича Скрипки. Крім того, в процесі підготовки наукового видання упорядник використала нові студентські надходження різножанрових фольклорних творів про голодомор 1932-1933 рр., 1946-1947 рр., збиранням яких безпосередньо як фольклорист опікувалася з 1997 року і дотепер. Переважна більшість народних творів публікується вперше, окремі подані у варіантах, 71 оповідання-спогад були опубліковані В.М.Скрипкою у часописі «Березіль» (1994. – № 9-12).

У зв'язку з тим, що упродовж 50-90 років XX ст. викладачі Д.Т.Федоренко, В.М.Скрипка безпосередньо займалися збиранням фольклору про голодомор у Придніпровському регіоні, а в період педагогічної діяльності у КДПУ залучили до цієї роботи студентів, виникла необхідність окремо подати біографічні довідки про них та їх власні фольклорні записи, ґрунтовні дослідження з окресленої проблеми.

Упорядкування зібраного фольклорного матеріалу студентами-філологами КДПУ здійснено за жанрово-тематичний принцип, що охоплює хронологію трьох голодоморів: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні. Це дозволило увиразнити прозові (оповіді-спогади, перекази) та поетичні (співомовки, колискова пісня, дума) жанри фольклору, в яких український народ відобразив історичні події та суспільні явища в період становлення радянської влади в Україні на початку XX ст.; виявив погляди, настрої, ставлення до насильницької колективізації, національно-вимищувального терору сталінським режимом, що призвів до знецінення людської особистості та загибелі великої кількості українців упродовж трьох голодоморів.

Відібрані твори поетичних та прозових жанрів фольклору про голодомор з художнього, пізнавального та естетичного погляду є новими, маловідомими, представленими у сукупності варіантів, мають високий ступінь автентичності, відзначаються повнотою змісту і відносно високим рівнем художності. Загалом за кількісними параметрами у збірнику вміщено 167 різножанрових народних творів: 26 поетичних (24 співанки, 1 колискова пісня, 1 дума), 141 прозових (134 оповідання – спогади, 7 переказів).

У коротких статтях перед розділами подано історичну долю певного жанру фольклору про голодомор, його особливості. Розділи, в яких представлені оповіді -

спогади, перекази про голодомор, розміщені відповідно до хронології подій, тобто згруповані відповідно до часу виникнення, за подібністю сюжетів та мотивів.

Характерною рисою пропонованого видання є те, що носіями фольклору про голодомор в переважній більшості виступили жінки. Найстарший інформатор з 1891 р. н., наймолодший – 1965 р. н.

Траплялися випадки, коли через страх оповідач не вказував свій рік народження, місце проживання, або не називав своє прізвище (*Переказ №108. «Сталін виморив людей», записаний від баби Каті*), все ж в окремих випадках студентам вдавалося отримати якнайбільше інформації про оповідача, долучити до тексту фотознімки респондентів – очевидців трагічних подій, за їх бажанням. На цій підставі майже всі фольклорні тексти відповідно паспортизовані (зазначено час запису, місце за сучасним адміністративно-територіальним поділом, прізвище записувача, оповідача, його рік народження). Коментарі збирачів, зокрема пояснення незрозумілих слів, уточнень подані після запису тексту.

Тексти в збірнику друкуються за загальноприйнятими нормами сучасного українського правопису із збереженням говіркових, лексичних, фонетичних та локальних особливостей, щоб не порушувати структуру їх цілісності. Заголовки прозовим творам надані упорядником, виходячи з конкретного матеріалу.

Для зручного користування, збірник доповнений науково-інформативним апаратом: іменним, географічним та хронологічним покажчиком текстів, списком використаних джерел, картограмою процесу запису, що дозволяє наочно встановити просторові масштаби досліджуваної території студентами-філологами КДПУ.

Наприкінці збірника представлені результати анонімного анкетування студентів-філологів 2000р., 2007р., 2009р. з теми «Що я знаю про творчість народу у період голодоморів 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні?», фотоматеріали про відкриття 19.09.2008 р. на факультеті української філології КДПУ тематичної виставки «Народні твори про голодомор 1932-1933 рр. в Україні» та про щорічне читання з 2000р. лекції для студентів I курсу «Народні твори про голодомор в Україні: історія збирання та вивчення», які, на наш погляд, суттєво активізували процес збирання і вивчення студентами фольклорних творів, що увійшли до збірника.

Упорядник вважає за обов'язок висловити щире подяку Голові місцевої асоціації дослідження голодоморів в Кривому Розі Ніні Олександрівні Єсіній, котра у листопаді 2007 року передала значну частину народних прозових творів, зібраних студентами-філологами КДПУ під час проходження фольклорної практики у 80-роках ХХ ст. під керівництвом кандидата філологічних наук, доцента Василя Микитовича Скрипки, що ставив за мету опублікувати їх окремою збіркою; а також щиро дякує студентам-філологам та колегам кафедри української та світової літератур: кандидату філологічних наук, доценту Наталі Георгіївні Мельник, кандидату філологічних наук, доценту Світлані Валентинівні Щербак, кандидату філологічних наук, доценту Світлані Анатоліївні Демченко за допомогу у проведенні пошукових робіт з виявлення фольклору про голодомор.

Сподіваємось, що книга буде корисною під час вивчення розвитку усної народної творчості ХХ ст., а також стане джерельною базою для створення на сучасному етапі нових збірок з фольклору.

ДЖЕРЕЛО ЗАКОДОВАНОЇ ІСТОРІЇ

Фольклор є своєрідним супутником історії, без вивчення якого не можна достеменно досягнути художньо-культурної сфери життя народу, нації, суспільства як в минулому, так і сьогодення. Осмислити, узагальнити багатовіковий традиційний культурний досвід української нації можливо лише при умові, коли відомо, як проходив процес накопичення, збирання і вивчення продуктивної сфери словесного фольклору, що за найбільш складних несприятливих обставин залишався феноменом збереження національної самосвідомості, каталізатором морально-етичного, естетичного підґрунтя суспільства, запорукою захисту соціальних, національних прав і вияву негативної оцінки всіх тих явищ, що стояли на перешкоді творенню життя.

Своєрідним, унікальним явищем в сфері європейсько-азіатського культурного простору є фольклор про голодомор: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні, що цілісно віддзеркалив творчість української нації, її надприродну здатність змальовувати події і явища суспільного життя відповідно до тих конкретно-історичних умов, в яких доводилося їй виживати.

Надзвичайно болюча в морально-психологічному, подразлива у політичному площинах проблема вивчення фольклору про голодомор спрямована на подолання наслідків тотальної ідеологізації художньої культури як способу знедуховлення нації, на повернення до міцної етнокультурної цілісності, до розмежування аутентики та фальсифікації фольклору. Адже за радянських часів процес збирання народної творчості про голодомор перебував під суворою заборонаю.

Народні твори про голодомор, як складова частина фольклору ХХ ст., мають незаперечне наукове значення, оскільки їх збирання, картографування, опис та вивчення є одними із першочергових завдань сучасної фольклористики. Дослідження цих творів дасть змогу вникнути в сутність малодослідженого періоду в історії української фольклористики, осмислити їх як інтегральну частину культури, що постала в органічній єдності з історією, філософією, мовою, тобто є відтворенням фольклорної картини світу, де загальне діалектично пов'язане з особистим.

Найповніше тему голодомору українців репрезентують народні твори, які виникли за часів формування нової радянської держави у 20-40 роки ХХ ст., оскільки в них образно відтворено масове незадоволення політикою колективізації, способи проведення хлібозаготівель, жорстокість репресій відносно непокірних селян.

Цей специфічний прозовий та поетичний масив народних творів, що синтезував нагромаджений у процесі розвитку особливий зміст із оригінальним аспектом відтворення дійсності не вписувався в ідеологічні, обслуговуючі форми радянської школи фольклористики, що виникла на засадах марксистсько-ленінського вчення в середині 30 років ХХ ст. Внаслідок цього «фольклористика стала вульгарно політизованою, ідеологізованою, здобутки багатьох передових вчених минулого названі «реакційними, буржуазними», а багатьох дослідників (в тому числі П.Чубинського, М.Грушевського, С.Єфремова, О.Потебню та інших) проголошено

«ворогами народу та соціалістичної держави». Багато наукових праць та їх авторів було знищено, багато були несправедливо забуті¹. На цій підставі твори словесності про голодомор, як і козацькі думи, історичні пісні, національні гімни, маршові пісні довгий час заборонялися, замовчувалися, оскільки не узгоджувалися із матеріалістичними та ідеологічними поглядами насадженої теорії про класовий підхід до вивчення творів мистецтва. Натомість популяризувалися тексти так званого «радянського фольклору», зокрема твори про Леніна, Сталіна, партію, що масово були представлені у збірниках «Великому Сталіну» (К., 1949), «Українська радянська народна пісня» (Львів, 1950), про досягнення колективізації та соціалістичного будівництва та пісенні твори колгоспників – аматорів у збірниках «Свято врожаю» (К., 1952), «Буковинські співанки» (К., 1952), «Розцвітає Україна» (Харків, 1954), які «за найелементарнішими законами розвитку усної словесності, не говорячи вже про історичне тло, не могли з'явитись у народному середовищі. Через заборону багатьох українських наукових праць минулого та неможливість проникнення інших ідей з-за кордону, фольклористика на українських землях була приречена на згасання, деградування, ледь жевріюче існування»².

В оцінці такого становища необхідно визначити, чим же керувалася тодішня влада у підході до фольклору та фольклористики? В першу чергу, радянська влада здійснювала ідеологічний контроль над процесами народної творчості, уважно слідкуючи за антирадянськими проявами. Свідомо замовчуючи, шліфуючи народні твори як основне джерело закодованої історії, «подвижники» радянського фольклору звелися до штучного насаджування марксистсько-ленінського вчення, до залучення класового підходу до народних творів. На підставі чого відбулася підміна науки фольклористики культурно-політичним явищем «радянський фольклоризм». Вивчаючи цю проблему, сучасні дослідники народної творчості Анатолій Ільницький та Володимир Пальоний у статті «Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм» переконливо доводять: «Аналіз радянської «науки» про фольклор однозначно дає змогу стверджувати: у своїх гірших, вкрай ідеологізованих проявах це не була наука, - це був ідеологізований і політизований, реакційний фольклоризм, що продовжував «перевиховання народних мас», розпочате Катериною II. Започатковане нею дістало доведене до абсурду завершення у фольклоризмі радянському. Все це робить правомірним введення терміна «радянський фольклоризм», як синоніму «радянської фольклористики», якої, як нині це очевидно, насправді не було – не існувало. Бо фольклористика вивчає, а фольклоризм використовує і під певним ідеологічним кутом зору пристосовує та тлумачить»³. При цьому, як зазначають вчені, термін «фольклоризм» не містить ні позитивного, ні негативного змісту, він набуває оцінювального змісту залежно від контексту.

У 20-30 роках ХХ ст. дії радянської влади призвели не тільки до переслідування, репресій діячів науки, митців та їхніх творів, а й до того, що всі гуманітарні науки, в

¹ Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність. Посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2000.- С. 51.

² Там само. - С. 52.

³ Іваницький А., Пальоний В. Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм ? // Родовід. – 1996. - № 13. – С. 28.

тому числі й фольклористика, перетворилися на явище придатне для виконання ідеологічних замовлень. На цьому ґрунті термін фольклористика підмінили поняттям народна творчість⁴, щоб у такий спосіб здійснювати ідеологічне керування фольклорним процесом та всіляко спонукати творців та збирачів до вивчення «народних» за походженням і радянським змістом творів. Все це було не випадковим, оскільки йшлося про чітко окреслену програму дій радянської науки щодо розвитку сучасної літератури та народної творчості в нових соціалістичних умовах, «оскільки усна народна творчість є однією з ділянок словесного мистецтва, актуальні завдання сучасного робітничого та колгоспно-пролетарського фольклору, - ті самі, що й актуальні завдання пролетарської літератури. Здійснюючи класове планомірне керівництво літератури, було б непослідовно залишити усну народну творчість на волю стихії, необхідно, щоб і в усній творчості пролетарська свідомість підкорила собі стихійний процес»⁵. Тож вже від середини 1930 років прослідковується планомірне продукування фальсифікованого в такий спосіб радянського фольклору. В цей час, як зазначав Іван Березовський: «головним об'єктом вивчення стає радянська фольклористика, його специфічні риси та суспільно-виховна функція»⁶. У руслі цих завдань у 1936 р. засновано Інститут фольклору при Академії УРСР, де вирішуються питання щодо селекції та пристосування традиційного фольклору до потреб класового підходу. Таким чином, концентрація уваги радянських вчених зосереджувалася на змісті текстів фольклору. Так звані «народні твори» мали ілюструвати тяжке життя до Жовтневої революції і щасливе після неї. З метою популяризації досвіду вивчення фольклору в світлі новітніх завдань у 1937р. започатковано збірник «Український фольклор», який у 1939р. змінено на часопис «Народна творчість», на сторінках якого здійснюється шліфування й видання творів на радянську тематику: про більшовицьку партію, про Червону армію, «щасливе» колгоспне життя, індустріалізацію. На цій підставі виникають стоси пісенних збірників, що мають неухильно відповідати інтересам радянської політики: «Збірник пожовтневих народних пісень» (К., 1936), «Великий Жовтень і громадянська війна в народній творчості українців» (К., 1957), «Українські радянські народні пісні» (К., 1955), «Радянська пісня» (К., 1967). І як не намагалася влада здійснювати контроль над процесами народної творчості, керуючись класовим підходом в оцінці змісту текстів фольклору, їй все ж таки не вдалося замовчати народ, знедухувити та сфальсифікувати його творчість.

Що ж насправді співав, оповідав народ в умовах політичного наступу на його національні здобутки за часів радянської дійсності? Один із перших відповів на це запитання вітчизняний фольклорист ХХ ст. Василь Скрипка у розвідці «Що ж співає народ (нотатки фольклориста)»⁷. Вчений писав: «У нас два поняття народу. Одне, в якому народ представлений з трибун пленумів, з'їздів, на плакатах, в самодіяльності. Рекламований. І друге, де народ той, що пшениченьку сіє та жне,

⁴ Емельянов Л.И. Методологические вопросы фольклористики. – Ленинград, 1978.- С.59-70.

⁵ Там само. - С. 60.

⁶ Березовський І. П. Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. – К.: Наукова думка, 1968. - С. 167.

⁷ Скрипки В. Що ж співав народ? // Людина – Культура – Духовність. Збірник наукових праць / За ред. А.В.Козлова. – К., 1996. – С. 254-265.

недоїдає, у кирзаках, куфайках у будень і свято. М.Стельмах дуже мене просив опублікувати у збірці пісню, десь-то вона в нього була записана:

Що роботи наробилася,
Хліба – солі не наїлася.

Це той народ, який був за межею цивілізації і культури. І в нові часи ми (фарисеї, мабуть) йдемо до нього з гласністю та перебудовою. І не здогадуємось у своїй догматичній наївності та політичній закомплектованості, що народ у всі часи був гласний, перебудований, правдивий і гостро критичний. Не завжди відверто він протистояв злу, якість повивав його туман швейковщини, але тільки безсовісний може тим дорікнути: видимий терор, смерть – страшні. А як же його гнули! Як же ж його ломили! Як же морили! І народ ніби мовчав. Ні, його замовчали»⁸. Вказуючи на причини такого становища, дослідник намагався викрити спроби радянської влади корегувати процесом створення народних творів. Та їй не вдалося знищити волелюбний дух української нації, її прагнення творити за покликом власного бачення, випромінювати правдивий образ реальної дійсності. На цій підставі, можна припустити, виник і дійшов до нашого часу фольклор часів голодомору, який ідеологами радянської влади несправедливо замовчувався. Та народ не замовчати, як не замовчати, не переписати його історію, бо правда рано чи пізно стане відома всім.

Немає, не існує меж, які б зупинили розвиток народної творчості. Відомо, доки існує народ, доти існує його творчість. І хоча радянська влада довгий час замовчувала жахливу сторінку нашої історії, все ж зупинити природний процес творення народної творчості про голодомор їй не вдалося, як не вдалося залякати, замовчати тих, хто прагнув пізнати істину. І початок цій справі зроблено кілька десятиліть тому за кордоном, бо розвиток фольклористики на українських землях був перерваний у радянський період.

Серед перших вітчизняних і зарубіжних дослідників, що започаткували збирання та осмислення народних творів про голодомор у ХХ ст. були: **Г. Сенько** «Правдивий український фольклор під совітами. Народні приповідки-частівки» (Вінніпег, 1947); **Ю. Семенко** «Народне слово» (Нью-Йорк-Мюнхен, 1964), **Д. Чуб** «Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі» (Торонто, 1984); **Я. Славутич** «Голод 1932-1933 років у межах сілради. Спогади» - розділ збірки «Місцями запорозькими» (Едмонтон, 1985); **О. Ющенко** «Кобзар Єгор Мовчан не міг мовчати...» (Слово і час. – 1990. - № 10); **Л. Коваленко, В. Маняк** «33-й: голод. Народна книга-меморіал» (К., 1991), **В. Пахаренко** «Слово, що здолало смерть: Записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року» (Народна творчість та етнографія. – 1991.- № 6), «Маловідомі публікації фольклору, спрямовані проти режиму тоталітаризму» (Народна творчість та етнографія. – 1993.- № 1), «Народ супроти більшовизму: Ознайомлення учнів з українським фольклором про голодомор» (Українська мова і

⁸ Скрипки В. Що ж співав народ? // Людина – Культура – Духовність. Збірник наукових праць / За ред. А.В.Козлова. – К., 1996. – С. 265.

література в школі. – 1993.- № 5-6); **К. Черемиський** «Відлуння з Холодної гори. Як нищили українських «гомерів»» (Українська культура. – 1992. - № 6), «Повернення традиції. З історії нищення кобзарства» (Харків, 1999); **С. Шевчук** «Відображення голодомору в народній пам'яті: за фольклорно-етнографічними пам'ятками України» (Культура України: Проблеми. Перспективи. Збірник наукових досліджень Рівненського державного інституту культури. – Рівне, 1992); **М. Хай** «Дума про репресованих кобзарів» (Народна творчість та етнографія. – 1992. - № 1); **І. Бугаєвич** «Дожилося Україна: Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні» (К., 1993), «Пухнуть люди, мруть-конають» (Українська культура. – 1993.- № 5-6); **В. Дубравін** «Народна пам'ять про голодомор» (Народна творчість та етнографія. – 1993. - № 5-6); **В. Скрипка** «Виморення голодом» (Березіль. – 1993. - № 9-12); **Д. Білоус** «Голодомор і колективізація в Україні та їх відображення в народній творчості. Найбільший злочин імперії» (Матеріали науково – практичної конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років». – К., 1993); **П. Охріменко** «Дума про голод» кобзаря зі Слобожанщини Євгена Мовчана. Найбільший злочин імперії» (Матеріали науково – практичної конференції «Слобожанщина» Голодомор 1932-1933 років». – К., 1993); **О. Різниченко** «Їдло 1933-го» (Основа. – 1993. - №24 (2)); **Т. Конончук** «Трагедія голодомору 1932-1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди». (Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 1996); **К. Фролова** «Трагічний гумор українського фольклору советської доби» (Визвольний шлях. – 1997. - № 4); **Д. Федоренко** «Як же їм хотілося жити...» (Освіта. – 2000. – 6-13 грудня). Серед новітніх досліджень: **Ю. Мицик** «Український голокост 1932-1933. Свідчення тих, хто вижив» (К., 2003); **Р. Кирчів** «Голодомор у фольклорному відображенні (штрихи до дослідження проблеми)» (Вісник НТШ. – 2003.- № 29.- С.22), «Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933: Етнокультурні наслідки голодомору в Україні» (Львів, 2005); **А. Яценко** «Голодомор 1932-1933 рр. в усній народній творчості» (Пам'ять століть. – 2004. - № 3-4); **Л.Артюх** «Дослідження голоду як культурного феномену» (Народна творчість та етнографія. – 2004. - № 3) **В. Сокіл** «Українці про голод 1932-1933. Фольклорні записи» (Львів, 2003), «Народна проза про голодомор: питання традиції» (Народна творчість та етнографія. – 2007. - № 6); **Н. Головецька** «Український політичний анекдот на сторінках «Щоденників: 1923-1929» Сергія Єфремова» (Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 5); **Л.Сердунич** «Вустами правди і болю. Український фольклор періодів голодоморів» (К., 2009).

На сучасному етапі звернення науковців КДПУ до надзвичайно складної в дослідницькому аспекті проблеми збирання та вивчення народної творчості про голодомор не випадкове. Це ще данина пам'яті вузівським наставникам – талановитим вченим, які, ризикуючи своїм життям, намагалися реалізувати себе на повну силу, навіть в умовах тоталітарної системи, коли збирали, осмислювали заборонені владою народні твори. Їх формування світогляду відбувалося під впливом видатного вченого широкого діапазону, поета і громадського діяча, директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, академіка М.Т.Рильського, який проводив велику роботу з організації й піднесення фольклористики в Україні у повоєнні роки. Він виховав ціле покоління дослідників і

постійно скеровував їх на вирішення першочергових завдань про усну народну творчість. Сказати слово правди про найболючіше, замовчуване нечестивими догмами сприяли тому, що вчений, рятуючи нашу національну честь і гідність, неодноразово наголошував, що далеко не всі заціпеніли зо страху, не перевелися достойники Духу. Серед таких достойників Духу, що перейнялися настановами відомого академіка, були викладачі тоді ще Криворізького державного педагогічного інституту: кандидат педагогічних наук, доцент **Дмитро Тимофійович Федоренко** (працював у вузі з 1977 року по 2000р.) та кандидат філологічних наук, доцент **Василь Микитович Скрипка** (працював у вузі з 1986р. по 1997р.). Пізнавши на своєму доленосному шляху голодомори 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр., вчені не зреклися свого покликання збирати і досліджувати народну творчість, а тому йшли в народ, щоб пізнати правду. Детальніше на сторінках цього видання подані фольклористичні праці Д.Т.Федоренка, В.М.Скрипку з окресленої проблеми.

Будучи нештатним кореспондентом Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, педагог Дмитро Тимофійович Федоренко упродовж 50-90 рр. ХХ займався збиранням народних творів на Дніпропетровщині, не уникав при цьому записувати народнопоетичні зразки про голодомор. Під час викладання у вузі він адаптував їх до педагогічної роботи, написавши велику кількість посібників, підручників з українського фольклору, літератури, етнопедагогіки.

Вагомим внеском Василя Микитовича Скрипки у вітчизняну фольклористику слід вважати компаративні студії української, чеської та словацької народної лірики. Та серед його наукових інтересів – маловивчена проблема відображення голодомору засобами фольклору, якій вчений присвятив низку публікацій. Керуючи фольклорною практикою студентів у 80 роках ХХ ст., Василь Микитович закликав їх оперативно збирати цей фольклорний матеріал, оскільки учасники, очевидці тих трагічних подій ідуть з життя, а їх свідчення, як вважав вчений, становлять найбільшу вартість для науки.

Саме наполеглива праця цих вчених спонукала студентів розпочати самостійне збирання народних творів про голодомор, що триває й дотепер. Це по суті і стало підставою для публікації народних творів про голодомор, зібраних студентами-філологами КДПУ в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в одинадцяти центральних, західних та південних областях України, що охоплюють широкий географічний діапазон (Детальніше див. додаток А. «Картограма процесу запису фольклору про голодомор в Україні студентами-філологами КДПУ упродовж 1983 – 2009 рр.»).

І хоча на сьогодні вже достатньо розроблена історіографічна база голодоморів: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні вітчизняними та зарубіжними вченими (В.Васильєв, С.Кульчицький, В.Марочко, Ю.Мицик, В.Сергійчук, Ю.Шаповал, В.Маняк, О.Мельник, Д.Мейс, Р.Конвест та ін.), все ж для з'ясування визначальних передумов виникнення народних творів про голодомор необхідно залучити велику кількість різноманітних джерел, зокрема необхідно проаналізувати історичні документи та порівняти їх з народними творами про голодомор, аби краще осягнути роль історичної правди та художнього вимислу в процесі виникнення народної творчості про голодомор.

Витоки трьох голодоморів, що відбулися в радянській Україні у першій половині ХХ ст., беруть свій початок з середини ХІХ ст., коли набуло поширення вчення про

науковий світогляд пролетаріату. Його автори К.Маркс і Ф.Енгельс визначали селян як консервативний клас, який слугує лише «будівельним матеріалом» для комуністичного суспільства. Ці ідеї були підтримані російськими соціал-демократами на чолі з В.І.Ульяновим. Радянський керівник розглядав селян як клас, який постійно продукує з себе буржуазію, яку необхідно колонізувати, або ліквідувати. На початковому етапі боротьби за радянське суспільство бідне селянство розглядалося як меншовартісний союзник робітничого класу, який мав забезпечувати потреби пролетаріату та нового суспільства всім необхідним.

В усі часи селяни становили основу української нації, були носіями вікових традицій та національних цінностей. Невтомно працюючи на своїй землі, селяни-хлібороби дбайливо передавали від покоління до покоління свою майстерність вирощувати хліб. На цій основі Україна постала житницею Європи, а її хліб славився на весь світ. В українських чорноземах закладені великі перспективи для створення щасливого життя народу, його потужного духу, піднесеної цивілізації. Завдяки розуму, надзвичайній працьовитості, бережливості й таланту, українці на своїй землі створили найбагатішу хліборобську цивілізацію у світі. Як визначав відомий класик української літератури Павло Загребельний: «Ми створили цивілізацію – хліборобську, - нічого тут поганого немає. Це марксизм хотів загравати тільки з робітничим класом, і тільки своєю партією, своє вчення присвятив тільки робітничому класу, і я не побоююсь цих слів, буквально топтав селянство. Тому, що «розумний розсудить, а дурень осудить», «Більше в розумної розуму в п'яті, як у дурня в голові»⁹.

Мальовнича територія, дорідна земля, багатство річок, озер, м'який, теплий, здоровий клімат, як зауважував відомий український політик, драматург Володимир Винниченко, стали «найбільшим лихом української нації в усій її трагічній історії»¹⁰, оскільки привертали загарбників різних мастей, ласих поживитися багатствами України. Та саме земля постійно надихала українців боротися за незалежність, за щастя нащадків. Радянська влада визнавала, що підкорити волелюбний український народ їй так просто не вдасться, оскільки мірилом божественного, духовного, ідеального в душі кожного українця є воля. У народній свідомості воля ототожнюється з Україною, що символізує родючість української землі – найцінніше з усіх природних національних багатств. Прагнучи знищити націю хліборобів, більшовицька влада вдалася до планомірно виваженої політики виморення голодом мільйонів українців.

Визначаючи роль радянської України на початку ХХ ст., український філософ, публіцист, правозахисник Євген Сверстюк писав: «Нація в основному селянська. Україна найбільшим своїм багатством вважала землю. Надії пов'язувались з добрим господарем – статечним, працьовитим носієм традиції, творцем доброго ладу. Цього господаря босяцька влада заарештувала, як злочинця й вивезла на Північ – угноювати чужу землю. Їхнім же багатством і спадком розпоряджались на свій розсуд прислужники й раби нової влади. Земля з часом утратила силу в ледачих руках»¹¹. Умови такого становища були обумовлені національно-визвольною

⁹ Загребельний П. Ми створили хліборобську цивілізацію // Радянська освіта. – 1990. – 24 серпня.

¹⁰ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. І. – Київ – Відень, 1920. – С. 33.

¹¹ Сверстюк Є. Аксіома, яку треба довести // Слово і час. – 1993. - № 6. – С.7-8.

боротьбою українського народу за свою державність, що тривала з 1917-1920р. і завершилася поразкою. Молода українська держава не захистила себе від військової інтервенції, а внутрішні проблеми підточували її зсередини. Україна втратила тоді не лише державність та самостійність, а й значну частину власної території. Йшло, за висловом Володимира Винниченка, «планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось»¹².

На основі аналізу документів з історії виникнення голодоморів 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. були встановлені різні **причини**. Так, першопричиною голодного лихоліття 1921-1923 рр. стала посуха на Півдні України, громадянська війна і воєнна інтервенція, які знекровили і поруйнували сільське господарство. До голодомору також призвела воєнно-комуністична політика Леніна, масові реквізиції і пограбування селянських господарств. Як свідчать історичні факти: Україна не мала великих залишків хліба, аби вивозити його великими партіями за кордон. У березні 1922 р., коли селяни масово гинули від голоду, з республіки вивезли 75, 5 млн. пудів, хлібофуражної продукції, у 1923 р. за межі України було вивезено 310, у 1924 р. - 56, у 1925 - 352, у 1926 р. - 275, а з валового збору 1927 р. - 259 млн. пудів. Наприкінці 1927 р. обсяги хлібозаготівель впали, оскільки селяни втратили матеріальну зацікавленість у реалізації хліба державним органам. Заготівельні ціни були у 2 рази меншими від ринкових¹³. Щоб подолати за короткий проміжок часу зернову кризу, що виникла у нової влади на початку ХХ ст., комуністична партія активно взялася за соціалістичну реконструкцію сільського господарства. Єдиною перешкодою у подоланні зернової і хлібозаготівельної кризи влада вважала одноосібне українське селянство. На цій підставі більшовицька влада ціленаправлено прагнула позбутися класу українських селян – власників, господарів землі, і у 1927-1928 рр. проголосила масове створення колгоспів шляхом усупільнення основних засобів виробництва у сільському господарстві. Для реалізації цієї мети радянський уряд прислав з північних міст Росії численних «тисячників» для організації колхозів, а проти тих, хто не корився – ввів армійські частини і розмістив озброєні гарнізони та застави, мобілізував наряди міліції і військові підрозділи. Проте колективізація викликала у селян природний супротив, оскільки вони прагнули самостійного господарювання. Як визначав сучасний дослідник голодоморів Василь Марочко: «Загальноукраїнського руху опору не було, тому що селян штучно поділили на соціально протилежні групи – бідняків і куркулів, зіткнувши їх між собою. Їх насильно об'єднали у колгоспи, які нагадували тоді своєрідні резервації і заклади колективного перевиховання українських хліборобів»¹⁴. У кінцевому підсумку з 1927 року Й.Сталін застосував проти селян, які не бажали безплатно продавати хліб державі, кримінальний кодекс про саботаж. Проти одноосібних селян, які не вступали до колхозів з 1928р. починали посилено вживатися терміни «шкідник», «куркуль». Їх знищенню передували урядові постанови: про куркульські господарства у 1929р., в яких чітко вказувалися, хто такі «куркулі». У 1930р. ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про перехід до ліквідації

¹² Винниченко В. Відродження нації. – Ч.І. – Київ – Відень, 1920. – С.34.

¹³ Марочко В. Голодомор в Україні: причини і наслідки (1932-1933). Тексти лекцій. // Освіта. – 1993. – № 1. – С. 5.

¹⁴ Там само. – С. 5.

куркульства як класу у районах суцільної колективізації», згідно якої на Україні покотилися хвилі арештів, судів та розстрілів, висилань до Сибіру за націоналізм. Особливо слід відзначити постанову від 7 серпня 1932 р., яку селяни назвали законом про «п'ять колосків». Сутність її полягала в тому, що колгоспний врожай на полях, громадські запаси, худоба прирівнювалися до державного майна. А тому за його розкрадання, навіть за декілька підібраних на полі колосків, селян засуджували до розстрілу або до позбавлення волі не менше 10 років. Свавільля, яке розпочалося після цієї постанови, було наслідком цілеспрямованої державної політики, бо колгоспників і селян одноосібників судили не за злочин, а за відмову скоритися тоталітарному режиму. Саме завищені хлібозаготівки, розкуркулення селян, вивіз хліба за кордон призвели до голодомору українців у 1932-1933 рр. Переживши голодомор 1932-1933 рр., відомий український фольклорист Григорій Нудьга у своїх спогадах писав: «У всі віки, у всіх країнах селянство з давніх давен було тим беззахисним класом, якого всяк міг пограбувати, підневолити, легко зробити рабом або виробником найбільших цінностей, без яких ніхто не може існувати. Найжахливіше за всю світову історію склалася доля українського селянства у 30-40 роках за панування Сталіна. Оскільки селяни складали основу нації, то могутній і продуманий удар державної машини був, безперечно, спрямований на планомірне винищення українців як нації... Найбільший державний злочин, зроблений керівництвом сталінської партії, не має навіть приблизного аналога в світовій історії»¹⁵. Так відбулася найбільша катастрофа людства, яку сьогоднішнім українцям, так і світові ще слід осмислити.

Запровадивши масові репресії проти селян, що не давали хліба, та інтелігенції, що не корилася новим порядком, влада на чолі з Й.Сталіним займалася депортацією непокірних українців на Північ Росії. Безперервні арешти, судові процеси, розстріли, заслання, концтабори послабили сили України, її мешканців. З часом українські чорноземи стали здобиччю для фашистської Німеччини, а українці – колабораціоністами на своїй землі. Та «історія України дає багато прикладів, коли здавалося, що вже вона остаточно переможена, знищена, що її «немає й не буде», - але минає час, і вона виходила знову на історичний кін оновлена й жива»¹⁶, - зазначала вітчизняний історик Наталія Полянська-Василенко. У виснажливій боротьбі проти фашизму Україна зазнала великих втрат, яких не зазнав жоден народ у світі. З боєм у серці писав відомий всьому світові український письменник, кінорежисер Олександр Довженко на сторінках свого щоденника 6 листопада 1945 р.: «Україна втратила за час війни тринадцять мільйонів людей. І се ще, так би мовити, з оптимістичною неточністю. Себто, коли ми додамо мільйонів два – три, то навряд чи помилимось. До Сибіру вислали ж перед війною півтора мільйони з Західної України, та й зараз висилають немало... Таким чином, Велика Удовиця втратила сорок відсотків дітей своїх убитими, спаленими, покатованими, засланими в заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання. А до війни, з початку Великої Соціалістичної революції, вона втратила, крім мільйонів загиблих у боях і засланнях політичних, ще шість мільйонів од голоду в урожайний 1932 рік. За двадцять з

¹⁵ Нудьга Григорій. Цар-Голод // Київ. – 1993. - № 2. – С.123.

¹⁶ Полянська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1993. – С. 546.

чимось довоєнних років у ній не прибавилося населення, хоч і стояла вона майже на першому місці в Європі по народженню... Зараз вона важко, коли не смертельно, поранена. Таких утрат, замовчаних через жахливу свою правду, не знав і не знає ні один народ у світі... Мій час – край загибелі мого народу... Що робиться в його культурі? Скільки знищено, розігнано... Скільки провінціалізму і тупої самозакоханості, асиміляторів і русифікаторів»¹⁷.

Як свідчать історичні хроніки, ще під час Другої світової війни колгоспна система в Україні в основному розвалилася, і тому радянська влада на чолі зі Сталіним після війни взялася її знову відновлювати, вживаючи випробовувані методи з 1930 років. На розорені війною, позбавлені всякої матеріальної підтримки колгоспи були накладені величезні держпоставки та всякі державні зобов'язання, що лягли непомірно важким тягарем для колгоспів і колгоспників. До крайніх меж людської спроможності були підвищені норми денного виробітку, збільшена кількість трудоднів та зменшена зарплата за них, одночасно їх обложено величезними податками. Насильно загнані до війни в сталінські колгоспи та безжалісно там експлуатовані, українські селяни були свідомі того, що зростання сталінських колгоспів не принесе їм добробуту, а тому були цілком незацікавлені в їх реконструкції. На цій підставі проти повторної насильницької колективізації сільського господарства першими виступили селяни-колгоспники, червоноармійці та демобілізовані воїни Червоної армії, котрі боронили рідну землю від фашистських загарбників. Так, з'явилися непоодинокі випадки індивідуального та збірного прояву народного опору. До прикладу, «9. 12. 45 р. в с. Каменополе (Сокальщина) повісилися з голоду й нужди 9 демобілізованих Червоної армії. Повішені почепили собі на груди картки з написами: «Німецьку неволю ми витримали, а більшовицької ми витримати не можемо»¹⁸. Отже, люди не хотіли вертатися у колгоспи, саботували колгоспну працю, виконання хлібопоставок. Все більше виникало ситуацій, коли «... зимою 1946 р. через станцію Олевськ переїздили ешелони з демобілізованими червоноармійцями, енкаведисти мусіли втікати зі станції, бо на них сипалося з поїздів каміння. Червоноармійці, що верталися з далеких постоїв, тут щораз частіше зустрічали валки голодуючих, що їхали й шли на захід, серед яких часто зустрічали своїх близьких. Вони (червоноармійці) в розпуці кричали: «За що ми билися, за що проливали кров?»... Зимою в м. Олевськ (Житомирська обл.) на ринку виступив один інвалід Червоної армії перед зібраним народом з гострою протибільшовицькою промовою. Між іншим він говорив: «Нам обіцяли по війні краще життя, а де воно? Знову загнали селян у колгоспи, знову нужда, знову голод. З нашої праці наживаються НКВД, партійці. Геть, більшовизм. Геть Сталіна й НКВД. Геть колгоспи... »»¹⁹. Незважаючи на такий стан, коли упродовж зими й весни 1946 р. грабіж колгоспів не припинявся й ні звідки не надходила допомога, було ясно, що незабаром мусить дійти до катастрофи. До такої катастрофи остаточно дійшло посушливого літа 1946 р. Тож після перемоги над фашизмом, у голодні 1946-1947 рр. радянська влада не

¹⁷ Довженко О. Україна в огні. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 292-293.

¹⁸ Новий голод на Східних Українських Землях (СУЗ) 1946-1947 рр. // Альманах «Гомону України» на 1997 рік. – Торонто, 1997. – С. 88.

¹⁹ Там само. – С. 89-90.

спромоглася забезпечити колгоспи матеріальними та трудовими ресурсами. Низький рівень механізації сільськогосподарських робіт, скрутне становище у зерновому господарстві призвели до голодної смерті українців, масового падежу худоби, невиконання планів хлібозаготівель при експортизації зерна безплатно.

Наслідки голодоморів ХХ ст. для української нації були вкрай доленосними. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві призвела до того, що за 1921-1923 рр. загинуло голодною смертю 1,5 мільйонів українців. Та все ж українські селяни не корилися діям нової влади, яка прагнула підкорити, знищити їх волелюбний дух. Під час колективізації відбувалися стихійні, масові виступи, повстання голодних українців. Так, лише упродовж 1930р. відбулося більше 4 тис. повстань, в яких взяло участь близько 1,2 млн. селян²⁰. Українці масово виходили з колгоспів, лишали села та подавалися до міст. Та влада жорстоко розправлялася з непокірними селянами: блокувалися дороги підрозділами ГПУ, а з 22 січня 1933р. була прийнята директива Й.Сталіна про заборону виїздити селянам з УРСР та Кубані. На цій підставі зростала смертність українських селян від неминучого штучного голодомору, оскільки більше двох третин населення України становили саме селяни. Так лише за 1932-1933 рр. у Дніпропетровській обл. за офіційними даними загинуло від голодної смерті 65 тисяч 101 особа. Та представників влади це зовсім не бентежило. Більше того, їх політика вражала цинічною брехнею. С.Косіор у листі до Й.Сталіна наприкінці квітня 1932 р. заявляв: «Будь-які розмови про «голод» в Україні треба категорично відкинути»²¹. Не можна не звернути уваги й на те, що більше 70 років представники радянської влади прагнули замовчати правду про істинні причини голодоморів, а тому насаджували у свідомості людей ідею про несприятливі погодні умови, які призвели до масового вбивства українців. Та й на сьогодні дехто з політиків намагається виправдати плани вбивчої влади, пояснюючи їх злочинні дії, як потребу реалізувати грандіозні та масштабні проекти щодо розбудови соціалістичної промисловості.

Утверджуючи марксистсько-ленінські ідеали, радянська влада українським хлібом годувала світовий пролетаріат Німеччини та інших країн світу. Так, в 1932 р. з України за кордон вивезено 1,72 млн. т. зерна, в 1933р. – 1,68 млн. т.²². І це відбувалося за умов, коли голодування, смертність в Україні набули масового характеру. У 1932-1933 рр. в Україні за різними підрахунками загинуло від 2 до 3, 5 мільйонів, від 5-7 млн., 8-10 млн., 15 млн. (за даними різних офіційних джерел)²³; до 25 мільйонів людей (за народними оцінками). За часів голодомору з'явилися випадки божевілья, канібалізму, апатії, деморалізації людської свідомості. Доказом слугують не лише історичні хроніки, офіційні документи про судові справи, а й свідчення очевидців. «Ні сліз, а ні жалю, а ні страху»²⁴, - так визначала свій стан

²⁰ Верстюк В., Тілищак В., Юхновський І. Голодомор – геноцид українського народу 1932-1933. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 6.

²¹ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р.Я. Пиріг. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 16.

²² Верстюк В., Тілищак В., Юхновський І. Голодомор – геноцид українського народу 1932-1933. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 3.

²³ Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. – С. 34.

²⁴ Різниченко Олекса. Їдло 1933-го. Словник голодомору // Основа. – 1993. - № 24 (2). – С. 127.

мешканка Кривого Рогу, котра намагалася здійснити обряд поховання напівживих своїх та сусідських дітей у 1933 році.

За рахунок сільського господарства в Україні було піднято промисловість та втрачено загальнолюдські цінності, оскільки влада перекреслила саму цінність людського життя, коли підмінила Господню заповідь «Не вбий!» на Сталінський принцип «Ліс рубають – тріски летять». На цій основі система вимагала від кожного офіційних доносів на своїх рідних та близьких, культивувала родинну зраду, витравлювала зі свідомості молоді пам'ять про своїх предтеч, стимулювала такі аморальні явища, як зневажливе ставлення до історії власного родоводу, народу, мови, звичаїв та традицій.

За часів голодного лихоліття 1946-1947 рр. загинуло до 1 - 1,5 мільйона українців; зросло жебрацтво, безпритульність, безробіття. Найбільше загинув було серед дітей. Репресії, арешти, конфіскація майна, ув'язнення, розстріли, голод українців, - все це, як стверджувала своєму народові влада, щоб не було війни. Але правда була в іншому. Саме репресивними методами радянська влада намагалася підкорити, знищити дух протесту та свободи козацького народу.

Отже, голодомори 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. мали злочинно закономірний, цілеспрямований, системний, масовий, штучний характер проти українських селян, проти самої української нації, оскільки сплановані і проведені владою лише на території, де компактно проживало українське населення. Окрім України, це була Кубань, Ставрополля, райони Казахстану, Північний Кавказ, Середня Азія та Сибір, інші регіони Союзу радянських республік. Зазначимо, від голодної смерті постраждали також й інші етноси, які проживали разом з українцями.

Якось у 80-роках ХХ ст. мені довелось прочитати у місцевій пресі про американських зоологів, що поставили експеримент, котрий похитнув позиції прихильників генетичної теорії і повернув до теорії англійського соціолога ХІХ ст. Роберта Оуена. Суть експерименту полягала в тому, що було взято 24 мишки з одного приплоду і поділено їх на дві рівні групи. Перша група отримала все, а друга – жила в бруді, голодною, скупченою стайкою. В результаті виявилось, що у першій групі в мозку утворилось на 15% сірої речовини більше, ніж у їх нещасних братів. Тож, за аналогом до світових експериментів, виникає питання: «Хто дозволив проводити експерименти над людьми?». Як визначають сучасні вітчизняні демографи, психологи, здійснений радянською владою нечуваний у світі експеримент щодо винищення українців, їх духу свободи, суттєво позначився на здоров'ї нації, її кількісному складі. Ще у ХVІІІ ст. український філософ Григорій Сковорода попереджав, що ніяк не можна всім нам народитися в одному столітті та ще у Франції²⁵. Та, мабуть, і не слід. Кожен народ у ході сторіч набуває свій державний досвід, що визначає основні принципи його політики і таких принципів він мусить дотримуватись, інакше його зусилля не матимуть успіху. І наш український народ має такий досвід і принципи, яких мусимо триматися в нашій боротьбі за визволення від страху, рабського поклоніння, підлабузництва. Хотілось

²⁵ Сковорода Г. Разговор пяти путников об истории счастья в жизни (Разговор дружеский о душевном мире) // Сковорода Г. Сочинения в двух томах. – Т. 1. – М.: Мысль, 1973. – С. 323.

вірити, як визначав знаний письменник української діаспори Василь Барка: «На небі за одного розкаяного грішника буде більше радості, ніж за дев'яносто дев'ять праведників, які не потребують покаяння»²⁶.

У народі **поняття «голод»** використовували для визначення власного недоїдання, тоді як голокост, голодомор, людомор – найчастіше використовували для характеристики масового вмирання людей від голоду. Так, у народі загибель людей у 1921-1923 рр. визначали як **голод**, а загибель людей у 1932-1933 рр. – **голодомор, людомор, голокост**. Загибель людей у 1946-1947 рр. – **голод, голодне лихоліття**. Фольклорні твори про голодомор найбільш виразно характеризують явище відсутності їжі, смерті від голоду та жебракування. Так, у оповідях-спогадах очевидців, свідків, жертв голодомору, голод постає як:

- великий голод,
- штучний,
- наперед спланований,
- терор голодом,
- поморівка,
- морити голодом,
- народовбивство,
- навмисний голод,
- свідомий голод.

Ці терміни – своєрідні історичні «жахізми», а не повні неологізми, їх можна по-різному тлумачити. «Голод – означає відсутність їжі, потяг до їжі, потребу людського організму. Гостре відчуття потреби в їжі, тривале недоїдання через нестачу харчів»²⁷. Отже, бракує інтегруючої категорії, яка репрезентувала б усі перелічені поняття і терміни, щоб із вичерпною повнотою висвітлити цей живий образ мук і страждань, що заповнив нашу неосяжну українську землю.

Сучасний історик Василь Марочко, аналізуючи причини та наслідки голодомору українців в 1932-1933 рр., переконливо доводить, що «в Україні, якщо всебічно проаналізувати соціально-економічні, історичні та політичні принципи голоду, було вчинено Акт Геноциду»²⁸. Дослівно «геноцид» означає «акти, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову, або релігійну групу як таку»²⁹. Не виникає сумніву, що запроваджений геноцид проти українського народу упродовж трьох етапів голодоморів мав послідовний, цілеспрямований, штучний характер. І таке визначення є науково обґрунтованим, оскільки голод був не наслідком стихійного лиха, посухи, неврожаю, навали сарани, чи інших комах, нападів чужинців, війн, як це вже було в історії України упродовж XII-XIII ст. та XVII-XVIII ст.³⁰. Геноцид українців у XX ст. став результатом злочинної політики більшовицької влади.

²⁶ Барка В. Жовтий князь: Повість. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 1.

²⁷ Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д.Г.Гринчишина. – К.: Радянська школа, 1988. – С.54

²⁸ Марочко В. Голодомор в Україні: причини і наслідки (1932-1933). Тексти лекцій. // Освіта. – 1993. – № 1. – С. 5.

²⁹ Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. – С. 7.

³⁰ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – С.83.

Поняття «геноцид» у народі не було поширеним, його не вживали для визначення голоду. Вперше він з'явився після Другої світової війни як категорія міжнародного права. Зокрема, 8 серпня 1948 року уряди Франції, Великобританії, США та СРСР ухвалили положення про покарання за злочини проти людства, а 9 грудня 1948 р. Генеральна асамблея ООН ухвалила «Концепцію про запобігання і покарання за злочин геноциду». До 1987р. в Радянському Союзі існувала заборона на інформацію про голод, а вже у 1988 – 1989 році в Києві діяла Міжнародна комісія для розслідування причин і наслідків голоду 1932-1933 рр. в Україні. До її складу ввійшли провідні юристи світу, які брали участь у Нюрнберзькому процесі над нацистами. Вони дійшли висновку, що в Україні було вчинено Акт Геноциду, але історики СРСР факт голоду визнали як наслідок несприятливих погодних умов. Лише рішенням Апеляційного суду України від 14.01.2010 р. визначено імена політичних діячів СРСР (Й.Сталіна, В.Молотова, П.Постишева, С.Косіора та ін.), які призвели до загибелі від голодомору в 1932-1933 рр. 10 мільйонів 63 тисяч українців. На сьогодні Служба безпеки України здійснила безпрецедентний крок у розсекреченні й оприлюдненні документів про геноцид українського народу, задіяла інтернет-ресурси, організувала пересувну виставку і видання книг. Асоціація дослідників голодоморів в Україні ініціювала публікацію Книг Пам'яті, проведення тематичних виставок. Верховна Рада України прийняла «Закон України № 376 про голодомор 1932-1933 років в Україні». У містах і селах України встановлені пам'ятні знаки, дошки, пам'ятники, а у Києві – Меморіал пам'яті жертв голодоморів. Уряди 24 держав світу (Австралії, Аргентини, Грузії, Естонії, Іспанії, Канади, Литви, Перу, Польщі, США, Угорщини та ін.) визнали голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. Проте це масове вбивство українців не одержало відповідного осуду міжнародними інституціями, в тому числі ООН. Тобто переважна більшість народів світу ще не знають всієї правди про знищення волелюбних і працездатних українців упродовж трьох голодоморів, як це відомо про геноцид вірмен, євреїв у ХХ ст.

Звернення до минулого українського народу є закономірним явищем в процесі дослідження усної народної творчості про голодомор на тлі історичного розвитку з урахуванням усіх процесів, що відбувались у ньому. Ще у ХІХ ст. вітчизняний історик, фольклорист, письменник Микола Костомаров визначав, що «історію треба студіювати не тільки в мертвих літописах і мемуарах, а і в живім народі»³¹. А для дослідження народних творів про голодомор не обійтися без наукових надбань історичної школи фольклористів: М.Максимовича, Й.Бодяньського П.Куліша, М.Костомарова, О.Котляревського, М.Дашкевича. Отже, твори народної словесності про голодомор слід розглядати як пам'ятки минулого, в яких відобразилось життя, психологія, особистісне сприйняття тогочасної дійсності, трагедії як окремої людини, так і всього народу.

Аналіз публікацій переконав:

- закономірність вивчення історичного часу, в який постав твір, сфери його поширення;

³¹ Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова. – К., 1930. – С.11.

- історичні дослідження потрібні для з'ясування причин появи творів у певний період;
- крізь призму історичного підходу можна інтерпретувати твори, оскільки кожен з них має історичну основу, вирішальну для його цілісного розуміння;
- потрібно враховувати різночасові нашарування у творі, що долучились внаслідок різних історичних епох, періодів, подій;
- твори усної словесності не є прямими історичними документами, але передають ставлення народу до тих чи інших подій, фіксують загальні риси часу.

Виникнення народної поезії та прози в роки голодоморів зумовлене самим процесом народної творчості, підтверджує природу генези фольклору з її оперативним реагуванням на особливі події і явища. Дезорієнтована у складних протиприродних обставинах, людина прагнула опертя у плинному світі і знаходила її в культурі, зокрема у фольклорі, який виникає на основі душевних порухів свідомості і підсвідомості, де пам'ять виконує функцію збереження та передачі інформації наступним поколінням. У пошуку форм і засобів повідати свої переживання, людина звертається до традиційного фольклорного досвіду свого народу. В цьому криється типовість генези творення фольклорних жанрів у різних часових обставинах, що зумовлена насамперед психологічними закономірностями та обставинами реального буття, що вражають своєю незвичайністю і спонукають людину відгукнутися на них. У творенні фольклору про події голодоморів беруть участь історичні процеси, що впливають на психічний стан людської душі, яка протестує, оскільки неспроможна не відгукнутися на побачене, почуте й пережите. Від психологічного стану людини залежить вибір жанру, художніх засобів творення народних творів. Отже, фольклорний твір виникає на основі духовного світу людини, в якому закладені традиції і народного світогляду, і власне світосприйняття творця, що постає в іпостасі як особистості, так і представника народу.

Зібраний студентами-філологами КДПУ фольклор про голодомор, як своєрідний тип етнокультури, виник на історичній традиції. В основі його відтворення – відсутність, нестача хліба, продуктів харчування – організуючий центр сюжету, який характерний для давніх поетичних та прозових жанрів, що вирізняються своєрідністю художніх засобів та виконують виховну функцію.

Текстуальний аналіз різножанрових народних творів про голодомор виявив, що **типовим є образ знедоленої України і голодних українців**. Окремі соціальні групи становлять образи знедолених селян – бідняків, середняків, колгоспників, розкуркулених, одноосібників та образи представників влади: керманічів партійно-радянських органів, односельчан, що виконували злочинні накази.

Тематика народних поетичних та прозових творів про голодомор – типово-різнопланова, включає усі етапи радянської політики на селі початку 20 років та упродовж 30 – 40 років ХХ ст.:

- розкуркулення,
- примусова організація колгоспів, созів,
- праця в них,
- рятування людей від голодної смерті,
- картини голоду.

Провідні мотиви народних творів про голодомор базуються на основі історичних фактів: вжиття репресій до «саботажників» хлібозаготівель, масове виселення українських сімей за невиконання планів хлібоздачі, занесення колгоспників та селищ на «чорну дошку», переховування зерна під час хлібозаготівель, зрив сівби, антирадянські настрої, народний супротив хлібозаготівлям, падіж коней, масштаби голоду людей в селах, висока смертність, людоїдство. **Серед типових проблем:** непомірні плани хлібоздачі, повальне вилучення зерна, продовольчих запасів більшовицькою владою, що представлені в типових сюжетах, мотивах, які повторюються у різних областях України.

Зафіксовані студентами фольклорні матеріали сприяють відтворенню більш цілісної картини голодоморів: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні. Вони переконливо виражають ставлення народу до вищого політичного керівництва країни, яке здійснювало шляхом штучного голодомору цілеспрямоване, свідоме нищення українських селян з усіма відповідними наслідками: вилученням продовольства, конфіскацією майна, накладанням непомірних податків, штрафів, арештів, судів, переселеннями, каторгами, розстрілами. Ось чому ці твори вирізняються емоційністю, дидактичною настановою, власною оцінкою.

В умовах суспільно-психологічних наслідків політичного наступу на традиційну культуру українців, **фольклор про голодомор виконав цілий комплекс функцій** (інформаційну, комунікативну, компенсаторну, протестну, захисну, ідейно-естетичу, пізнавальну, емоційно-експресивну, гедоністичну, суспільно-організуючу, мобілізуючу, соціальну, політичну, філософську, ідеологічну, оксіологічну), що є вираженням творчої діяльності національного художнього мислення.

Слід пам'ятати, що **фольклор про голодомор є важливим фактором збереження національної самосвідомості підростаючого покоління**, що в умовах глобалізації ХХІ ст. прагне врятувати свій внутрішній світ від морального падіння. Доказом слугують результати анонімного анкетування на тему: «Що я знаю про творчість народу у період голодоморів 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні?», яке проводилося серед студентів I-II курсу факультету української філології Криворізького державного педагогічного університету у жовтні 2000 року, у листопаді 2007 року та у грудні 2009 р. (Див. додаток Б). Аналіз результатів анонімного анкетування показав не тільки важливість дослідження цієї актуальної теми, а й виявив конкретні прогалини навчально-виховного забезпечення розв'язання такої наукової проблеми, яка лише за умов проголошення України незалежною державою здобула право на всебічне висвітлення.

Вивчення джерел початкового розвитку цивілізації заслуговує старанної роботи не тільки як предмет зацікавлення, а й як досить важливе практичне керівництво для розуміння теперішнього і висування про майбутнє. Настав час, коли «усе треба не тільки відроджувати, а й відвойовувати, повертати рідній культурі її географічний життєвий простір... Потрібно зруйнувати комплекс страху, який міцно засів у наших душах. І ще – ми майже розучилися співати. А коли людина не співає, вона вмирає духовно, її полишає тепло і світло. Адже спів – не ритуал, а одна з найнеобхідніших духовних потреб наших»³², - стверджує український кобзар

³²Литвин В.С.Рятуйте, люде, пісню! // Молодь України. – 1987. – 16 червня.

сучасності Василь Литвин, у якого під час голоду 1947 рр. померли 8 рідних братів і сестер. Лише спираючись на досвід минулого ймовірно просування вперед, бо «народ, який не знає своєї історії, приречений її повторювати»³³. Це потрібно не мертвим, це потрібно живим. На цій підставі з 2000 року для студентів факультету української філології КДПУ з нормативного курсу «Український фольклор» розроблена лекція на тему «Народні твори про голодомор 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні: історія збирання та вивчення», що читається щороку (Див. додаток В). Мета і завдання такої лекції полягає в тому, щоб ознайомити студентів з новими надходженнями наукової літератури про голодомори 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні, з фактичним матеріалом про суспільно-політичну ситуацією та розвитком науки фольклористики у 20-40 роки ХХ ст., зустрітися з очевидцями, учасниками трагічних подій; осмислити проблему трансформації історичної правди через аналіз народної поезії, прози про голодомор, та залучити їх до вивчення на уроках фольклору, літератури в школі.

Закріпити та поглибити знання, здобутті на лекціях та семінарських заняттях, виробити навички збиральницької роботи, науково осмислити і узагальнити записаний матеріал, студенти спроможні лише під час проходження навчально-виробничих практик: як фольклорної, так і діалектологічної. Підтвердженням слугує цілеспрямована робота викладачів кафедри української та світової літератур, кафедри української мови, під керівництвом яких студенти назбирали унікальні фольклорні твори про голодомор 1932-1933 рр. Зібраний студентами фольклорний матеріал дозволив підготувати і відкрити 19.09.2008р. на факультеті української філології Криворізького державного педагогічного університету тематичну виставку «Народні твори про голодомор 1932-1933 рр. в Україні», приурочивши її до 75 річниці геноциду українського народу (Див. додаток Г). Мета виставки полягала в тому, щоб пізнавши минуле, людина нового часу не озлобилася, а досягнула надзвичайно важливу духовну цінність – гуманізм, пройнялася любов'ю до навколишнього світу, конституційно оберігала право людини на життя, тобто дотримувалася християнської моралі, возлюбила ближнього свого. Бо саме люди закладають основу влади, а від служіння влади людям залежить наскільки є гуманно – правовим, цивілізованим статус держави.

Покладаємо надію, що збірка сприятиме подальшим пошукам аналогічних творів про найбільшу катастрофу українства. Вважаємо, це є наш обов'язок перед пам'яттю безневинних жертв голодоморів.

³³Місило Є. Акція «Вісла» // Альманах «Гомону України» на 1997 рік. – Торонто. – 1997. – С.66.

Дмитро ФЕДОРЕНКО

ЯК ЖЕ ЇМ ХОТІЛОСЯ ЖИТИ...



*Дмитро Тимофійович Федоренко
(5.09.1933 – 16. 11. 2009)*

*Фото у перший після голоду рік,
Дніпропетровськ, серпень 1948 р.*

У Криворізькому педагогічному університеті майже чверть століття плідно працював звиязець козацької педагогіки, невтомний збирач і дослідник народних традицій і обрядів Придніпров'я Дмитро Тимофійович Федоренко.

Народився Дмитро Тимофійович Федоренко 5.09.1933р. у м. Марганці Дніпропетровської обл. в багатодітній сім'ї потомственного козацького роду Федоренків. У 1961 році закінчив філологічний факультет Харківського держуніверситету. Працював вихователем дитячого будинку, учителем, директором школи в Павлограді з 1954 – 1977 рр. Починаючи з 1950р. Дмитро Тимофійович, будучи нештатним кореспондентом Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, збирав фольклор на території Придніпров'я. У Болгарії, в 1977 році, Д.Т.Федоренко успішно захистив кандидатську дисертацію з педагогіки «Проблеми теорії і практики інтернаціонального виховання учнів загальноосвітньої школи Народної Республіки Болгарії». З 1977р. по 2000р. – старший викладач, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедрою педагогіки та методики початкового навчання Криворізького педагогічного інституту. Автор понад 1400 наукових праць (книг, посібників, статей, журнальних та газетних публікацій).

Особливої популярності здобули його фольклорно-етнологічні, етнопедагогічні, краєзнавчі збірники: «Ой у дяка суєта» (Дніпропетровськ, 1961), «Про зернисту та качанисту», (Дніпропетровськ, 1961), «Пісенна біографія України» (Кривий Ріг, 1961), «Щедрий вечір» (Дніпропетровськ, 1968), «Як запорожці жили-поживали» (ІМФЕ НАН України, 1993), «Жили собі запорожці та й на Запорожжі...» (К., 1994), «Нескорений Павлоград» (Кривий Ріг, 1995), «Спочатку був Дажбог» (Кривий Ріг, 1995), «Первоцвіт дивослова» (К, 1997), «Від серця до серця» (К, 1997), «Листи з античної України» (К, 1997), «Дитинство античної України», «Блудні батьки – блудні діти» (К, 1998), «Велесова книга – найдавніший літопис України» (К., 1999). Вчений відкрив для громадськості поета-підпільника Миколу Шутя і оприлюднив збірки його віршів «Любов і ненависть», «Чистота»; заснував поетичну студію імені Миколи Шутя, дав путівку у життя поетесі Ганні Світличній.

Добре знані як в Україні, так і за її межами фундаментальні етнопедагогічні підручники та посібники Д.Т.Федоренка, створені у співавторстві з професором, доктором педагогічних наук О.О.Любаром: «Історія педагогічної думки та освіти в Україні» в 5 частинах («Дохристиянський період». – К., 1993; «Княжа доба». – К., 1994; «У неволі». – К., 1996; «Козацька республіка». – К., 1999; «В борні» - К., 1999; підготовлена остання частина із серії «На злеті») та у

співавторстві з дійсним членом АПН України М.Г.Стельмаховичем видана «Історія української педагогіки» (К., 1999).

Оригінальні книги з виховання молодого покоління «Таємниці ненароджених геніїв» (1997), «Первоцвіт дивослова» (1997) Д.Т. Федоренка зберігаються в Конгресовій бібліотеці США, а його ім'я в Кембріджському університеті (Лондон, Великобританія) значиться у списку ста видатних людей планети, причому у першій десятці вчених за 1997-1998 рр.

Заслуговує на увагу 850 тематичних передач «І розкажи сину своєму», які вчений провів на радіохвилі місцевої криворізької «Рудани». Їх ціль полягала в тому, щоб відродити українське традиційне виховання дітей. 9 червня 1998р Патріарх Київський і всієї України – Руси Філарет нагородив Д.Т.Федоренка своєю Патріаршою грамотою за визначний внесок у роботі на просвітницькій ниві і сприяння патріотичній справі видавництва «Бібліотека українця» з відродження духовності та побудові в Україні єдиної Помісної Православної Церкви. З 1999р. Дмитро Тимофійович – почесний громадянин Павлограда.

Упродовж життя Дмитро Тимофійович збирав фольклор по містах і селах Придніпровського регіону. В Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського існує іменний фонд вченого за № 142, в якому нараховується кілька десятків тисяч одиниць усних пам'яток національної культури українців. Його збирацька спадщина – це оригінальний здобуток у справі записування, осмислення й популяризації усної народної творчості українців.

Серед зібраного матеріалу є значна тематична група народних творів про голодомор, записаних упродовж 50-90 рр. ХХ ст. у Придніпров'ї. Власне, переживши два голодомори, Дмитро Тимофійович згадував: «Що спонукало мене записувати твори про голодомор, коли і говорити про це заборонялося? Це внутрішній стан. Як же не записувати ці твори з вуст нашого народу, коли голодомор 33р. пережила моя родина. Із 25 чоловік вижило 19, а в голодний 1946 р. померла моя мати – Ганна Семенівна Федоренко». Лише у 2000 році, на сторінках газети «Освіта» (29 листопада – 6-13 грудня) вченому вдалося опублікувати складову частину дослідження про голодомор під назвою «Як же їм хотілося жити...» про пережиті голодні роки своєї родини. У розвідці, окрім автобіографічного, історичного матеріалу, представлені ще різножанрові народні твори: співомовки, анекдоти, паремії про голодомор 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр., які йому вдалося записати. Вони й сьогодні не втратили своєї наукової цінності.

ЯК ЖЕ ЇМ ХОТІЛОСЯ ЖИТИ...³⁴

Голодомор у житті моєї родини

«Ой заплакав люд, затужив народ,
смерть постукала в хату кожного»
(Сумний вступ)

Що ж було тоді, що ж творилося, як країна вся вимидала з голоду? Як же мислили, що ми бачили, адже йшла війна семирічна (попереду світова війна), і це й великий недорід в двадцять першому...

«Голод 1921-1923 років у Україні мав суб'єктивні причини, пов'язані з соціально-економічними перетвореннями партії більшовиків і насильницькими заходами, за допомогою яких вони здійснювалися»³⁵.

Досі голодомори в Україні розглядали, так би мовити, глобально, в державотворчій стратегії визиску і знищення всього народу, тому тема нашої розмови — проблема виливу голодомору на життя і долю однієї, конкретно взятої, багатодітної сім'ї.

Природно, що метою дослідження стає показ трагедії кожної сім'ї українця під виливом голодомору, демонстрація антинародної політики режиму Сталіна і сталінщини та розкриття причин геноциду, його антинародної і людиноненависницької суті.

Постріл архівної довідки

Протягом 1919-1990 рр. до складу Політбюро (Президії), Оргбюро і Секретаріату ЦК партії входило 193 чоловіки і той кожен п'ятий працівник мав початкову (навіть нижчу!) освіту, або взагалі ніде й ніколи не вчився! Наприклад:

Єжов Микола Іванович – самоук. На висотах партійних – секретар ЦК 01.02.35 – 10.03.39 рр., Голова КПК; в 1936 – 1938 рр. – нарком внутрішніх справ СРСР, Генеральний комісар державної безпеки (1937 р.), в 1938 – 1939 рр. – нарком водного транспорту. У народі — відомий кат³⁶.

Зверніть увагу на дивовижний факт: переважна більшість українців, кого зачепив голод і кинув на плаху розправи, виявилася духовно і морально чистою, значно чеснішою і незатьмареною, не те, що їх карателі і душители. Ні, не безсловесні раби приборкані, ні, не безмозгі створіння, а вірні власній честі і гідності, стогнали, та не ставали на коліна, як це побачимо на прикладі лише однієї сім'ї.

Звичайно, у більшості людей матуся – найкрасивіша в світі. Такі судження стосуються всіх. А Дмитрикова матуся була єдина і неповторна,

³⁴ Друкується за виданням: Освіта. – 2000. - № 55-56; № 57-58.

³⁵ Голод 1921 — 1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. - К., 1993. - С. 5.

³⁶ Парфьонов М. Хто вів до «світлої мети» // Освіта, 1998. - 21.01. - № 3, 4. - С. 11.

щиросердна і людяна. На неї озиралися чоловіки її жінки, підлітки й дідусі, усіх вона полонила своєю зовнішністю і внутрішнім благородством.

Чому це так? Якось ще до війни запитав Дмитрик дідуся Тимофія, татового батька, одного з 205 Федоренків, зафіксованих у Козацькому реєстрі.

- А то твоя матуся випромінює красу і добро, за якими скучив український люд...

Народилася Божественна Красуня, як назвуть її колись, в селі Велико-Олександрівці Херсонської губернії. Вона, Ганна Бойко, виявляється, була сьомим дитям у сім'ї. До того були вже Семенко і Яшко, Михайло й Оріся, та ще трійко, чиї імена загубилась в мороці часу. Потім, після сьомої Ганнусі, ще знайдуть у капусті двійко чи трійко діточок, які канули у Лету теж безім'яними.

Ганнусю – чарівницю до школи не пустили – хто ж доглядатиме меншеньких (та й старшеньких!), адже їй буквально нічого було робити. Ото встане вдосвіта, наготує їстоньки не лише на помаленьку гвардію, а наварить та остудить для свиней, тоді сяде й сидить; вижене гусей пасти, сяде й сидить; подоїть корів і вижене їх череду, а тоді сяде й сидить...

Що поробиш, адже а 21 вересня 1894 року (дня народження Ганнусі – чарівниці) і до серпня 1905 року, коли роботящу та сумлінну дівчинку віддали до палат попа Соломона Франкеля, часто випадали в Херсонській губернії та на Катеринославщині недороди, і голодувала сім'я Бойків, а коли й не голодувала, то й не жила у достатках, не об'їдалася навіть хлібом, а не пампушками.

Відрадою для дівчинки-чарівниці були народні пісні. Ото, бувало, щось робить, чи просто сяде і сидить собі, то все співає, звичайно, козацькі пісні, сумні та веселі, чумацькі і дівочі, весільні й обрядові. Але чомусь більше співалося сумних. Ото заведе «Летіла зозуля, та й сіла кувати, а то ж не зозуля, то рідная мати», і покотиться тиха така собі дівоча сльозинка. І чого б ото, невже ж у дитинстві відчувала свою гірку долю? Може й здогадувалося серце, що за прожиті годочки аж три голоди постукають до її оселі, аж цілих три, а оті роки, що під час другої війни тяжким випробуванням лягли па серце кожного, хіба були ситими? А можливо знало серце, що третього суперукраїнського голодомору – геноциду і холокосту таки не переживе, не витримає і залишить земний біг? Хто ж тепер доведе чи заперечить таке?

Міна заповільненої дії

На XVII з'їзді ВКП(б), так званому «з'їзді переможців», тодішній нарком оборони Радянського Союзу «червоний маршал» Клим Ворошилов визнав: «Ми пішли свідомо на голод, бо нам потрібен був хліб, але жертвами голоду були нетрудові елементи та куркульство».

Це ж офіційна заява тодішнього державного діяча. Таке цинічне, хоча й мовлене так собі, мимохідь...

А Ганнуся – чарівниця тим часом зростала, красивішала і співом усіх полонила. Українці чули у її виконанні народні пісні: «Гей у полі криниченька», «Горіла сосна, палала», «Прилетіли журавлі, сіли впарі на ріллі», «Їхали козаки із Дону додому» та, о Господи, сотні, коли не тисячі таких же славних і безмежних, як наші степи, безкраїх, як Чумацький Шлях, пісень... Казали люди, що її красивий, глибокого наповнення і соловейкового звучання голос нагадував голос водночас і Марії Крушельницької, і Зої Гайдай...

І раділи всі односельці такому співу і такій юній співачці, можливо й зглазили, бо відома у всій Велико-Олександрівці бабуса Васирина якось сказала:

- Господи, кому ви заздрите, це дитя ще і наспівається, і наголодається, і натужиться, і нагорюється, бо у неї на роду так написано.

І як у воду дивилася, всього на життєвому шляху Ганусі-красуні і трапилося: і щастя народження дітей, і горе їх втрати, особливо, коли нічим їх нагодувати, а очі голодної дитини... Ви ніколи не бачили очі голодної дитини? Тоді вам просто повезло...

Єврейські слухачі Велико-Олександрівки, крім українських пісень, коли що там робила та Ганнуся Бойко, а тоді сиділа і співала, із завмиранням серця слухали «Хава Нагіла», «Штейн а бохер ун ер трахт, трахт ун трахт а ганце нахт»...

Господи, скільки ж українських і єврейських пісень знала чарівна Ганнуся Семенівна Бойко? Так ніхто і не знає. Ген-ген колись, коли Дмитрик бігатиме до школи, він запише від матусі кілька сот пісень, у тому числі і мовою ідиш, і ще кілька нібито і єврейською, але переклад так і не вдалося зробити й по-сьогодні. Можливо, співалися вони якимось загубленим діалектом?

Хіба ж одна Ганнуся Бойко співала? Заголосила вся Україна, бо в голод співається сумне, невеселе, гірке, і не співається голосом, а самі губи шепочуть, коли з'явиться краплинка сили...

Голодний співав про сумне
«Батько з'їв свою дитину...»

*Ленін грає на гітарі,
Сталін ріже гопака,
Залишили на Вкраїні
По сто грам на їдака.*

*Не шукайте домовину –
Батько з'їв свою дитину...
З бичем ходить бригадир –
Жене людей у Сибір.*

*Ленін Сталіну сказав: -
Завтра їдем на базар,
Купимо кобилу кару,
Нагодуєм пролетаріїв.*

*Подивився Сталін сам,
Як танцює комнезам.
Він робити не схотів, -
Записався в колектив.*

*Ой як Ленін помирав –
Сталіну приказував.
Щоб нам хліба не давав,
Сала й не показував.*

Записано в селах Придніпров'я в 1954-1970 роки.

Хто його знав, чи то на щастя, чи на біду, а на сусідській вулиці зростав такий собі підліток, парубок, юнак Тимко (Тиміш, Тимофій) Федоренків, у якою уже пробилися «чорнії вуса», і чуприна козацька, і погляд палкий та гарячий... Він у своїй сім'ї був дев'ятий, а ще зростали Порфирій і Варвара, Свирид і Палазя, Микола і Гафійка та інші, яких Бог забрав ще у дитинстві...

Господи, чого тільки не знав юний Тиміш: казок і легенд запашними букетами, побрехеньок і сміховинок лантухами, а до того ще і віртуозно грав на гармошці, жодних вечорниць без нього не відбувалося, сказано «душа молоді»...

Ген-ген потім і Дмитрик узнає його таким: працьовитим до віртуозності, невтомлюним; непосиднем аж до фантастики, і співак під власний акомпанемент. Бувало, летить над центральною частиною Марганця (сім'я після поховання в Кривому Розі десятирьох рідних соколиків і одинадцятій чужої Марусеньки переїхала до цього шахтарського містечка) «Ой летіла галка та і через балку», «Під рокитою козак лежить», «Ой голодно, ой холодно», інші; то збираються марганчани послухати того багатодітного трударя, який ще й співає і грає, або ж анекдоти розповідає пошепки, та й то довіреним друзям, бо тоді і анекдоти могли стріляти як з кулемета, гвинтівки чи нагана. Та ніщо не могло вбити цей дивний жанр фольклору, який завжди влучав у ціль, як досвідчений звинувач і снайперський стрілець.

Опухлі анекдоти

От тобі і ледар

Один єврей розповідає знайомому:

- *Мої діти влаштовані, слава Богу, добре: Хаїм – Інженер, Сара – лікар, Абрам – бухгалтер... Тільки один Лейба, ледар, сидить в Америці безробітним. Правда, якби він нам не слав посилки, то ми б тут із голоду повитягували б ноги ще в 21-му році.*

Довгожитель за примусом

Було це до війни враз після голодомору. На колгоспних зборах довірена особа на трибуні зачитувала листа товаришеві Сталіну. Починався лист так: «Дорогому вождеві, учителю, рідному батькові!»

85-річний дідусь підвівся з лави і мовив:

— Ну, нехай Сталін вождь. Нехай учитель. А який у біса він мені батько?

За неповагу до вождя і контрреволюцію діда судили. Вирок: десять років позбавлення волі.

Суддя запитав діда:

— Що ви бажаєте сказати у своєму останньому слові?

Дід підкрутив вуса, погладив бороду і промовив до суду:

— Спасибі вам, люди добрії, що добавили мені віку! Я думав, цієї зими після голоду не переживу, помру, а тепер, як дали ще цілих десять років, — то треба жити!

Записано від чабана Д. Г. Минька, м. Марганець, червень 1950 р.

То ж так, мабуть, судилося, що побралися Тиміш Федоренко і красуня Ганна Бойко, яка стала Федоренко (Федоренковою, а то й Федоренчихою), і народили вони всього двадцять одне дитя, а Дмитрикові випало з'явитися на Світ Божий дев'ятнадцятим... Це Ганна Семенівна, яка зберігала залишки хвилюючої і неповторної краси, понесла його голодного 1932, а народила іще голоднішого 1933 року...

Діагноз однозначний

Загадка

- Що то таке: і гармати не бухають, і кулемети не гавкають, гвинтівки та пістолі кулями не давляться, а люди падають?*

Прислів'я і примовки

- Голод ходить не полісах, а по селах та містах.*
- Голодне за одним кимось ганяється, йому всі села і міста вклоняються.*
- Чотири рази на день їсть; та все по маківці начетверо!*
- Як не вертись, а дітись нікуди: на небо високо, у воду глибоко, а в льосі і коморі порожньо.*
- Голодному і опеньок м'ясо.*

Записано по селах Придніпров'я упродовж 50 – 90-х р.

Кажуть, що то про тата Тимофія в козацькому середовищі виникла досить самотня пісня, в якій є такі слова: «І приснився мені сон, що я мудрий Соломон, що п'ятнадцять жінок мав і ще й інших засіпав». Коли бути, зовсім чесним, то ця пісня виникла в козацькому середовищі років так двісті п'ятдесят, а то й усі триста до появи Дмитрикового батька на грішній Землі, але що поробиш? Певно, такі майстри на всі – руки (і не тільки руки!) завжди були в козацькому середовищі, бо сам Тимофій Федоренко з такого роду та й серед його офіційних діточок двійко з 21 успадкували батьківські золоті руки і темперамент та нечуваний і неосяжний потяг до кохання.

З двадцяти одного дитя десять рідних соколенків померло в голод 1921-1923 років, та ще й одинадцята нерідна (підібрана майже вмираючою) безгрішна Марусенька...

От якби були живими Дмитрикова матуся Ганна Семенівна Федоренко (Бойко), татусь Тимофій Тимофійович Федоренко, та якби були живими їх рідненькі десяточок соколиків і підібрана нерідна одинадцята Марусенька, убієнні голодомором 1921-1923 рр., вони виступили б свідками звинувачення проти тих, хто вчинив той геноцид, і проти уряду, що дозволив такий холодост, але немає їх, свідків праведних, всі загинули. Хоча інші свідки збереглися і їх свідчення не менш правдиві і не менш страхітливі.

Свідок звинувачення

Професор Скрипка Василь Микитович (м. Кривий Ріг)

Вимерло все село Славгород недалеко від Синельникового. Трупки скидали у криниці, а останні самі себе хоронили в такий спосіб. Були випадки, що люди писали в райком, щоб дали дозвіл їсти трупи. На померлих дітей чекали зголоднілі і божевільні, то їх ховали не на гробках, а під вікном чи коло порога.

Ми – недовмерлі. Ми – здемольовані, змателічені, звироднілі, zdeгpадовані на генетичному рівні. (Скорочено)

Що ж, стогнала земля, голосив і ридав український люд, і смерть стукала до оселі кожного.

Сталін з поплічниками-сталіністами в Україну гнали за голодом голод, та все страшніше один одного. Люди гинули прямо мільйонами, і не в битвах із чужинцями, і не з ворогом – лютим нелюдом, а від штучно створеного геноциду.

Документи свідчать, що українців зломити ніхто не зміг і не зможе, не поставить нас на коліна, можна винищити десятками мільйонів, але в генетичній пам'яті нашої закладено щось таке, що якщо десь залишиться всього двійко українців, то відродиться і нація, і наша держава, хай поки що і не для всіх сонцелика, але ясна, незалежна і на всі віки самостійна дорога наша Україна.

Всупереч смерті

Документ №177 «Довідка МВС УРСР про захворювання населення УРСР на дистрофію та смертність від неї». Станом, на 20 червня 1947 р. хворих на дистрофію в Україні було 1154378 чоловік, з них померло 46524 особи. Найбільше дистрофіків було у Вінницькій (159976 чоловік, з них померло 2696), Сталінській (120274, з яких померло 4384 чоловіка), Запорізькій, Харківській та Дніпропетровській областях. У Житомирській було відповідно 22837 дистрофіків і 114 померлих³⁷.

Ні, ніщо в світі: ні тортури, ні геноцид у вигляді великої сходинок голодоморів, не зломило народ України, не знищило його, не розхитало глибокої віри у його безсмертя... Саме це і закладено до історичної генетичної пам'яті українців.

І сумну передмову до розповіді слід розглядати все ж як увертюру до героїчної поеми про єдину сім'ю, що славить народ, його майбуття, а не лише сумує над тяжким минулим, втратами, убієнними. Проте, хто стане твердити, що можна побудувати світле майбутнє без глибокого знання і правильної оцінки того, що уже сталося?

«Під рокитою помирав козак, а приставилось їх тут багатенько...»

...заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю
зацвіла.
В калюжі, в болоті серце
прогноїла
І в дупло холодне гадюк
напустила,
А дітям надію в степу оддала
Великий Кобзар Т. Г. Шевченко

О мудрий наш Великий Кобзар Тарасе Григоровичу! Як же далекозоро ти бачив, ніби про себе і наше сьогодення, та історію серцем викреслював слова! Чи не тому тебе називають Совістю України?

Горе бачив наш Кобзар для всього народу, помічав біду в долі кожного.

То ж і наші молоді з Ново-Олександрівки побралися, в церкві повінчалися і вже в 1914 сином-первінцем обзавелися.

Тиміш сину так радів, що й сказав своїй дружині-красуні:

— А буде у нас з тобою діточок зо дві дюжини...

- Ой навіжений, - жартувала Ганнуса, - тут хоча б цього Йвасика та на ноги звести...

Але ж молодий козак говорив жартуючи, та виявився не дуже далеким від істини: народили вдвох у коханні і ніжності 21 дитя, хоча й не всіх змогли в люди вивести – косар голодомору викосив діточок ще малечею.

От і першенький, Іваном названий, світ і зорі побачив у чотирнадцятому, а склав голівоньку свою буйную в страшній битві

³⁷Волинець М. Про голодомор в Україні 1946-1947 //Українське слово. - 1998. - №9. - С.12.

Сталінградській. І залишив по собі Василя — синка, якого в очі так і не побачив... І його Василько помер враз за матір'ю, обломивши гілку дерева Іванового. Їй залишилася лишень згадка дивная: як Іван співав, як любив пісні, як майстерно вів арію Петра з «Наталки Полтавки»! Співав у Марганці, а чути було і в Городищі, і в Грушівці, і в Максимівці...

А чи ні в кого було вродитися? Казали люди, що якби не голодомори, якби не війни, то став би Іван Тимофійович Федоренко великим співаком талановитим, якому весь світ до ніг його склав би славу, якби не голодомори кляті та трикляті війни ненависницькі.

Що ж, сумлінним історикам, неупередженим вченим ще довго та ретельно вивчати і статистичні звіти 1918-1922 років, і звіти комісій по боротьбі з наслідками голоду і матеріали VII Всеукраїнського з'їзду Рад, VI Всеукраїнської конференції КП(б)України і матеріали IX Всеросійського з'їзду Рад, і архівні свідчення — звинувачення... Вивчати документи... А фотодокументи хто пробував аналізувати, досліджувати, чи бодай розглядати?

«Свою душу плекай — все про голодомор читай»

Запрошуємо до суцвіття книжок:

Буян-острів. Літопис нашої біди. Світлій пам'яті багатомільйонних жертв голодоморів, присвячується. — Кривий Ріг, 1995.

Верига Василь. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. — Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996.

Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали / Упор. О. М. Веселова, Т. Т. Гриценко, А. П. Огінська та ін. Видавництво М. П. Коця. — Київ — Нью-Йорк, 1996.

Голод 1921- 1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1993.

Драга Антон. Розкрилася земля і показалося пекло // Альманах. — Джерсі, 1986 (англійською мовою).

Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). — Харків, 1991.

Василь СКРИПКА

ВИМОРЕННЯ ГОЛОДОМ



*Василь Микитович Скрипка
(16.04.1930.-20.09.1997)*

Фото 1997р.

Український фольклорист, літературознавець, педагог, громадський діяч Василь Микитович Скрипка народився 16.04.1930р. у селянській родині, в селі Базавлук Апостолівського району Дніпропетровської обл. З автобіографії відомо, що на його долю припало жити при двох голодоморах 1932-1933 рр., 1946-1947 рр.: *«Пам'ятаю, як наді мною хилиться небо і земля: мене, першенького в батьків, пухлого несуть на руках сім кілометрів до села Василівка мої молоді дядько Василь і тітка Віра. Манюньою чашечкою, схожою на лампаду, бабуся Саня відходила мене козячим молоком»*³⁸. Згодом сім'я перебралася до села Подидар, де в скрутних умовах життя, голоду і холоду, пройшло дитинство і юність Василя: *«Переходя ми перебралися південніше у степи, де люди обжили поруйноване під час розкуркулення село Подидар (поди даровані), 1,5 км від ст. Нива Трудова. Власне, на хуторі не було ні школи, ні крамниці, ні корівника, ні електрики – та нічогосінько. Яюсь на звітних зборах колгоспу поставили питання, щоб провести світло. Голова цинічно зауважив: «Ви там усі злодії, то вам чим темніше, тим краще». Так і жили. Учитись ходив за 3-4 км до більших сіл. Збереглося фото з 47-ого року, уже ж ніби парубійко: лице – шкіра і кості, як ото показують по ТБ виснажених із Індії чи Сомалі. Врятували нас ховрашки, яких я в канікули, після 3-ї чверті, «вилив» до сотні»*³⁹. Після закінчення Апостолівської залізничної середньої школи № 33 у 1950 році вступив на українське відділення філологічного факультету Дніпропетровського університету, а в 1955 році закінчив його з відзнакою.

Життєве кредо Василя Микитовича звучало так: *«Мої святощі – Праця, Правда і Пісня»*. Саме невтомна праця, що супроводжувала його з дня народження сприяла формуванню степового характеру з його широкою відкритою душею, волелюбною вдачею. Тоді як правда, народжена в муках і стражданнях народу, стала основою світогляду, моральних принципів як людини, так і вченого. А пісня народна збагачувала уяву, захоплювала, наповнювала невичерпним духовним багатством, спонукала до вивчення витоків рідного народу, самобутньої культури. Саме народна пісня вивела його на шлях науки фольклористики, наділила мудрістю, вказала, що це – інтелігент з народу. Тому після університету Василь Микитович учителював, а в 1958 році під головуванням поета-академіка М.Рильського успішно склав вступні іспити до аспірантури Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

³⁸ Скрипка Василь «Мій курікулум...» // Кур'єр Кривбасу. – 1995. - № 33. – С. 5.

³⁹ Там само. - С.5.

Плідно працюючи у складі дружньої сім'ї фольклористів, до якої належали М.Гайдай, М.Гуць, Н.Шумада, В.Юзвенко, В.М.Скрипка на весни 1962 року посів посаду молодшого наукового співробітника у відділі слов'янської фольклористики цього ж Інституту. Самовіддано працюючи над народними піснями, В.М.Скрипка в 1965 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР успішно захистив кандидатську дисертацію «Українська, чеська та словацька народна лірика (історико-порівняльне дослідження)».

Науковий доробок В.М.Скрипки становлять компаративні студії української, чеської та словацької народної лірики: «Чеські, словацькі та українські пісні про солдатчину» (Славістичний збірник. – К., 1963), «Про композицію української, чеської та словацької народної ліричної пісні» (Народна творчість та етнографія. – 1963. - №1), «Спільні мотиви громадсько-побутових пісень українців, чехів та словаків» (НТЕ. – 1963. - №4), «Чеська пісня в дослідженнях російських та українських славістів XIX – початку XX ст.» (Міжслов'янські фольклористичні взаємини. Збірник статей. – К., 1963), «Нові записи чеських пісень на Житомирщині» (НТЕ. - 1964. - № 3).

Дослідник звертався до теорії й історії слов'янського фольклору: «До проблеми новотворчості і фольклористики» (Чернівці, 1964), «У піснях та легендах про О.Довбуша» (Людина і світ. – 1965. - № 8), «Слідами фольклориста В. В. Данилова (Експедиція в с. Андріївку)» (НТЕ.- 1966. - № 4), «Чеський переклад пісні про Олексу Берканюка» (НТЕ. – 1967. - № (1), «Поема про Марусю Чурай» (Україна. – 1968. - № 9), «Народознавчі праці Василя Кравченка» (НТЕ. – 1970. - № 6), «Чарівник з Ічнянщини» (Дніпро. – 1971. - № 10), «Українські народні пісні в записах Михайла Стельмаха» (К., 1969), «Стильові особливості суспільно-побутової пісні» (К., 1970). Ним була підготовлена до друку фольклористична праця «Пісні гідропонним способом» (1972), яка так і залишилася неопублікованою, зважаючи на скрутні умови радянського часу.

Доля В.М.Скрипки, як і доля сотень-тисяч українців, які боролися за свободу в тоталітарному суспільстві, зазнала переслідувань, репресій. Втративши роботу в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України, В.М.Скрипка зазначав: *«Та й вдалися до ганебного гебешники – шантажували дружину і тещу, тим підключили до проблеми зі мною. Склався прецедент подібно до описаного М.Хейфецем («Українські силуети»), - М.Руденка за допомогою його дружини готувалися посадити до психушки, за те, бач, що підняв руку на Маркса. Вистояли, якщо вважати, що ми живі»*⁴⁰. Лише через 25 років поневірянь, постановою Бюро Президії НАН України №281-Б від 26 грудня 1994 р. вченого було реабілітовано. Василь Микитович розмірковував про пережиті скрутні часи: *«Ця реабілітація, без малого, через 25 років навіює печаль, це привід для роздумів філософів. Поновлення? Компенсація, кажуть? Начебто. Як знову увійти в ту ріку, в яку колись було увійшов? Повиростали сини... невістки... онуки... Кому я, старий шкарбун, потрібний? Професор... Який у біса! – дрантивий, як галичани кажуть. Чи я міг стати ним у ті собачі*

⁴⁰ Скрипка Василь «Мій курікулюм...» // Кур'єр Кривбасу. – 1995. - № 33. – С.6.

роки? Правда, я працював і децю мені вдалося. І я витримав... Признаюся, до смерті не хочеться залишати Кривий Ріг»⁴¹. Тож вчений не повернувся до Києва, до Інституту. Він залишився вірним місту Кривому Рогу, викладачам, особливо студентам педінституту, де з 1986 року і до останніх днів працював професором, доцентом кафедри української літератури, читав лекції з українського фольклору та сучасної української літератури. Саме завдяки наполегливій праці йому вдалося не лише витримати, вистояти, а й написати, опублікувати ряд ґрунтовних праць з історії українського фольклору ХХ ст., а з окремих питань нашої духовності виступити на багатьох республіканських конференціях. Так, на європейському симпозіумі «Фольклор і сучасний світ» у Києві (травень 1990р.) вчений залучив до аналізу сумну та напрочуд найдивовижну і веселу сторінку нашого фольклору – пісні про Соловки та розбещене начальство. Особливість доповіді полягала в тому, що Василь Микитович продемонстрував науковому світові народний танець «Соловки», який довелося йому побачити і записати словесний супровід до нього в серпні 1969 року від хрещеної матері Демченко Ганни Артемівни, родом з Апостолівського району Дніпропетровської обл. Виступ був настільки вдалим, як згадував В.Скрипка, що першим, хто підійшов і потиснув руку, була Лідія Францівна Дунаєвська – український казкознавець, яка згодом очолить новостворену кафедру фольклористики у Київському університеті ім. Тараса Шевченка. Таке визнання було дуже потрібне вченому, оскільки він прагнув одностайності, які б підтримали і оцінили його науковий доробок. Згодом, В.Скрипка у місцевій пресі опублікував невеличку замітку «Народний танець «Соловки» (Заграва. – 1990. - № 11). У ній вчений подав словесний супровід до танцю з повною паспортизацією його виконавця та власний коментар. Захоплює манера спілкування з носієм фольклору, яку в свій час використовували П.Куліш, Я.Новицький, Д.Яворницький: «...Питаєш про Соловки. Є танець такий – Соловки. Його танцюють наподобіє гопака, тільки без присядки. А підскакують і ударяють нога об ногу, кісточка об кісточку. Вона показує... Думаю собі, як ото сніг оббивають з ніг, чи гріють їх на морозі. Після, під час мого демонстрування, обізнаний танцюрист докинув: «Це називається, в смислі «па», - русская подсечка»⁴². Важливо відзначити, що під час танцю виконували співанку переважно хлопці в одиночку. Цікава за змістом, смілива і актуальна невеличка стаття вражала власними коментарями, своєрідними філософськими сентенціями: «Доки ми сміємось – будемо жити. Може у цьому і розгадка появи того унікального, дивовижного танцю. Воістину, українці – нація невмируща»⁴³.

В.Скрипка був одним із перших, хто звертав увагу на важливість вивчення автентичного фольклору в умовах тоталітарного суспільства, присвятивши цій проблемі такі розвідки: «З пісні слова не викинеш?» (Слово і час. – 1990. - №10), «Радянські думи як духовна покруч доби» (Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 1994), «Шліфування у

⁴¹ Скрипка Василь «Мій курикулюм...» // Кур'єр Кривбасу. – 1995. - № 33. – С.6.

⁴² Скрипка В. Народний танець «Соловки» // Заграва. - 1990. - № 11.-С.4.

⁴³ Там само. - С.4.

фольклорі – омана» (Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 1994), «Про так зване шліфування у фольклорі» (Збірник наукових праць. – Ч. II. – Київ – Кривий Ріг, 1995), «Що ж співає народ (нотатки фольклориста)» (Людина – Культура – Духовність. Збірник наукових праць. – Випуск II. – К., 1996).

Його фольклористичні студії вирізнялися високим теоретичним рівнем, використанням значної кількості раритетного фольклорного матеріалу, науковою новизною постановки проблеми, а також своєрідною манерою письма, що так виразно характеризувала відверту, щирю вдачу вченого, який утверджував моральні чесноти свого народу, був принциповим і чесним, чуйним і надзвичайно добрим до людей, які зазнали горе, несправедливість. Василь Микитович наголошував, що народ створює пісні про те, що найбільше його хвилює у той чи інший час, що найбільше його вражає. А тому свобода слова для нього є проявом творчості, що не потребує цензорів. Саме таке розуміння творчості народу було зумовлене спілкуванням з Оксаною Мешко, видатною громадською діячкою, співзасновницею Української Громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод, в'язня сталінських і брежнєвських ГУЛАГів. На цій підставі ним була підготовлена розвідка *«Мати української демократії»*, в якій Василь Микитович щиро зізнався: *«Я трохи знаю народ. Мене люблять молоді, бо вмію з ними розмовляти. Я люблю старих людей, бо знаю, що треба припадати до їхніх слідів, щоб оживити свій дух»*⁴⁴.

Наукові здобутки вченого були схвально оцінені як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, коли на запрошення гуманітаріїв української діаспори у 1991р. провів кілька семінарів з етнології та літературознавства в Альбертському університеті (Канада), виступив з бесідою перед віруючими Едмонтону у храмі Св. Івана.

Широта поглядів і енциклопедичні знання вченого спричинилися до вивчення як відомих, так і заборонених, забутих українських письменників і поетів ХХ ст. Під час читання лекцій студентам – філологам Василь Микитович звертав увагу на особистість письменника, що передана через призму його творів, то через показ його трагічної долі. Статті вченого про Трохима Зінківського, Василя Кравченка, Максима Рильського, Миколу Хвильового, Івана Багряного, Василя Барку («Зимовий диптих поета» (Кур'єр Кривбасу. – 1995. - № 26), «Читаймо Хвильового» (Кур'єр Кривбасу. – 1995. - № 26), «Д'горі й Аванті (вперед) Івана Багряного» (Кур'єр Кривбасу. – 1996. - №55-56), «Ескапізм Василя Барки» (Кур'єр Кривбасу. – 1997. - № 83-84)) мали головним чином практичне спрямування: безпосереднє ознайомлення і вплив на широкий загаль читачів, фахову допомогу вчителям – словесникам.

Колосальним досягненням Василя Микитовича як керівника фольклорної практики студентів філологічного факультету Криворізького педінституту було зібрання свідчень про голодомор: 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр. в Україні. Так, на сторінках часопису «Звезда» вчений вів рубрику «У пазурах звіра ббб», де публікував записи студентів та свої міркування про трагічні сторінки

⁴⁴ Скрипка В. Мати української демократії // Кур'єр Кривбасу. – 1994. - №2-7.

штучного голодомору 1933 року. Про те, що Василь Микитович нагромаджував спогади про голодомор і мав намір їх опублікувати окремою збіркою, свідчить представлений нами матеріал із архіву вченого, що був поміщений у газеті «Заграва» (1994. - №1(38)). Це спогад про голод 1946-1947 рр. Караул (дівоче прізвище Швед) Любові Семенівни, 1936 р.н., с. Сошинівка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області та ґрунтовні дослідження вченого з цієї малодослідженої проблеми: *«Голодомор у селі Межовому. Із експедицій студентів Криворізького педінституту»* (Кур'єр Кривбасу. – 1994. - № 8) та *«Виморення голодом (Вступна стаття і публікація спогадів про голодомор 1932 – 1933 рр.)»* (Березіль. – 1993. - № 9-12). У них вчений заявив про себе як фольклорист – практик, фіксуючи народні твори про голодомор; як дослідник та рецензент. Його наукові настанови і досі викликають захоплення, заслуговують пильнішої уваги дослідників. Він один із перших визначив причини голодоморів, їх руйнівний характер: *«Політична система соціалізму, колективізація, сталінський терор спричинилися до страшної трагедії на Україні, яку не пережив жоден народ світу за свою цивілізацію»*⁴⁵. На думку вченого, знання правди про ці страшні роки повинна змінити свідомість сьогоденної людини, вона повинна усвідомити усі злочини, які були скоєні у той час: *«оповідь з тих літ – це юдоль сліз і скорботи. Сучасна людина, коли до них доторкнеться, вона вже не може лишитися як перше, вона знетямлюється і дивиться на життя по-іншому»*⁴⁶.

⁴⁵ Скрипка Василь «Мій курікулюм...» // Кур'єр Кривбасу. – 1995. - № 33. – С.18.

⁴⁶ Скрипка В. Виморення голодом. Документальні свідчення // Березіль. - 1993. - № 9- 12. – С. 20.

ВИМОРЕННЯ ГОЛОДОМ ⁴⁷

Вже нема хуторів і держав,
Тільки трупи в житах, тільки трупи
Та від хрипу кривава іржа,
Що замкнула посинілі губи.

Є. Маланюк. А.Д. МСМXXXIII (Року Божого 1933)

Політична система соціалізму, колективізація, сталінський терор спричинилися до страшно́ї трагедії на Україні, яку не пережив жоден народ світу за всю цивілізацію. І про винуватців штучного мору, насланого, говориться у спогадах. Та сили ті наче віддалені за ширмою, про них між іншим йдеться. Найбільше ж враження — це від самих виконавців — може, тому, що робили це односельці, часто сусіди, свої ж таки люди. Буксирні бригади, так звані активісти, посіпаки, що виступали під найменням червоної мітли, ті, які викачували хліб, — наймізерніші, найбридкіші, найледачіші, найбільш зневажані люди села. Мені говорили (кінець 60-х років), що в Стельмаховому селі Дяківцях очолював актив по вимітання хліба гицель, собашник. Та як почали від крайньої хати, яка вдовина, та до кінця — вимели все, навіть з горщечків крупа де яка була — забирали. Особливо в навколишніх селах, — вимирали геть усі чоловіки. Жінки подекуди вижили. На здивоване моє запитання місцевий учитель біології дав таке пояснення. Можна помітити, коли гине квітка, то спершу чоловіча стать — тичинка, а потім маточка. Очевидно, природа вкладає в жіночу сутність певний резерв: коли все гине, — в ній продовжується життя. Буксири поводили себе часто звиродніло, просто знущалися з нещасних, витягували з печі якесь вариво і розбивали горщик серед хати, або в чавунець з борщем малу нужду справляли.

Моральний занепад особистості, що почався від 1917 року, спалахнув з новою силою. Письменники наші, зокрема в діаспорі, відобразили страхіття українського народу. Як зразок наводимо рядки з поеми «Прокляті роки» Юрія Клена, автора, що вцілів з 30-х тільки тому, що виїхав за кордон:

*Хто знав, хто вів смертям і стратам лік?
Де фільм, який нам показав би голод?
Отой проклятий 33-й рік?*

Були й у нас пророки, що застерігали. Первоначально сліпці попереджували зрячих у псалмах: «І будуть і глади і мори, і братська кров потече». Або:

- Скільки Вам лет, жінчина?

— Та скільки... Помню, як царя скинули, то ходила я в перший клас. І вчителька плакала і казала нам: «Не того я, дітки, плачу, що царя жалко. Я за вами плачу, бо багато крові проллється і багато з вас сиротами останеться».

— Понятно, мамаша, понятно.

(З розмови президента АН Б. Патона з Ганною Трохимівною С. у його кабінеті на Володимирській 1972 р.).

⁴⁷ Друкується за виданням: Березіль. - 1993. - № 9-12. - С.18-23.

В. Винниченко 1926 року констатував: «З большевицького червоного яйця на очах вилуплюється фашизм». Та хто тих пророків слухав!

Про голодомор 33-го року, хто цікавиться, можна прочитати обширну літературу. Найпершими на лихо відгукнулись кобзарі — знаменитий Єгор Мовчан співав:

*В тридцять третьому году
Їли люди лободу.
Пухли люди із голоду —
Помирала на ходу.*

(Повний текст — Наше слово, Варшава, від 4.02.89; Слово і час, 90' 10).

Стають доступними і публікації Заходу. Про повісті митців з діаспори У.Самчука «Марія», В. Барки «Жовтий князь», як і Б. Хандроса «Мор», не підіймається рука написати «художні твори»: так з них виникають дійсні події і справдешній біль. Жахливу трагедію, як його діда з'їли в посадці, сповів у повісті Сергій Плачинда (Київ, 90'6). Це ж і про свого діда пише наш земляк з Канади Яр Славутич (Місцями запорозькими. — Едмонтон. 1985).

Відомий поет і професор склав у 1988 році в Нью-Йорку свої свідчення перед міжнародною комісією для розслідування голоду (лютий, 1990). З його праці з'явився і змістовний огляд «Голодомор в українській літературі Заходу» (Слово і час. 91'7).

Сьогодні вже й наші історики не хитромудрують — донедавна їм взагалі не велено було визнавати сам факт голодомору! — про причини 33-го: мов, прорахунки в господарюванні, економполітиці, відступ від ленінської лінії тощо. Та всі пристають до думки, що голод — від геноциду. Україну і її народ слід було поставити на коліна, навіки втихомирити.

Тут і потоплення чорноморської ескадри, і Крути, і кривавий бенкет у Києві червоного командарма Муравйова, психопата і садиста, розстріляного своїми у Симбірську, і злодійське нищення на початку 1921-го визначних людей — Леонтовича, Мурашка, Чупринки, Семиренка. Та й Короленко, мабуть, не своєю смертю вмер. А розправа з повстанцями, зокрема на терені дій Махна, і не тільки; пасткою для багатьох стала облудна амністія! А скільки було втягнуто агентами ДПУ в зарані приречені повстання (у причетності до того органів на переломі 20-30 хвастливо зізнавався Д.Мануїльський). Повставали й жінки — на Полтавщині, Кубані.

Оповіді з тих літ — це юдоль сліз і скорботи. Сучасна людина, коли до них доторкнеться, вона вже не може лишатись як перше, вона знетямлюється і дивиться на життя по-іншому.

У книжці «Стежками на Голгофу» Дмитро Соловей подає уривок із спогадів професора харківського університету Федора Рябоконя. Його батько жив у селі Лисича Карлівського району на Полтавщині. Кожної середи батько приїздив, і по високих спекулятивних цінах «з-під поли» син купував йому для сім'ї 16 кілограмів житнього борошна. Цим він годував, крім себе, брата-агронома, невістку та двох дітей-онуків. Батько розповідав жахи, які творились на селі від голоду. Але перед Великоднем батько не приїхав. бл. .

Рябокінь збирався поїхати в село довідатися. Аж нарешті батько приїхав, але ледве живий.

— Що з вами, тату? Чого це ви так довго не приїздили? Що там у вас діється в Лисичій? — питаю.

- Та нічого такого не діється, — відповідає, — а оце на тому тижні ходив одвідати Орину (сестру Рябоконя) в Сморожчину (Васильківська волость на Полтавщині) та зайшов до хати, аж вона лежить на полу мертва, а коло неї двоє дітей теж мертвих, а він (зять) теж лежить мертвий на лаві. Вийшов я та почав скликати людей, щоб допомогли поховати, та ніде нікого не знайду, бо всі сусіди або померли, або лежать знесилені голодом і борються з смертю. Так я сам тоді у садочку за хатою викопав яму в метр завглибшки, бо сили на глибишу не вистачило, та й поховав їх усіх разом і земелькою зверху присипав. А після того і сам ледве у полі не загинув: не було сили, щоб додому дійти...

- Та чого ж вони помирали? — питаю. — Я ж ще восени чув від самої Орини, що в них добре вродило і що хліба та картоплі у них було досить. Як же це воно так сталося?

- Та як там сталося, — відповідає батько. — Він же (зять) одноосібник, не пішов до колгоспу, так на нього наклали продподатку 100 пудів збіжжя. Він виконав цей податок. Тоді перед Різдом наклали на нього ще 200 пудів. Але в нього не було не те що 200, а й 20 пудів. За невиконання державного розпорядження йому загрожували тюрмою. Так він тоді продав корову, коня і деяку одежину, купив 200 пудів зерна й віддав податок. Тоді вони у лютому місяці надіслали йому сповіщення, щоб здав державі ще 300 пудів. Зять одмовився від виконання цього третього податку, бо вже ніде нічого не було, та й сам уже ходив пухлий від голодування. Тоді до нього прийшла комісія шукати хліб. Ніякого хліба та комісія не знайшла, але забрала торбу пшона та горщечок квасолі, що їх виявила на горищі...Оце і все.

Але потім батько згадав ще про лист десятирічної дочки його сестри Зіни, що вже померла разом з матір'ю. Але листа передала йому раніше, за два тижні до смерті, адресуючи й звертаючись до Рябоконя. Вона писала:

«Дорогі дядю!

У нас немає хліба і немає чого їсти. Батько охляли з голоду і лежать на лапі, не встають. Мама осліпла з голоду і нічого не бачить... Мені дуже хочеться хліба. Візьміть мене, дядю, до себе в Харків, бо я вмеру од голоду. Візьміть, я ще маленька і хочу жити, а тут я умру, бо всі вмирають».

«Прочитавши цього листа, — пише проф. Рябокінь, — я стояв остовпілий серед хати. Я не знав, куди мені подітися і що робити. У голосі весь час мозок свердлив: «Я ще маленька і хочу жити... Візьміть мене до себе».

Згадуючи про 1933 рік, лікар розповів О. Воропаю (автор відомої праці у 2-х томах «Звичаї нашого народу»):

«Я працював тоді в головній клініці міста Дніпропетровська і мав нещастя кожного ранку оглядати мертві тіла з дніпропетровського «Табору смерті». (Цей табір був для тих, ще живих, кого міліція збирала по вулицях і звозила до табору, обгородженого дротяною сіткою). «Вночі, — казав далі лікар, — померлих привозили вантажні машини НКВС і звалювали купою в

«мертвецькій». А далі розповів, що на спеціальних зборах медичного персоналу було попереджено, що суворо заборонено подавати будь-яку медичну допомогу голодуючим селянам, які потрапляли до міста. Про голодуючих казали їм, що то «вороги радянської влади».

По селах щодня їздили колгоспні вози і збирали по хатах мертвих.

В селі Степанівці на Вінниччині, — пише д-р Вороний, — колгоспні фіри поминали тих, що не були членами колгоспу. Одна жінка, вдова, в рядні повиносила своїх трьох дітей на кладовище, а потім померла й сама.

В селі Петропавлівці на Дніпропетровщині молодий селянин, якого розкуркулили й вигнали з села ще в 1929 році, потайки повернувся в 1933 р. до села. Він уночі прийшов пішки з залізничної станції, але в село зайти побоявся. Проти його колишньої хати, де тепер жили старі батьки, росло жито, що саме викидало колос. Він заліз у те жито й заснув. Вранці, коли зійшло сонце, він побачив таку картину: дівчина 14 років, дочка Омеляна Слизького, колишнього сусіди, витягала з хати мертво тіло батька та намагалась покласти на візок. Боса, в одній сорочці, вся в сльозах, вона ніяк не могла справитись з тяжким тілом... Я вийшов із жита, — розповідав цей селянин, — і питаю:

— Куди ти везеш свого батька?

- На цвинтар, — каже дівчина, — вони вже три дні лежать мертві в хаті. Я з ними боюся спати.

Як згадано раніше, організацією голоду та нищення селян керували по селах 10-тисячники та 25-тисячники, прислані з Росії. Один селянин, що живе тепер в Англії, розповів авторові книжки «В дев'ятому крузі», як у 1933 р. його батька змусили возити трупи на цвинтар. Йому також довелося одвезти свого двоюрідного брата, його дружину і їхнього сина, свого племінника. Хлопець ще був живий і його можна було врятувати,

- Та він ще живий! — каже батько.

- Да что мы за ним еще раз будем ехать? Все равно подохнет. Давай! — наказав десятитисячник, що був тоді головою колгоспу.

Не краще було і на батьківщині Тараса Шевченка. Мешканець с. Кирилівки розповів, що там вимерло півсела, а частина розбіглась. У селі Зелена Діброва з 1210 дворів 843 хати спорожніли, а лишилися люди в 367 хатах, де ще не всі померли.

Письменник Гай-Головко як кореспондент був посланий на село. Приїхавши спершу до Краснограда, він помітив, що на вулицях майже не було людей. Крамниці закриті, навіть не було де пообідати. Лише дякуючи відрядженню, йому дозволили пообідати в їдальні для членів комуністичної партії та НКВС. Потім його підрядили на посівну в Новопавлівку, село поблизу Краснограда... Увечері місцеві партійці та комсомольці організували 5 бригад, які мали їхати до інших сіл збирати по хатах померлих. Гай-Головко був призначений до села Кобзівки, де біля хат уже були прибиті на кілочках написи, скільки в якій хаті померлих.

І він з однією, теж присланою студенткою виносив померлих з хат на вулицю, а там їх забирали на пози й відвозили на цвинтар. Письменник бачив

там сотні трупів і всі ті жахи висвітлив у своїй книжці спогадів «Смертельною дорогою», що вийшла в Канаді в 1979 р.

Дружина драматурга Миколи Куліша, Антоніна, у своїх спогадах пише, що, почувши про голод на селі, її чоловік Микола Куліш сам поїхав, щоб переконатись, що справді там діється... Через два тижні він повернувся до Харкова і був такий сумний та пригнічений, що вона налякалася.

— Можє, що трапилося в дорозі? — запитала вона. — Ти хворий?

А він відповів:

— Старенька (так він завжди називав дружину), якби ти знала, якби бачила, що робиться по селах — це жах! Це страшний жах! Уяви собі — по дорогах лежать пухлі й мертві люди, по селах тихо, люди не ходять, бо не мають уже сил рухатися. Біля матері лежать мертві діти, а вона сама впала через поріг і конає. Навіть псів по селах не стало. І ця Україна цвіте, збіжжя красується по полях. Та нема кому його збирати! Багатюща країна, земля, як золото, працьовитий і здібний народ, і що з ним зробили?!

Гнат Хоткевич, що жив тоді у Високому під Харковом, прислав до видавництва взимку 1933 р. розпачливого листа. Він писав:

Як мені далі жити? Мене позбавили праці і хлібних карток...

Ми голодуємо. Я спроможний купити лише один кухоль квасолі на день, з якою варимо на всіх юшку... На двох дітей маємо лише одну пару чобіт, а їм же треба ходити до школи. А надворі сувора зима. В хаті нічим топити. Лягаючи спати, вкриваємось всією нашою одежею. Вода в хаті замерзає...

Зі свідчень Яра Славутича перед міжнародною комісією у Нью-Йорку:

Тому що все зерно пограбували, люди вмирали з голоду вже у грудні 1932 року. Коней, собак і котів, як і всю городину, вже поїли. Я бачив багато трупів уздовж дороги, їх замерзлих ніхто не підбирав до весни, коли вони починали розкладатися й наповнювали смородом околиці. Моя бабуса померла на початку 1933 року (відмовилась їсти, щоб було більше поживи для дітей), незабаром померла наймолодша піврічна сестричка Галочка, бо ніде не було молока. Наприкінці травня або на початку червня 1933 року помер мій улюблений дід, якого я рятував протягом усієї весни, доглядаючи худобу в радгоспі «Скотар». Помер на моїх руках — після того як я склав перед ним присягу — «вижити й розказати всьому світові, як Москва нищить Україну...»

Коли випускниця з Кривого Рогу Л.Устиченко провела конференцію про голодомор на базі шкіл Інгульця, хтось із директорів докинув невдоволено: «Нащо про таке говорити!»

Немає міри, якою можна було б виміряти зло, немає символу, щоб увиразнити горе, немає страшнішого страху, бо уже недостатнім є витворений народною фантазією образ біди Чорний Ворон — він виглядає немічно і дурнувато у поемі Б. Олійника про Чорнобиль.

Отже, народні оповіді про жакливий час 33-го року здатні учити наших митців писати так, як писав Василь Стефаник.

Наприкінці хочу перепросити за ті страшні записи — студентів, що спонукав їх до тієї слізної праці, а також читачів. Бо я знаю, як то їх читати... Мною підготовлено до видання збірник спогадів про голодомор (15 друк. арк.).

Як пише Лідія Коваленко-Маняк: «Щодалі відходить од нас страшний 33-ій, то виразніше, повніше бачимо, глибше усвідомлюємо вже скоєне над нами».

**Спогад про голод 1946-1947 рр.
(Із власного архіву В.М. Скрипки)⁴⁸**

Великою подією, до якої причетною вважала себе і 9-річна школярка, було 9 травня або День Перемоги. Це посилювалося гордістю за батька, учасника двох світових війн, який повернувся живим із фашистського полону.

Та незабаром виявилось, що ця велика подія не тільки радісна, а й злата привередлива – косо дивилася на тих, що побували «під німцем», лютувала колгоспна адміністрація. Залишилася, наприклад, на один день мати біля хворого брата дома – і з неї зняли аж п'ять трудовнів. А зароблять їх треба було 10-15 днів, в залежності від виду робіт. Весною 46-ого року в нас «відрізали» найкращу частину садиби, лишивши 15 сотих пишнот клину. Відібране, де був вишколений батьком чудовий сад, розділили між «партактивом» колгоспу. Хоч батько наш і працював ливарником на місцевому заводі, це урізання садиби обернулося смертельними наслідками для нашої родини. Бо ми, як і більшість сошинівців, жили «з городу».

1947 рік був не тільки голодним роком. Це був рік спалаху терору, падіння моралі і розгулу дикої злочинності. В нашому селі колгоспний об'їзничик Степан Завгородній (по-вуличному «Пир-пир») конем затоптав на смерть діда Шведа (по-вуличному «Жилка»), за те що останній намагався «настригти» колосків. А за торбу таких колосків студенти Криворізького педінституту Зоя Плахотник і Єфросинія Будай, які відробляли практику в нашій школі, одержали по 10 років в'язниці... Жителька нашого села з'їла власного сина Анатолія. Декілька інших земляків, що в пошуках харчів метнулися в інші райони нашої країни, стали жертвами нещасних випадків або злодіїв. Доля одного з них, Гаврила Руденка, невідома й до цього часу, Зважаючи на це, наші батьки вирішили:

- Жити разом, помирати дома. І головне, берегти кізку, бо вона живих врятує.

Недоїдання почалися в кінці 46-ого року. В лютому 47-ого вже голодували. В кінці березня батько так ослаб, що його перевели працювати вахтером. А це був менший заробіток, без додаткового пайку (молока за шкідливість). В цей час почали слабнути й ми – діти. В середині квітня я двічі втрачала свідомість і моя вчителька Наталія Федорівна Орел приносила мене додому. Одного разу вона сказала мамі:

- Хай Люба сидить дома. Вона «відмінниця» і я потихеньку переведу її до 4-ого класу. Бо вона може загинути дорогою до школи.

В день другої річниці Перемоги сіли снідати раніше звичного, бо батько намірився йти в село Аули купити хліба, відвідати знайомих. Дивимося на батька, а він не донесе до рота юшки, бо ложка випадає з рук. Потім він важко підвівся і попросив мене провести його до ліжка. Та до ліжка ми не

⁴⁸ Друкується за виданням: Заграва. - 1994. - №1(38). - С. 2..

дійшли, якась невідома сила ніби кинула батька на підлогу і він забився в судоргах. Голодні судорги, коли чується стукіт кінцівок, ледь обтягнутих шкірою, викликають жах. Через чотири дні від таких же судорог-корчів помер брат Леонід. Поховали ми їх з батьком у спільній могилі. Для батька зробили щось на зразок труни з дошок ящиків з-під овочей, а Льоню просто загорнули в ліжник. При однакових ознаках смерті медицина «списала» батька на інфаркт, а брата на дизентерію.

23 травня нас спіткало ще одне лихо – мати, яка вже ходила тільки «на чотирьох», рубаячи хмиз, впала на лезо сокири і поламала 3 ребра, її на місяць поклали до районної лікарні. Ми залишилися удвох з 5-річним братом Анатолієм.

І через 46 років мені цей місяць здається вічністю. Ми б загинули у сирітстві та голоді, але окотилася коза. Півлітри молока, які дитячими руками насмикувала з первістки Зірки, поставили нас на ноги... Але смерть ще не хотіла полишити наше обійстя. Наслідуючи дорослих сусідів, я «настригла» колосків жита, які тільки почали наливатись. На Зелені свята приготувала з них варива на зразок каші, але не доварила. Толя з'їв двічі три ложки і покинув кашу, запивши все молоком. А я їла усердно і багато, і за столом мене схопили оті страшні корчі. Став шлунок, я втратила свідомість, посиніла. Справедливо кажуть, що людське життя – це ланцюг щасливих випадковостей. Тієї миті, як я втратила свідомість, до хати нагодився мій старший брат Володимир, який навчався в ФЗН м. Кам'янського, що за 25 кілометрів від нашого села; вперше за півроку самовільно «зірвався» додому. Володимир і тепер не здатен пояснити, чому він, могутній 17-літній «фезеушник», не тямлячи нічого у медицині, виніс мене на двір, схопив за ноги і почав в скаженому темпі обертатись разом зі мною. Почалася рвота, працював шлунок, я відкрила очі...

І після 47-ого року ще довго жили в скруті. Чай з вершковим маслом почали вживати тільки з 54-ого року, а шоколад вперше покуштувала у 56-ому році. Коли мене почастував шматочком його мій майбутній чоловік, я розревлася. Та чи й могли розкошувати, якщо наш сукупний заробіток до 1962-ого року не перевищував

100

карбованців?

Роки сумлінної праці наповнили і нашу квартиру достатком і затишком. Майже чверть віку, технік за освітою, я працювала на інженерній посаді. Якби вступила до КППС, куди мене не одного разу агітували, мала б ще більш престижну посаду. Але я залишилася вірною вироку, який винесла цій партії ще свідомістю 14-річної дитини.

... В пам'яті вставали 1948-1950 роки з розквашеною, багнистою дорогою, яка йде з Сошинівки до Червоного і якою ходили ми до школи вже в 5-7 класи. Я, Неля і Надя Сербіни (діти загиблого на фронті офіцера) та багато інших дітей, шмаркаючи носами, чвакаючи змокшими ногами, у майже розваленій взувачці, повільно сунемо на навчання. А поряд летить бричка або санки, які везуть до школи добре зодягнених та віджиглених дітей радпартактиву села Сошинівки. Відмовляючи партторгортам у різні роки, я думала:

Я, дочка простих українців, чесна трудівниця. І не мені виражатися сірою кобилою у дев'ятнадцятимільйонну упряжку партії, яка тягне віз з партійними верховодами до вигаданого ними світлого майбутнього на очах у всього людства.

*Зап. Малишко Георгій
від Караул (дівоче прізвище Швед) Любові Семенівни, 1936 р.н.,
с. Сошинівка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області.*

РОЗДІЛ І.

ОПОВІДІ-СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

До зразків творчої діяльності народу належать народні оповідання, в яких від імені учасника чи очевидця подій у епічній чи епіко-драматичній формі розповідається про найрізноманітніші явища та випадки із поточного життя. Як жанр народної прози, народне оповідання розширилось за рахунок спогадів (чи меморатів за міжнародною термінологією), що є джерелом пізнання світогляду народу, його історії, мови, психології,

З середини ХІХ ст. усні оповідання стали предметом вивчення українських, зарубіжних літераторів, фольклористів. Так, творчість І.Котляревського, П.Гулака-Артемовського, Є.Гребінки, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Костомарова, О.Стороженка вже була позначена широким використанням поетики, образної системи народних спогадів, тоді як системне збирання, видання та дослідження народної документалістики пов'язане із діяльністю І.Срезневського, М.Білозерського, П.Куліша, О.Кольберга, Л.Жемчужникова, Ю.Яворського, Б.Грінченка, М.Драгоманова, І.Новицького, І.Манжури, Д.Яворницького, В.Кравченка, А.Кримського, А.Димінського, П.Мартиновича, Ф.Колесси, П.Попова, М.Азадовського, Г.Сухобрус, К.Чистова, М.Кравцова, В.Гусєва, С.Мишанича, В.Скрипки, В.Сокола.

До сьогодні точаться дискусії щодо визначення особливостей жанру оповідань. Так, російський фольклорист С.Азбелев відстоював позицію, що «так звані оповідання не можуть бути віднесені до фольклору, оскільки не становлять фактів суспільної свідомості»⁴⁹. У процесі дискусії було простежено природу оповідань і виявлено ряд специфічних рис, що дозволило їх віднести до фольклорних творів:

- усність побутування;
- мінливість та імпровізованість;
- використання традиційних зображальних форм і засобів мовлення;
- певна колективність творення в процесі поширення;
- виконання інформативної, виховної, моралізаторської функцій.

На сьогодні вже встановлено, що до народних оповідань належать лише прозові твори з «певним сюжетно-композиційним оформленням, ідейно-тематичним узагальненнями, естетична дія яких не поступається естетиці «чистих фольклорних жанрів»»⁵⁰. Дослідник народних оповідань Степан Мишанич наголошував на першорядній ролі оповідача, що створює передумови, які наближають народну оповідь до мистецького явища: «Оповідач, навіть найоб'єктивніший та з доброю пам'яттю, безсторонній, розповідає про подію під певним кутом зору, під яким не стільки передає об'єктивну картину, суть події, скільки ліпить образ, створює, моделює її заново, так, як він її бачить у своїй уяві. Те, на чому тримається його пам'ять про подію, є, власне, відправним пунктом і щонайбільше – опорними штрихами його оповіді. Цілісну картину події все таки створює його уява, яка

⁴⁹ Азбелев С.И. Современные рассказы // Русский фольклор. – 1964. – Т. 9. – С. 176-177.

⁵⁰ Лановик Мар'яна, Лановик Зоряна. Українська народна словесність. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів, 2000. – С.543.

уточнює, пояснює незрозуміле, доповнює те, чого оповідач не бачив, не чув, динамізує оповідь, деталізує найважливіші місця тощо»⁵¹.

Оповіді-спогади, як і новели та фабульні оповідання були виділені в окремий різновид усних народних оповідань в українській фольклористиці у 20-х роках ХХ ст. Тоді ж підкреслювалась винятково важлива роль оповідань-спогадів як історичних документів, які висвітлюють епізоди революційної боротьби, що допомагають розібратися в складних селянських настроях. В 30-х роках ХХ ст. висувалась думка про усні оповідання як новий фольклорний жанр, який ніби породжений новими радянськими умовами, тобто епос нової епохи. Однак копітка і цілеспрямована робота фольклорних експедицій у цьому напрямку призвела лише до накопичення значної кількості спогадів про буремні революційні події, що вирізнялися низькою якістю записів, здійснених від пересічних оповідачів, та штучним підходом, запровадженим в радянській науці до тематичного розмаїття оповідань радянської доби. Тоді як спогади про голодомор за радянських часів, що винищив цілі селища, примусив опухлих людей побиратися по містах у пошуках їжі, та про осиротілих дітей хліборобів, які змушені були померти, або в найкращому разі стати підвладними прислужниками в Країні Рад – всі ці спогади, тих хто вижив, переніс на своїх плечах не одну війну, революцію, голод – змушені були в умовах тоталітарної системи замовчати навіки. Бо те, що становило основу цих сюжетів, добиралося із власного життєвого досвіду народу та клалося в основу вироблених традицією мовленнєвих жанрів – не лише не збиралося, не вивчалося, а суворо заборонялося, оскільки не відповідало марксистко-ленінським засадам радянської фольклористики. На цій підставі найповніше сучасне академічне видання «Народні оповідання» (К.: Наук. думка, 1983) не подало жодного сюжету про штучний голодомор, що функціонував на теренах України за умов тоталітарного режиму. Це особливий тип спогадів як за кількісними, так і за якісними характеристиками. На основі нової класифікації народних оповідань за тематично-хронологічним принципом, що поданий у посібнику для студентів «Українська народна словесність» (Львів: Літопис, 2000), оповіді-спогади, що виникли за часів голодомору (розкуркулення, періоду встановлення на українських землях радянської влади, організації товариств спільної обробки землі та колективних господарств) зараховані до історичних оповідань⁵². Самоочевидним є історизм цих спогадів, оскільки народ виражає свою історичну самосвідомість, коли висловлює своє ставлення до геноциду як факту винищення народу шляхом масового голоду, та обставин, через які окремі особи стали виконавцями цього терору.

Та попри всі ідеологічні нашарування минулого, коли насаджувалось учення про пролетарську культуру, яка заперечувала поетизацію історичної дійсності, оповіді-спогади і дотепер побутують досить інтенсивно, як

⁵¹ Мишанич С.В. Усні хроніки народного життя // Народні оповідання / Упор. і передмова С.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1986. – С.14.

⁵² Лановик Мар'яна, Лановик Зоряна Українська народна словесність. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів, 2000. – С.544.

продуктивна форма неказкової прози. Свідченням тому є народні оповіді-спогади про голодомор. Це своєрідні хроніки життя, які зафіксували трагічні процеси в історії українського народу впродовж 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр., що стали наслідком упровадження комуністичної доктрини на теренах України. Вони становлять найбільшу групу фольклорних творів, записаних студентами КДПУ в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. від очевидців тих трагічних подій.

Виникнувши в екстремальних умовах виживання українського народу, оповіді-спогади про голодомор спрямовані на пізнання конкретних фактів і трагедійних подій 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр., оскільки масивна частина записів, поміщених у цьому збірнику, стосується стереотипних ситуацій, епізодичних типових картин, що пов'язані з процесом колективізації, індустріалізації; нестачею їжі; явищами канібалізму, масовим мором людей; природою деградації людської натури; завищеними податками на приватне майно, господарство; розумінням сутності смерті та цінностями людського життя; цинічним ставленням влади до людини. Всі вони відбиті з усією неперевершеною народних оцінок і характеристик.

Як засвідчили зібрані студентами фольклорні матеріали, найпоширенішою формою побутування усних оповідань-спогадів про голодомор частіше були родинні, рідше – товариські бесіди. І це відбувалося тоді, коли тема виморення голодом українців в Радянському Союзі майже до 1987 року перебувала під суворою заборобою, а тому очевидці тих страшних подій намагалися пошепки передавати досвід пережитого лише своїм дітям, онукам, сподіваючись, що вони не зрадять. І лише з часом, коли резонансна подія набула державного, світового визнання, а це стосується лише голодного мору українців у 1932-1933 роках, тоді вона призвела до активізації побутування усних спогадів при товариських зустрічах, що відбувалися при всенародній нагоді вшанування пам'яті загиблих та під час популяризації вивчення цієї проблеми Асоціацією дослідників голодоморів в Україні. Отже, значний пласт усних спогадів про жахливі картини голодомору студенти записували від безпосередніх очевидців, учасників тих трагічних подій: своїх батьків, дідів, родичів. Найбільше було записано спогадів про події голодомору 1932-1933 років, найменше – про 1921-1923 рр. Та це й зрозуміло, оскільки свідків подій 1921-1923 рр. лишились одиниці, а тому ставились вимоги якнайповніше зафіксувати спогади тих, хто пережив найбільший за світовими масштабами голодомор українців – 1932-1933 рр., а вже події очевидців голодного лихоліття 1946-1947 рр. доповнювали, фактично увиразнювали явище геноциду, що був вчинений проти української нації. І на сьогодні усні оповіді про події 1946-1947 рр. потребують детальної паспортизації, документалізації для повноти вивчення поставленої проблеми. Так, родинні спогади, записані студентами, вирізняються щирістю почуттів старшого покоління, що представляють своєрідний тип людей радянської доби, їх духовний світ, переживання, думки і турботи. Композиційно родинні спогади будуються за принципом часового протиставлення низки коротеньких епізодів із сьогодення минувшій трагедії, описом подій з деталізацією

окремих фактів, типовість яких зумовлена на основі асоціацій та зовнішньою чи внутрішньою подібністю явищ. Їх специфіка полягає у тому, що в них закладена правда життєвих фактів і явищ, що набули символічного значення, типових рис. Дійсно пережите очевидцями явище геноциду з часом набуває вагомої суспільної значимості для нащадків і стає невід'ємним елементом усної традиції. Особливо виразно у цих спогадах простежуються народні погляди на причини, наслідки українських голодоморів ХХ ст.

Аналіз 134 спогадів дозволяє простежити процес ідеалізації, поетизації пережитого, який відбувається завдяки емоційній пам'яті свідка подій, оскільки «емоційна пам'ять — поняття нестійке і по-різному виявляється у різних людей. Одні наділені нею від природи, сила і глибина їхньої пам'яті виявляється, у бесідах, оповідях, сповнених яскравим творчим переживанням, виразною передачею почуттів, образів. У інших емоційна пам'ять ніби притуплена, нівельована, недорозвинена, а відповідно — їхні спогади маловиразні, не сприймаються слухачами з інтересом, не викликають співпереживання»⁵³. Із числа подібних трагічних епізодів пам'ять, внутрішній зір оповідача відбирає і втілює у словесну оболонку тільки найбільш яскраві образи трагічної ситуації, що зумовлені сильними переживаннями, емоційними враженнями. Таким чином, спогади про голодомор є виявом народної творчості на матеріалі баченого й пережитого оповідачем, що володіє емоційною пам'яттю та багатим життєвим досвідом. Важлива роль у оповідях-спогадах відводиться категорії часу, яка не лише виконує функцію катарсису, а й сприяє поетизації спогадів. Отже, всі разом спогади становлять ніби єдиний спогад, що повторюється більшою чи меншою мірою залежно від конкретного випадку, в якому «немає нічого зайвого, а тільки найсуттєвіше. Це — синтез однорідних відчуттів, який торкається не окремо взятого випадку, а всіх подібних. Це — спогад, взятий у великому масштабі, він чистіший, густіший, компактніший, змістовніший і гостріший, ніж навіть сама дійсність»⁵⁴. У цьому ми вбачаємо нагромадження стійкого матеріалу, що зафіксований масовою народною творчістю, яка несе досить суттєве навантаження: інформативне, естетичне, повчально-дидактичне.

Багаторазовість повторення такого спогаду зумовлена була не інформацією про спланований голод, що довгий час існував у прихованій формі і передавався лише близьким, рідним людям, а скільки психологічним підтекстом, поетичною трансформацією події, що зумовила розкрити власні можливості свідка, які дозволили йому вижити в пекельних умовах, тобто розібратися у фактах і подіях разом зі слухачами. На цій підставі зібрані матеріали засвідчили, що відбувався відбір тем, мотивів, серед яких найбільш поширені: про проведення колективізації, усупільнення майна, насильницьке позбавлення людей хліба, майна; виснаження людей голодом, виживання людей під час споживання флори та фауни, вимирання голодних людей, нестача їжі, крадіжок їжі; сум, журба, страждання голодних людей; байдужість

⁵³ Мишанич С.В. Усні народні оповідання. Питання поетики. - К.: Наук. думка, 1986. - С.102.

⁵⁴ Там само. - С.101.

представників влади до людських страждань; штучне знищення владою народу, безпідставне звинувачення та покарання владою непокірних людей; про вбивство заради виживання, про явища канібалізму і масову смерть людей в умовах геноциду; про жадання швидкої смерті; про сиріт, їх долю в умовах голоду; про захоронення померлих і напівживих українців у криницях, у дворищах, у спільній могилі.

Зібрані спогади про голодомор у колі родини, сусідів дозволяють виявити причини і наслідки трагічних подій як в житті кожного оповідача, його оточення з усіма подробицями, так і всього українського народу в найбільш характерних, драматичних ситуаціях, що виникли внаслідок антилюдської політики лідерів керуючої більшовицької партії в особі Сталіна, Молотова, Кагановича. Репродукуючи події сільського життя за часів колективізації, оповідач зберігає в пам'яті виняткові події і факти, імена, топоніми, мобілізує уяву, мислення, що суттєво впливають на зорову систему сприйняття слухачів. Як визначає сучасна дослідниця теми голодомору 1932-1933 рр. в українській народній прозі Тетяна Конончук: «Структурний аналіз народних оповідань виявляє типові тематичні зачини, типові закінчення з реченнями-узагальненнями. Причини і наслідки голодомору, а відповідно типовість трагічної ситуації по осіх Україні призвела до подібності композиційної будови народних оповідань, які позначені спорідненими епізодами-мотивами. Вони подібні до мотивів, які виявляємо в тематичних групах народних віршів чи які лаконічно висловлені в пареміях. Домінуючий акцент, як правило, робиться на мотивові пошуків їжі, а також на мотивові зображення голодних, опухлих, помираючих, мотивові поховання — це те, що найбільше вражало оповідачів і приносило невідворотні втрати. Наймоторошніше враження дає мотив відображення канібалізму, який разом з іншими складає всезагальний мотив народної прози про голодомор — викриття винуватців усенародної трагедії. Цей мотив – висновок прямо чи з контексту впливає з усіх народних творів»⁵⁵. Структура таких спогадів має перманентний характер, одні й ті ж епізоди, типові випадки повторюються раз у раз при певній нагоді, при цьому вирізняються достовірністю побаченого. Це спогади про наболіле, вистраждане, пережите під час голодомору. Вони характеризується, з одного боку, тенденцією до стереотипності, що призводить до пропусків незначних деталей, локальних реалій, подробиць, а з іншого – типовістю ситуацій в українських селах, охоплених голодом. Такі спогади у процесі відтворення баченого й пережитого рухається у бік узагальнень.

У представлених спогадах увага фіксується насамперед на емоційно-драматичному зображенні становища персонажа, який переживає голод. На думку Степана Мишанича, художня структура оповіді-спогаду залежить від процесу репродукування, що відбувається завдяки емоційно-образному мисленню реципієнта: «в багатьох випадках при осмисленні конкретного життєвого матеріалу вже на рівні першого повідомлення домінантною стає не

⁵⁵ Конончук Т.І. Трагедія голодомору 1932-1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди. – Автореферат на здобуття кан. філ. наук. – К., 1996. – С. 17.

інформація, а щось значно важливіше – ретроспективна передача почуттів, переживань очевидця, свідка, учасника події, зображення емоційного стану оповідача. Оціночний аспект відображення чи, інакше, пристрасність у передачі «об'єктивної» інформації висуває на чільне місце вираження емоційної оцінки, ставлення оповідача до об'єкта зображення. Ретроспективна оцінка колишніх подій і явищ за участю емоційної пам'яті, реалізована в руслі народної оповідної традиції, формує художню структуру оповіді-спогаду»⁵⁶. Сутність репродукування в оповідях-спогадах про голодомор полягає в тому, що будучи безпосереднім очевидцем трагічних подій, оповідач пригадує, відтворює все, що він робив, що говорив, а також що робили й говорили інші учасники події, і все це творчо переосмислює, переживає під кутом зору теперішніх проблем. І хоча на цій підставі можливі певні зміни у процесі репродукції баченого: просторова, часова деформація значимості явища, пропуски багатьох деталей, акцептування уваги на окремій деталі, тенденції до уподібнення, злиття однорідних явищ та до їх гіпертрофування. Та все ж «народний оповідач спирається на реальні факти і події, розкриваючи приховану енергію історичних, психологічних узагальнень, пробуджуючи в них естетичне життя. Спогади тим і різняться від інших видів і жанрів народної прози, що в них головне не тільки те, що оповідач бачив і пережив, а й намагання розібратися у фактах і подіях разом зі слухачами. Згадуючи яскраві епізоди минулого, оповідач не приховує своєї участі в них, а прямо говорить, що таке сталося саме з ним, що він все це бачив на власні очі, що це він знає краще за інших»⁵⁷. Таким чином, оповіді-спогади про голодомор – значною мірою драматизовані, насичені зоровими образами, здебільшого деталізовані неприємними трагічними і вражаючими емоційними фактами. Вони настільки сильно діють на зорову систему враження, що спонукають до переживання як реципієнта, так і слухача, оскільки голодомори завжди залишаються трагедією для людини, яка це пережила і переживає щоразу ніби заново, коли переповідає, пригадує подробиці баченого. Будучи свідком голодомору, оповідач за допомогою уяви орнаментує спогад вражаючими фактами, доповнює деталями, які почув від інших учасників цієї трагедії. У пам'яті оповідача спонтанно спливають окремі вражаючі деталі, на цій підставі оповіді надзвичайно динамічні, фрагментарні, помірно схематичні, експресивні і максимально наглядні, тобто образно-емоційні. За природою виникнення та функціонування оповіді-спогади про голодомор наближаються до художнього зображення дійсності.

Процес творення образу в спогадах не є цілісною картиною з минулого, а становить ланцюг фрагментів, епізодів, випадків, картин, що мали місце в житті оповідача і залежать від певного відбору життєвих явищ, в якому сюжет, композиція, найхарактерніші прийоми і засоби усної традиції підпорядковані завданням естетичного порядку. Викликаний пам'яттю спогад з часів голодомору характеризується емоційно-оціночною системою образів, які

⁵⁶ Мишанич С.В. Усні народні оповідання. Питання поетики. - К.: Наук. думка, 1986. – С.42-43.

⁵⁷ Там само. - С.109.

виникли на основі пережитих фактів і подій з життя оповідача, що мають для слухачів пізнавально-естетичне, соціально-психологічне, виховне значення, бо «чим більший життєвий досвід майстра оповіді, чим його спогад суспільно вагоміший, тим цілеспрямованішим стає процес свідомої трансформації минулого, зайняття певної позиції щодо об'єкта зображення»⁵⁸. Здебільшого у спогадах представлені трагічні і вражаючі образи, що суттєво впливають на зорову систему враження. Вони становлять своєрідний комунікативний місток з минулого у майбутнє, за допомогою якого здійснюється творче переосмислення дійсності, що створює той ґрунт, на якому виникає поетичне сприймання і відтворення.

Як свідчать записи спогадів про голодомор, найясніше і найяскравіше репродукуються образи виключних і при тому сильних вражень. Зокрема, у спогадах представлені образи селянської родини (батька, матері, дітей), сусідів, робітників, куркулів, що потерпають від надзвичайної жорстокості представників влади, виконавців голодомору. Останні вирізняються, особливою правдоподібністю («об'єзщики», «комсомольські активісти», «буксери», «буксирники», «комісія», «бригада десятників», «начальники із залізними прутами», «тисячники», «торботруси», «ударники», «групи заготовельників», «комнезамівські активісти», «сталінські піхотинці»), оскільки заглиблені у суть життєвих явищ, наповнені емоційно-оціночним забарвленням. Виразна епічна тональність таких спогадів залежить від напруженого драматичного конфлікту, що проходить між українськими селянами (для яких земля була предметом існування й сакрального поклоніння, а релігія – невід'ємною складовою світогляду) та представниками комуно-більшовицької влади (що заперечували Бога, а до землі ставилися як до наживи). Найбільш вразливими у цьому поєдинку постають образи дітей, які найчастіше сиротіють, злидарюють, гинуть в умовах голодного життя, і це відбувається тоді, коли на весь світ цинічно декларується щасливе дитинство в Країні Рад.

Оповіді-спогади про голодомори – це народна пам'ять, що пронизана суцільними переживаннями, експресивними уявленнями про драматичні моменти в історії нашої держави. Це історична пам'ять, яка завдяки свідкам подій голодоморів зафіксувала детальні описи подій: розкуркулення, примусової організації созів, колгоспів, важкої праці в них та безпосередньої хлібозаготівлі зерна, що і спричинило голодну смерть серед українців. Оповіді-спогади мають яскраво виражений колективний, традиційний характер, суспільне значення, в яких спостерігається свідоме відтворення трагічного минулого про пережиті голодомори. Серед зафіксованих спогадів найбільше - епізодичних, небажаних з неприємними відчуттями та переживаннями, колективних, образних, мимовільних, викликаних вольовими зусиллями; менше – випадкових, систематизованих, спогадів інформативно-логічного змісту, що мають характер асоціативного ланцюга.

⁵⁸ Мишанич С.В. Усні народні оповідання. Питання поетики. - К.: Наук. думка, 1986. – С.88.

Кожен спогад – це етап у складному творчому процесі, що зображує певний бік факту масового голодомору як явища національної трагедії. Лише весь масив усних оповідей-спогадів, що висвітлюють події голодомору у часовому (1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр.) і територіальному вимірах (у нашому випадку – збирання відбувалося в 11 центральних, західних та південних областях) створюють мозаїчне зображення цього явища у всій повноті й об'ємності. І хоча за характером відображення спогади різняться: в одних спогадах оповідач є безпосереднім учасником тих подій (у більшості випадків це дорослі, зрілі люди), в інших (найчастіше це діти) – лише спостерігачем жахливого процесу. Та все ж оповідач виконує основну функцію – свідка трагедії, а тому ці спогади за глибиною передачі, за інтенсивністю відтворення в емоційній пам'яті образу події, за виявом безпосередніх почуттів залежать «від багатства уяви оповідача, від його життєвого досвіду, від чуття слова, майстерності, володіння оповідною традицією, з одного боку, та від зацікавленості слухачів – з другого»⁵⁹. Як зазначали збирачі, очевидцям дуже важко згадувати про голодні роки, бо вони асоціюються із вкрай неприємними відчуттями й переживаннями. На цій підставі оповідачі таких подій неохоче згадують їх, оскільки ці спогади завжди викликають відчуття болю й хвилювання, страждання. Психологічний стан оповідача передається через жестикуляцію, міміку, інтонацію, темп мовлення, що є своєрідним виявом оціночної позиції оповідача до об'єкта зображення та його інтерпретації. Як доводили студенти, згадуючи жахливі картини голодомору, оповідачі – жінки, найчастіше плакали, голосили, співали, заламували руки, тоді як чоловіки поводитися стриманіше, менше жестикулювали. Зазначимо, що невербальні елементи увиразнюють оповіді-спогади як фольклорний жанр, підсилюють їх синкретичну дію впливу на реципієнта. Засвідчуючи і пояснюючи історичну вірогідність джерела, оповіді-спогади про голодомори вирізняються драматично-трагічною ритмомелодикою, що передано через незакінченість фраз, перервність, незв'язність речень, вживання слів у прямому значенні, незначне використання зображально-виражальних засобів (епітетів, порівнянь, метафор). Отже, оповіді-спогади про голодомори становлять значний масив документальної фольклористики, що базується на вірогідності зображення національної трагедії.

Серед досліджувального фонду особливо вирізняються оповіді-спогади (№ 4. «Баланда з льону», № 70. «Єдине спасіння», № 99. «Колоски», № 101. «Про те, хто ще живий, а хто мертвий», № 110. «Люди не свині, все поїдять», №118. «Терор голодом», №131. «Одному Богу відомо»), в художню тканину яких синхронно вплітаються співомовки – пісенні форми фольклору, які увиразнюють проблеми, надають спогадам лаконічності, композиційної стрункості, та сприяють кращому запам'ятовуванню. Особливо під час спогадів процес співавторства оповідача та слухачів стимулювався тим, що саме студенти – молоді люди вперше довідувалися про національну трагедію,

⁵⁹ Мишанич С.В. Усні народні оповідання. Питання поетики. - К.: Наук. думка, 1986. – С.103.

вони переймалися сильними переживаннями, оскільки інформація про об'єкт бесіди та конкретика спогаду і сам процес оповіді збуджував, активізував їхню емоційну пам'ять, уяву, значною мірою полегшував процес сприймання і разом з тим поглиблював його.

У досліджуваному фонді переважають стійкі композиційно-мовленнєві форми народних оповідань-спогадів: діалог, розмірковування, монолог-сповідь, монолог-роздум з елементами опису, повідомлення, що містять у собі елементи переживання, хвилювання, оскільки йдеться про трагічну подію, факт з часів голодоморів. Розповідаючи про пережите, оповідач незалежно від хронології подій, широко користується виробленими раніше стереотипними формулами (зачину-констатації, зав'язки – причинно-наслідкові, фінальні – ствердження, застереження), які розставляють акценти на типових ситуаціях, що повторюються в межах областей України, охоплених голодом. Щоправда, образ голоду у фольклорі слід визнати образним зображенням, що перетворюється у загальну схему з надмірною кількістю відомих деталей, що робить оповіді-спогади про вимирання селянської нації великим масштабним змістовним спогадом, сповненим напруженим трагедійно-драматичним звучанням, гострішим, ніж сама дійсність.

Оповіді-спогади про голодомор 1921-1922 рр., 1932-1933 рр.

№ 1. Люди мерли на ходу

І ми голодували. Пухлі були всі. Ну, ніхто не вмер. Коровка була, молочко продавали та хліб купували. Так і жили.

Семеро дітей в сім'ї, я старша, худя була, страшна, одна тінь. В селі люди мерли, як мухи. І люди людей їли. Покійників, поки могли, ховали, а тоді... І діти мерли...

Люди мерли на ходу, на роботі прямо; за потік ішли і вмирили.

Коржики пекли: трохи муки, а то лободи; змішаєш з мукичкою пареної лободи, і є чим голод збити.

На роботі ти сидиш, в мене є коржик, а в тебе — нема. Тобі дам половину і тобі. Голод був страшний, а жили дружно. Ліпник той із лободи і то ділили на двох. А тепер так живуть, і хто там кому що дасть?! Навряд, щоб хто... А все одно раніше дружніше жили, хоч як не бідували.

Половина села вимерла. У 33-му брат спас...

Глухі села вимирали всі, а наше Новослав'янка було ближче до району Межівський, ходили на базар, продавали молоко, хліб брали. А як хто вмере, так ями рили один метр завглибшки, сили не було більш рить.

Ага, брат спас нас... Коло ліватора сидів на Межовій; вкраде качан із кагата (куча) і біля станції зжаре і з'їсть, як ночує на станції. А як міліція

впіймає коло кучі, то він сирий качан гризе, а вони б'ють його. А йому 14 років було, і він по 3-4 дня сидів на станції, щоб накрасти качанів для сім'ї.

А як заміте хто вагони з мукою, то начіпляються на вагони, розбомбірують (пломби позривають) і муку гребуть. Петро додому пів мішка приніс муки. Як він її доніс, що ніхто не побачив? А то б посадили. Та як приніс, то вже й галушки були й затірка. Пожили трохи.

І од людей ховались — їли, од сусідів, щоб не взнали в міліції, не забрали хліб, а нас не посадили. А сіяли кіньми чи волами. Іде-іде, впаде і вмере. Отак жили...

Зап. Черевко Р.
від Дорош Г.П., 1912 р.н.,
с. Межова Дніпропетровської обл.

№ 2. Хліб по плану

1933 рік. Хліб уродив хороший. Спочатку вивезли хліб по плану. Після цього у людей хліб ще залишився. Та Сталін приказав, щоб ще один план вивезли. Забрали у людей майже весь хліб. Почався голод. В містах на робочого чоловіка давали фунт хліба (400г), а тим, хто не працював (дітям та іншим), по півфунта (200 г). А в селах люди без нічого залишились. Ходили в місто просити — хоч бурячка. В хату зайдеши — діти померли, а мати їх гризе. Котів, собак усіх поїли. Одна жінка четверо дітей своїх з'їла.

Ховрашків виливали, варили їх і їли. Лободу товкли і коржі з неї робили. Також робили коржі з листя вишень. Сушили його, терли, змішували з висівками і пекли коржі на воді. Поїси, а через 5 хвилин знову їсти хочеться.

Ми на Кавказ їздили. Міняли барахло на кукурузяну муку та олію. А в кого були гроші, ті купляли. Але відтіля нас гнали, казали, що мине хочемо робити, що хлібу нас уродив хороший. А ми казали, що у нас все забрали. Туди їхали на товарних поїздах. А з Кавказу не було чим їхати. На вокзалах людей багато скопилось. Всі з клунками, з мішками. А дома їхні сім'ї з голоду мерли. Одна молода жінка поміщалася умом. Бігає по вокзалу, кричить: «Ой, діточки мої!»

Брали з собою по 4 пуда — 2 пуда через плечі, а два — в руках. Важко було, але їсти треба було щось.

В Ростові пересадка була. Поки злазили з вагона, вкрали в мене одну торбу. Тяжко було, багато людей вмерло. А Сталін говорив: «Хто вмирає, той не вміє в світі жити». А деякі люди наживалися з людського горя. Прийде людина на базар, щоб щось купити. Тут підходить до нього чоловік і каже, що в нього дома є деякі харчі. Той іде з ним, заходить в погріб або в комору, а хазяїн його там зачиняє. Одкормлює його, потім вбиває. А м'ясо продає. Або робили з того м'яса котлети і теж продавали. Один хлопчик ходив попід хатами, просив щось поїсти. Але ніхто йому нічого не давав. В одну хату його впустили, накормили, а коли хлопчик заснув, вбили його і з'їли.

Зап. Попек Т.
від Шаповалова М.Н., 1906 р.н.,
м. П'ятихатки Дніпропетровської обл.

№ 3. Небезпечно для здоров'я

У 1933 році моя бабуся зі своїми батьками жила в місті Великий Токмак. Багато страхіть вона згадує про ці сурові роки голодовки. В їхній сім'ї було 23 дітей. Вона згадує, як їх дуже рідко випускали на вулицю і то тільки невеличкими партіями, по 3-4 дітей на короткий час, а потім ішли інші 3-4 і так далі.

В їхньому селищі траплялися випадки, коли зникали діти, і їх батьки так і не знаходили. Так і в цій сім'ї трапилося нещастя. П'ятирічну Зою (18 дитина в сім'ї) заманили троє здорових чоловіка і викрали. Відтоді про Зою так нічого і не дізналися. Багато згадує бабуся випадків, коли люди звірили й від голоду і, викрадаючи чужих дітей, знищували їх, поїдали, а навіть були випадки, коли мати сама вбивала свою рідну дитину і протягом деякого часу годувала цим м'ясом сім'ю.

Батько моєї бабусі був писарем у нотаріуса і часто мав справу з секретними документами. Він дізнався, що у великому сараї, де не було жодної щілини, а на дверях був надпис: «Небезпечно для здоров'я», заховано великі запаси зерна. Всі жителі селища вимагали роздати їм зерно, але правління відмовило, говорячи, що там нічого нема, і тоді люди, озлоблені, голодні, пішли на крайню міру — вони всіх, хто заважав їм дістати те зерно, вбили. Навіть такою ціною вони вимушені були якось жити.

Зап. Савченко Л.

№ 4. Баланда з льону

Голод був страшний. Варили баланду з льону, а в кого було — з кукурудзи. Їли маторженики із присушених чи приварених лушпин. Ото приварювали лушпини, виловлювали з води, добавляли пустих качанів і пекли. Із шолухи проса товкли муку. Лободу, козелики, калачики припарювали гарячою водою і їли. Макуха щиталась за хліб. З макухи і води варили баланду. Добрішого за неї не було.

Діти маленькі гризли себе за руки. Так пообгризають шкіру і м'ясе, що одні кісточки остаються. Вмирали такі діти.

На степу робили день і ніч, сіяли. Діти сутками в яслах були. Давали їм на день ложку морсу і 100 г хліба. В яслах були вівці: ходять і трусять буруб'яшки, а діти збирали та їли, думали, що ягідки.

В мене діти вже пухнуть почали. Так ото хто що дасть мені, чи картоплину, чи що там ще, так я не їм, сховаю в пазуху та дитині піддержку давала. Товк дід у ступі зерно берізки або свиріпу, наливали водою, скількись раз заливали, щоб гіркоту зменшить, добавляли чого-небудь, пекли маторженики.

Сусід такий був слабий. Волочив на степу. Дойде ті гони, а назад не може дойти. Получав раз на 5-днівку 0,5 кг макухи. Ніс її додому, не видержав і з'їв усю. Напився дома води і вмер. Макуха розпухла в желудку.

Дід мій діжуриє коло коней. Одна кобила в колодязь упала, ноги поламала. Її обдирають, а люди м'ясо хватають. Ножами ріжуть, хто скільки одріже.

Одна печінку забрала, та як зварили її, з'їли, то чуть не помирали. А Парасковичка й голову кобилячу забрала...

Собак їли...

Топить було нічим. Вікна замерзали на два пальці. Хатню воду у відрі не проб'єш.

Ми не думали, що переживемо і доживем до того, щоб з'їсти кусок чистого хліба.

Тоді ще була така приспівка:

Гірчак, молочай на тарелкі качай.

А з тарелки у вино, щоб солодке було.

Зап. 3.04.1990 р. Кожушина С.
від Степаненко Т.Я., 1914 р.н.,
с. Софіївка Дніпропетровської обл.

№ 5. Як дітей в сім'ї хоронили

Мені в 1933 році виповнилося 11 років. Цей рік був дуже тяжкий не тільки для нашої родини, а для всього села. Зерна в колгоспі не дали, а картопля, буряки на городі не вродили. Їсти не було чого. Їли із свиріпи макуху, варили лободу, лободяники пекли, їли ховрахи. Ми дітьми ходили в поле і ловили ховрахів. Пропадала худоба, і щоб вижити, їли і її. Люди пухли від голоду і помирали.

В сім'ї мого батька Антона Никифоровича було дванадцятьох дітей. П'ятеро померло, не доживши до двох років.

Батько працював конюхом, а мама (Марія Пилипівна) — дояркою в колгоспі «Соцштурм».

Влітку помер від голоду брат, якому йшов сьомий рік. Дітей в сім'ї хоронили просто. Покладуть в якусь ряднину на возик і везуть на гробки. Я й не пам'ятаю, щоб хтось і плакав, крім матері. А пам'ятаю, що і сусіди теж так хоронили своїх дітей та близьких.

Не було ніякої допомоги від влади, колгоспу.

Батьки цілий день на роботі, а діти що знайдуть, то і їдять: чи траву, чи горобця впіймають, чи ховраха знайдуть.

Захворіла в той рік мама, вся опухла, лежала не довго, померла.

Залишився батько з шістьма дітьми. Сам стірав, зашивав одягу, готував яку-небудь їжу, а старші допомагали йому.

Важко було, але якось пережили цей рік.

Зап. Ковальчук А.
від Діброви В.А.,
с. Софіївка Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 6. Голодні та пухлі

В 30-ті роки я жила з чоловіком в Солонянському районі, село Котлярівка.

В колгоспі видавали по 150-200 г дерті. Додавляла квасцю, теребила пусті качани і пекла ліпеники. У мене було двоє дітей. Старшому 7 років. Діти старалися вкрати ліпенік і швидко з'їдали. Я їх за це не била, бо бачила, які вони були голодні та пухлі від голоду.

Коли почалася косовиця, ми, жінки, збирали колоски і м'яли зерно, їли в полі, а додому взяти неможна було. Якщо замітять, що взяв жменьку колосків, наказували. За кілограм судили. А ми все ж ховали, щоб принести дітям поїсти. На огородах картоплі майже не було. Неурожай був. Варили дрібненьку і не чистили, в кого була. Буряки посохли.

У кого була корова — здавали молоко в колгосп, якщо були кури — здавали яйця.

Діти голодні, не було можливості напитися хоч молока. Та і худобі не було чого їсти. А налоги здорові були. Купляли масло, щоб здати в план, бо приходили агенти і вимагали силою. А мої діти були голодні, пухлі, але це їх не інтересувало.

Та не тільки в мене. У моїх сусідів діти померли від голоду. Одежу шили самі. Сіяли льон, ткали полотно і самі шили. Ситець був тільки для багатших. Світла не було, шили при свічці, каганці. Ото так було.

*Зап. Ковальчук А.
від Гайдено Д.Я.,*

с. Софіївка Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 7. До зернинки, до насінини

Голод був силенний. Їли все те, що очима бачили. Ховрахів ловили на полях, борсуків, горобців, їжаків, коней різали, трави різні одварювали. Курай товкли і пекли з нього коржі. Рвали корінці рогозу, висушували, подібне до галушок варили.

Це був урожайний 1932 рік, коли Сталін зробив штучну голодовку. Люди з голоду на вулицях падали і помирали. Побачити мертву людину на вулиці — це не було дивом на той час. Їх потім збирали на підводу, вивозили за село у ями і заривали. Навіть закопували тих, хто ще дихав, але розпух від голоду. В деяких селах були випадки людодства. Під Мишуриним Рогом у невеличкому селі послала жінка дівчинку до сусідки по сито — курай пересіять, а її нема та й нема. Пішла жінка сама до них. Заходить у хату, а вони вже варять м'ясо із дівчинки.

Люди божеволіли від голоду, не в змозі були контролювати себе. Так у селі Яковлівка П'ятихатського району старі люди запам'ятали такий випадок. Ішла жінка по дорозі, побачила дівчинку мертву на обочині, схопила її і потягла до себе у погрібник. Люди здогадалися, що ця божевільна жінка зібралась, мабуть, їсти дитину, і кинулись за нею. Відібрали дівчинку та закопали в землю.

Спочатку було як? Панів розігнали. Хто багато жив, у тих землю одбирали. Селянам наділяли по гектару на душу. Та розкуркулювали не тільки панів і куркулів, а серед них були й селяни-середняки. Раніше були сім'ї великі: і по сім,

і по чотирнадцять чоловік у сім'ї. І треба їх було чимось прокормити. Ну й держали: то підсвинка, то курочку, коня... А їх за це ще й куркулями називали та відібрали те, що й було.

Забирали все в людей, і на день харчів не залишали. Одного разу мати зварила дітям (сім чоловік) по дві картоплинки у «кожушках», які залишила на посів. Прийшли комсомольці, витягли бутилку самогону, поїли картоплю, а шкуринки викидали на піч до дітей.

Забирали у людей все до зернинки, до насінинки. Якщо жменька квасольки була на посів, то й те забирали. А хто з комуністів заступався за бідних селян, то їх репресовували.

У степу всі роботи виконувались коровами. То й не диво, що вона давала на день 2,5 л молока, це в наш час стільки ж на день дає коза.

Селяни тікали у місто, бо там хоч пайки видавали. Хто робив, той і жив. А на роботу улаштуватись було дуже важко. У колгоспі бригадир приймав на роботу тільки при умові, що, переночувавши у нього в коморі ніч, людина не опухала від голоду.

Якщо із сім'ї хтось ішов десь далеко в інше село, його благали, щоб обов'язково повернувся додому, не впавав серед дороги, краще вдома вмерти. Бо ніхто ж не піде його розшукувати в такому немічному стані, що ледве ноги пересували.

Землю у селян відбирали, а у кого залишалась земля, то відбирали хліб. А скільки того хліба було? У 1934 році була велика засуха. А хліб вивозили за кордон. Налоги були силенні. Люди не знали, для чого це, а платили, бо заставляли, казали: «так треба... для країни». Для країни? Хіба не ті ж самі селяни живуть у цій країні? Люди вирубували садки, щоб не платити податки за яблука, груші... Якщо була корова, треба було здати молоко, а як не молоко, то гроші. І якось виходили із положення. Наприклад, огірки вирощували, возили на базар.

Був ще й такий випадок. Сім'я з чотирнадцяти чоловік мала млин і двоє коней. Люди прийдуть молоть і якихось дві пригоршні борошна чи якогось зерна дадуть. Тим і жили. Та й їх розкуркулили, відправили у Сибір. Багато людей не доїхали до місця — подушилися у переповнених вагонах поїздів. А хто доїхав, поселили у церкві. Холодно, голодно, всякі болячки приставали, помирали люди, як мухи.

Раптом прийшов наказ — відправити дітей назад додому. А де той дім? Не було вже дому. Деяких відправляли у дитячі будинки, дехто по дорозі тікав. Рідних до сих пір не знають. Да, були часи... Що тільки люди пережили.

Зап. Ручка Т.

від Петруші С.С., с. Липівка Дніпропетровської обл.;

Горб М.Ф., с. Яковлівка Дніпропетровської обл.

№ 8. Як опричники при Івані Грозному

Ну, з чого ж його починають? З 32-го року чи з 33-го? Мабуть, з 32-го. Я робила учителем молодших класів в Ліховці — це село таке.

Ну що, ще з осені хліб уродив, но не давали. Давали колхозникам по 200 г. на трудодень. А коли ходили збирать колоски, то судили — давали по 5 літ. Прийшла осінь, но нічого не дали. Поля, де пшениця була ценна, було засіяно сою і тростником. Нам давали по 150 г хліба з отходів. Ужасно. Прийшла зима, і люди начали вмирать з голоду. Діти були пухлі, падали, плакали, і я й сама не раз плакала з ними.

К весні начали їсти траву, лободу і пізніше, знаєте, на оації, коли вона цвіте, то біленькі квітки, то і їх їли.

Люди даже людей їли, особено дітей ловили і їли. І суд був, судили одну. Лободу їли, мішали з соняшників серединою, мішали і їли.

Засіяли поля. Жито тільки почало наливатися, люди їли молочко. Страшне що було. Ноги в людей пухли, тріскалися. Потім я виїхала в Донбас, і там давали пайок — по 150 г на їждівенця. Робочі хоч голодали, но не пухли, як в Ліховкі. А там що було — просто ужас. Їли і собак, і тхорів, ну, уже тоді весною вимерли цілі села, то просто копали ями і всіх разом закапували. Це страшне видовище було. Людина на базарі падає, качається, простягає руку, плаче: «Дайте хліба», а що ж дать, як нема нічого.

У мене братіку було 4 года. Так у нього не вирости навіть зуби, так і остався беззубим.

А діти з дєтдому вмирили чорно. Я не знала, що робити. Я плачу, а вони сплять, а неаотрі і не живі вже.

А за колоски судили чорно. 5 лет давали. В мене було двоє учеників, в них батьків судили.

А в Донбасі було ще по-божеські. Були пункти, де можна було здать дітей. Я тоже хотіла здать дочку за рушник, но потім передумала. Це не можна передать і вспоминаять. До мене раз прийшли одна дєвочка з хлопчиком. Їсти просили, вони сиротами були. Я дала їм бурячок. А потім, через день, знов прийшла вона сама. Я спитала: «А братік де?» А вона й розказала, що ми були на полі, молочко там було, він лузав-лузав і вмер.

Це ж були цілі бригади, що людей закопували. Боже мій, і живих закопували.

А який хліб давали — одна кукуруза. І їли. Це вже ужас, спеціально...

А урожай був, но каждого арестовували, і всі боялись, щоб не посадили. А соя... Не було ні машин, і так вона стояла.

Оцей тростник, закручене зерно як віяче і терпке, нельзя їсти. А вони ото засіяли спеціально. І що ж робилось? Тетяна Жаданка їла дітей, її люди вбили, бо взнали. І в неї голови понаходили. Варили людей, продавали м'ясо і їли.

Лобода найбільше спасала, щирія, цвіт акації. Топить нічим було. А грошей не давали. Так Україну знищили геть.

А втікти не можна було. Я поїхала в Донбас, до матері, і хорошо, що не зловили. А другі? Куди ж підеи, як нема ні бумажки, нічого? Безпаспортних забирали.

Коров не вдержали, і стріхами солом'яними кормили коров, а потом все рівно зарізали.

Після голода забрали лужших мужиків. Засилали на Сєверну Двіну ілі в Вологодську область на виживаніє. Що робилось, Боже мій, Боже! Що було

хороше, все розбили. Було йдемо — такий дом, Боже мій, розрушили. Церкви порозрушували, повиносили все. Взялись за церковників, щоб ті кормили людей.

За буряк, за картошку, Боже, в суд! Трибунал був — тройка. Ті нічого не розслідували, машина приїхала, забрала — все, пропала людина.

Точно як опричники при Івані Грозном, так і при Сталіні. І всі села стали пусті. Люди були як скоти. А бур'яни! Боже, такі бур'яни після голоду, страшні, вище хат, хай Бог милує.

То я втікла і осталась на шахті. 200 г муки на місяць, 200 г зерна — так ото учителя й жили. Ні мельниці, нічого. Все порозрушали. А дисципліна яка в нас була! Опоздаєш — вигонять з роботи, куди тоді? Страх стояв, люди були залякані страшно. І самосуди були. Був Ковальов один, бив страшно, міліціонер. Один хлопець вкрав у сусідів козу, ото кого били, та як били! Він каже, що більше не буде, він же з голоду вкрав. Два дні покривив та й помер. Ну, оце, мабуть, і все.

*Зап. Фецак В.
від Коваль В.І., 1906 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*

№ 9. Наказано вивезти

1932 рік. Ніби нічим особливим не відрізнявся від попередніх років. Так само цвіли сади, хвилювалися безмежні поля дорідним колоссям. Ніхто не міг навіть подумати, що буде смертельний голод по всій країні, по всіх містах і селах Союзу.

Так було і в нашій селі Новоселівка, колгосп «Ленінський шлях». Зібрали урожай, і весь зібраний урожай було приказано вивезти і здати у державні засіки. Колгоспникам на зароблений трудовдень не видали ні грама, навіть посівний фонд і той приказали з району вивезти. З огородів теж здали все, що вродило. А взимку 1932 року виник страшенний голод. В магазинах не було нічогосінько з продуктів. В коморі колгоспу було пусто. І люди пухли від голоду і мерли. Приходилося їсти всяку траву навесні і гризунів, таких, як хом'яки, ховрахи, їжаки. І скрізь панував голод. Пусті прилавки магазинів були, пусті столи на ринках. Снували пухлі і знесилені люди, відшуковуючи щось поїсти. Які ще трималися на ногах, ті ходили в поле і відшукували ледащі кучки, які миші заготовляли для себе ще по осені. Розриєш таку кучку землі, а там, на глибині 60-70 см, лежать колоски з зерном різних культур. Якщо все перемолотить і провіять, то матимеш десь 400-700 г зерна. Це було велике щастя — знайти таку кучку, а більшість із них до весни були уже з'їдені мишами. А в кого залишилося ще хоч трохи картоплі, то приходилося у них вимінювати на всякі речі душтиння з картоплі. Тоді варили його, товкли, мішали з просіяною половиною, пекли на плиті перепічки і їли і були раді такій нагоді. Дуже тяжко зимували цю зиму. Багато людей всякого віку померло від голоду. Навіть ходили чутки, що людей їли. Це було щось неймовірне. Такого страшного голоду не знало людство з давніх-давен. Був голод і в 1921 році. Але ж тоді був рік неврожайний. А це все вродило, і все кудись вивезли від населення, і обрікли на смертельний голод мільйони людей Союзу. Жахливо

пригадувати ті тяжкі часи великого голоду. Але до цього часу люди не можуть зрозуміти, в чім річ, чому було ніби навмисне зроблено цей смертельний голод? Все вродило, все зібрали, а їсти не прийшлося, все вивезли кудись і навіщо? Ніхто до цього часу не дає конкретної відповіді.

*Зап. Солонієнко І.
від Реут Л. В.,
с. Українське Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.*

№ 10. Забирали усе до крихітки

Да, це були надзвичайно жорстокі літа. У 1933 році мені було 16, я був підлітком, а в молоді роки усе дуже добре запам'ятовується.

Сталін голодом зажав Україну, за те, що селяни не хотіли записуватися до колгоспів.

Були такі, що називалися комсомольці. Вони забирали усе геть до крихітки. Нищипорили по всіх закутках. Навіть якщо знаходили на горіщі глечик, а в ньому на самому дні горох тощо — теж забирали.

Пам'ятаю, була у полі скирда змолоченої сої, так ми з матір'ю підемо, назбираємо тієї припорченої сої, мати наварить супу, а він такий противний на смак. Але мусили їсти. Люди ходили пухлі. Страшна була картина.

У нашому селі було трішки легше, бо на птахівні працювала молодиця з наших, а голова колгоспу з нею кохався. А сусіднє село вимерло майже усе.

Приходилося мені бачити й людське м'ясо (продавали на базарі). Воно має такий сивий колір. Багато ходило голодних і дітей, і дорослих. Один був дядько, так він їв людей. Тільки хто забреде до нього, він його убивав і тоді їв. Колись моя сестра дуже захотіла води і зайшла до нього на подвір'я, а на подвір'ї була висока трава, коли, каже, і він вийшов. Дуже був страшний: чорний, як земля, й говорить: «Іди до хати». Але вона відмовилась. Це добре, що вона не пішла, бо і їй було б те, що іншим. Коли його викрили, то знайшли дванадцять людських голів.

*Зап. Ваврик А.
від Павла Валентиновича, 1917 р.н.,
с. Ново-Мануїлівка Петрівського р-ну Кіровоградської обл.*

№ 11. Хліба великі, а голод страшний

У 1932 р. і в 1933 р. урожай був. Такі хліба великі! А голод був страшний. Багато померло людей. На елеваторі, що знаходився на станції, такого хліба було, пшениці! Стояли товарні вагони, і в них повно кукурузи, гороху, пшениці. Під цими вагонами і збирали зерно. Десять у вагоні дірку зроблять, дошку одіб'ють, поламають, а зерно тоді звідти сипеться, і його збирають. І їли на ходу те сире зерно. Або ж на жерсті жарили там же і їли, а останнє додому несли. Але там був охоранник з вінтовкою. Він вбив мого дядька Левченка Василя Оникентовича (1917 р. народження), а він же такий голодний був. Сім'я у них велика була.

Батько його — Левченко Оникентій — теж помер, і сестра його рідна Левченко Олександра Оникентіївна. Робила вона в яслах, там і померла.

А Василя охоранник вдарив, той упав і кончився. Ховали їх в один день: батька, сина і дочку. Труни не робили, бо не було з чого. Вирили ямку, замотали їх рядном та й закопали.

Люди селом йшли і падали. Мерли прямо на дорозі. А мати моя з своєю старшою дочкою підуть до річки та надеруть черепашок. Порозлуцуємо їх в здоровий чавун, сіллю посолили і п'єм. Як віяне молоко. Юшку п'єм, а тим м'ясом закусуюмо. Їжаків їли, і ховрахів, і гадюк. Не можу зараз гриби їсти, бо вони мені про голод нагадують. Лободу сікли, солили і їли. Люди тоді пухлі були, страшні. Одні такі товсті, тіло в них лопається і вода тече. Страшне діло. А другі були худі — скелет і обтянута кожа.

Хто вкрав щось, того судили, якщо такий, що можна було взяти. А як бачили, що він і так вмере, то не забирали. Так жили, що й згадувати страшно.

Зап. 1990 р. Левченко — Лифар С.
від Лифар У.Ю., 1919 р.н.,
с. Миколаївка Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 12. А їсти все хочеться

Ще з осені 1932 року ходили по хатах, забирали все, що було, витрушували до останнього. Мама поховала на печі глечики, горищики, макітрочку з зерном — знайшли і все забрали. А сім'я була велика — 7 чоловік. Батько працював на шахті, і йому давали по картці буханку хліба. Я, бувало, одягну кожушок і іду на «Низ» у магазин за хлібом. Заховаю під кожушок і іду додому, а вздовж дороги люди пухлі, худі валяються, простягають руки і кричать: «Ой, мамочко, їсточки, їсточки». А далі по дорозі кожного дня їздила бричка і збирала мертвих. Лежать мертві, ноги теліпаються. Я так боялася всього цього, натерплюся страху, поки пройду це місце.

А додому прийду (а по дорозі хоч трошечки, хоч крошечку хліба, а вицпну, не витримувала), мама батькові одріже на роботу шматочок хліба, а дітям — м'якушечку на затірочку. А хліб у воді покипить, розкисне, і баланда. Їмо, їмо ту баланду, животи вже отакенні — а їсти хочеться. Збирали лушпаєчки з картоплі та жаримо на плиті. Вилловили у селі всіх собак і котів.

А ще були у нас і людодіди. Отак через балку жила одна жінка. Люди скрізь пухлі, худі, а вона нічого — здорова така собі. А вона поїла своїх дітей, а потім стала заманювати чужих. Ноги і голови ховала, скидувала у підвал, одного разу заманула і сусідську дівчину, а батьки саме зразу кинулися, ну і знайшли... Міліція її забрала, почепила на шию таку дощечку з надписом «Людодіда», забрали в город, то ми її більше і не бачили. То тільки коли вели її по селу, то люди просили, щоб їм її віддали, вони її порвали б на куски.

В той час були дуже великі крадіжки, навіть при цьому вбивали людей. Були в нас в сараї заховані якісь там кури, так покрали, а корівку заховали в хаті в чулан. Так на другу ніч добиралися і до корови, собака так гавкає, а батька саме не було вдома — він дуже ослаб, опух і лежав у свого дядька, так мама,

мабуть, зі страху почала кричати і ніби до батька: «Василь, Василь, бери ружжю, стріляй!» То так тоді і обійшлося.

А у сусідів мати і троє дітей. Прийшли і до них красти. А в хаті ж страшина біднота, пусто зовсім: стіл та лава, і все. Так вони, ховаючись від ворів, залізли із старшою дочкою в піч і закрилися там. А менших дітей грабіжники подушили.

А другі сусіди — мати і син (13 років). Мати пішла в село міняти на харчі якийсь одяг, а хлопчику наказувала, щоб нікому не відчиняв. А як повернулася, то хлопчик був задавлений.

Добре, мабуть, пам'ятається всім одне: що не їси, що не сьорбаєш, а все хочеться їсти.

Зап. Устиченко В.
від Алдонікової Р.В., 1918 р.н.,
с. Широке Дніпропетровської обл.

№ 13. Кусочок чорного хліба

В 33-му роді ходили по дворах люди в шкіряних куртках і все забирали в людей. Батько заховав корову, із середини закрив її, через хату був ход. Прийшли, забрали, мама давай плакати, кричати, а вони повели. А вночі батько ховав, закопував зерно, а ті ж самі у куртках прийшли з довгими штричками і провіряють — поштрикують скрізь, звісно, знайшли і забрали, хоча, пам'ятаю, батькові вдалось спасти трохи хліба.

А коли батько йшли на роботу, ми з братом меншим були вдома і весь день дивилися, заглядали на кусочок чорного хліба, який батько підвішував аж до стелі, щоб ми не з'їли. І ми ось так сиділи, дивлячись на той хліб, аж до вечора. Боже ж мій, як хотілося їсти! А мама ввечері придуть з роботи, той кусьманчик поріжуть на малесенькі шматочки, зварять їх у воді, і таку їжу сидимо й хльобаємо.

Були в сім'ї у нас одні лапті на всіх.

Мама пекла маторжаники з лободи. Батько рвав колосочки мишію, теревив їх, підсушував, і теж щось пекли. Мама одварять цукровий буряк, та й їмо з маторжаниками і юшкою з-під вареного буряка зап'ємо. Збирали і їли рослини: бабки, калачики, гірчак.

Зап. Устиченко В.
від Бровченко Є.І., 1925 р.н.,
с. Сергіївна Казанківського р-ну Миколаївської обл.

№ 14. Жебракування

Коли мені було 6 років, померла мама, а в 13 років — батько, і я зосталася сиротою. Мачуха мене вигнала, і я взимку босяка пішла до діда. Приходилось мені і жебракувати, просити, може, хто-небудь хоч кусочок мамалиги або ще чогось дасть. Ходила від хати до хати, винесуть що-небудь мені — з'їм, поки дійду до другої хати — вже знову їсти хочу. І скільки не давали люди — все з'їдала, не могла наїстися, весь час хотілося їсти.

Був у нас неподалік завод, де варили спирт. Так я з іншими дітьми ходила туди, збирала у відходах жом з картоплі, який там до цього лежав роками, був уже чорний, гнилий, мерзлий. Із цього жому пекли «оладки», чорні, як земля. Влітку їли лободу, рили горошок — в землі у нього маленька картопелька, солодка на корінці, а коріння довге, глибоко копали, їздили і на криші поїзда шукати хліб.

Зап. Устиченко А.
від Сойко П.О., 1928 р.н.,
с. Зелене Кельменецького р-ну Чернівецької обл.

№ 15. Працювали за трудовні

У нашому селі ще в 30-му році ходили, все забирали. Шукали і забирали все: і одяг, і зерно. Шукали не тільки по дворах, а й на дорозі: їде бричка з сіном, а чи ще з чимось, так цтричкою проитрикають всю бричку. В нашого батька коней забрали, в колгосп тягли силою. Люди ховали в пазухах гроші, хліб, то й там знаходили і забирали. Виливали і квасиво із діжок, і їжу з горищиків. З погребів діжки витягали, не пам'ятаю, куди вони їх дівали, Бог його зна.

Нас в сім'ї було восьмеро дітей. Батько в 33-му помер від недоїдання і хвороби. Було в нас трішки кукурудзи, буряка, редьки (зимової), Все це ми з'їли. Потім одна коняка поламала ногу, то її м'ясом поділилися і їли, так ще трохи протягли. Працювала в заготзерні, іноді принесу зерна в кармані якусь жменьку, кукіль з посліду добавлю, все це у жорні перемелемо і пекли маторженики, ще добавляли по весні калачики.

Ходила збирала ячмінь, а цього ж не дозволялось, як застане «об'єзчик» — тікаємо, бо за це й судили ж. Люди, було, везуть на санях полову і приховують маленький вузличок в ній. Бувало, і не знайдуть, а в більшості знаходили і забирали.

У колгоспі варили щодня для всіх магарний суп, як пишно, тільки дрібніше. Я як поїла раз-два цю баланду, то в мене дуже почали тріскатись ноги, які до цього вже пухли. І взагалі я дуже пухла ходила.

Працювали на полі, як уродив хліб. А прибирати його майже не було кому. Зв'язу сніп, підійду до другого, перевесло закручу, а голова крутиться, упаду і лежу безсильна, поки мама не вернеться. Піднімуть мене, ще й допоможуть, бо не можна від усіх відставати. А працювали за трудовні. Пам'ятаю, варили суп з несіяного, невіяного зерна, що люди поболіли, навіть деякі помирали.

Вимерла в нашому селі сім'я Короленків. Залишився один тільки син, і той потім загинув на війні. Були з селі й репресовані. Лікувалася я, набиралася сил завдяки очищеному скипідару.

Зап. Устиченко В.
від Кальянової О.Д., 1912 р.н.,
с. Зелений Гай Широківського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 16. Багатий радгосп

Ми жили в радгоспі «Красний Перекоп», котрий був дуже багатий. У нас в 30-х роках вже були перші комбайни, що їх складали тут, у нас, американські спеціалісти. Були також трактори ХТЗ.

Батько робив в «Стройконторі», а я в їдальні. Нам видавали по 100 г хліба на день, а робочим — 200 грамів.

Батько був службовцем, то в нас нічого не забрали, а в селі в родичів забрали все. Було нас в батька п'ятеро дітей, то жили ми бідненько, а торбину з харчами ховали в гардеробі, щоб, не дай Бог, не вкрали. Корів ховали в спальнях, бо в той час дуже багато було крадіжок. А коли є молоко, то його можна виміняти на якісь продукти.

У їдальні робочим на перше ми варили піввідра кукурудзяної крупи на 25 відер води. Уявіть — одна юшка, в якій одна крупинка наздоганяла іншу. А по-друге — різали буряк і трішки капусти. Виручала нас риба з Каховки, а іноді варили з м'яса бульон. А готували чотири котли різні: для льотчиків їжу найкращу, для «ітеерівців» трішки гіршу, для «ударників» — ще гіршу, ну а для всіх — останній стіл.

А круг їдальні ходили голодні, пухлі люди. Просили їсти, простягали руки, збирали і їли лушпиння, кістки і т. інше. В лікарні я бачила пухлих і мертвих людей.

Їли не тільки коней, а й шкуру з них.

Директор нашого радгоспу застрелився, бо не зміг виконати план хлібоздачі.

Нас з їдальні політвідділ розформував по бригадам. Я варила їсти трактористам. Чого брали дівчат із їдальні, а не з села? Бо голодну дівчину якщо поставити на кухню, то вона не витримає, наїсться і помре.

Працювала я в огородних бригадах, де нам за роботу давали кукурудзяну кашу, бувало, ще й молоком. А получимо ті грами хліба, не втримуємось — з'їмо відразу увесь шматочок, а потім цілий день на похльобці.

В нашій родині були репресовані: мій рідний дядько і мамина двоюрідна сестра. Нічого не питали, не казали, приїхали ввечері, забрали, все майно конфіскували, і з того дня жодного листа.

Прийшлося і мені сім років перебувати на Соловках в 40-х роках за те, що я за національністю німка.

*Зап. Устиченко В.
від Фішер Б.І., 1914 р.н.,
радгосп «Червоний Перекоп» Каховського р-ну Херсонської обл.*

№ 17. Не дай Боже повторитися

Не так давно я бачила по телевізору новий документальний фільм про голод 33-го. І сльози потікли, бо згадала той страшний голод, муки людські. Щось страшне діялось навкруги.

Мирне, красиве село, а перетворилось на страшне кладовище. Пухлі люди, мертві лежать вздовж дорога. Будь прокляті її активісти, що ходили по дворах, і за вказівкою верхів забирали у людей все, залишали після себе порожні

хати. Хоч би хто задумався, а як вони будуть жити, чим можна харчуватися в порожній хаті? І в нашій хаті, як і в сусідніх, теж було пусто. Сім'я велика: батько Торін Іван і нас семеро. Після смерті матері старша сестра Ксенія була нам за матір і виховувала нас менших: трьох сестер і трьох братів. Жили бідно, як і всі, голодували. Мениший брат Ваня робив бригадиром тракторної бригади, і йому за роботу давали пайок. Цей пайок він приносив додому і ділив на всіх порівну. До муки добавляли лободу чи якусь іншу траву і пекли «коржики». Я товаришувала з однією дівчиною, і вона, чим могла, ділилася зі мною.

А одного разу старший брат йшов через кладову, в якій були відчинені двері, і побачив на полу розсипану муку. Він швиденько, щоб ніхто не бачив, наскріб її з землі, скільки встиг, і приніс додому. Нанік з тієї муки коржів, сам поїв і нагодував дитину. Поки дружина повернулася з роботи, вони обоє померли. Кажуть, що та мука була отруєна і підсипана для крис.

В трьох кілометрах від нас було село Витязівка, і там був елеватор, там тримали пшеницю, і люди там так, як ми, не бідували. І наші селяни почали туди ходити в надії щось виміняти чи купити. Але ж в те село так просто не вдавалося пробратися. Хоча деякі і проходили. Вдалося таке і мені одного разу з одним хлопцем. То ми привезли звітлія муки.

Отак страшні часи забрали в мене молодість, а у багатьох моїх ровесників, односельчан і життя. Не дай Боже такому повторитися.

Зап. Устиченко В.
від Нетруци (Торін) П.І., 1910 р.н.,
с. Камінці Братського р-ну Миколаївської обл.

№ 18. Як виганяли з наших душ усе людяне й милосердне

З початком «добровільної» колективізації почали у нас все забирати. Все шукали, вимагали хліба. А де його взяти, самим вже немає що їсти. Люди в нашому селі дуже бідували, зовсім не було чого їсти. Пухли від голоду. Було й таке, що вмирали цілі сім'ї. Було в нашому селі і людоїдство, їли і дорослих, і дітей, люди божеволіли. А ті, хто пережив зиму, то повесні їли листя, ходили в лісок, бо в селі вже все пооб'їдали. Їли цвіт акації, з трави та листя пекли маторженики. Виливали і їли ховрашків.

А взяти на колгоспному полі нічого не можна було, не приведи Господи: ні гнилої горошини, ні колосочка, бо за такі «злочини» судили, ще й були по селах показові суди.

Активісти і церкви порушили, як люди плакали і хрестилися. Ось так виганяли з наших душ усе людяне й милосердне.

Зап. Устиченко В.
від Бузунік М.П., 1924 р.н.,
с. Косівка Олександрійського р-ну Кіровоградської обл.

№ 19. Їли все, що було

Дуже сильно голодували, що й казати. Люди їли все, що було: і дохлих коней різали на шматки і варили: і траву, і кору з дерев.

Тато працював у Кіровограді на шахті, і йому давали пайок — шматочок із молодих лошат.

Ходили у кожанках, забирали все, до останньої картоплини. Пам'ятаю, як одного разу батько їм сказав: «Влізеши в погріб, то вже звідти не вилізеши, мені вже все одно». Ми виємо, плачемо, а вони забирають. Завжди просили хліба.

Так наш тато і вмерли від голоду. Ще й прийшлось батька поховати в одній ямі з сусідкою (баптисткою), яку наш батько недолюблював. А що робити, як не було кому яму викопати, ні поховати. От мої брати і поховали їх разом.

А одного разу пішли ми із братом у степ насмикати соломки із скирди — може, яке зернятко і випаде. Та скирда перекинулася і накрила нас із братом. Та добре, що якраз нагодилися сюди ж і сусіди наші та витягли нас.

А наш сусід — Яшан Леонід, порізав свою менишу дочку (їх у нього було двоє). Поклав у казан і почав варити. А старша дівчинка втекла та заявила в міліцію. То прийшла міліція, зв'язали йому руки і так сильно його побили, а потім забрали.

Ходили по селу люди, просили їсти, а деякі віддавали своїх дітей: «Беріть цього хлопчика, спасіть мою дитину».

Була в нас одна сім'я, де було троє дітей. Батько поїхав на заробітки, а мати з великого голоду покинула своїх дітей і пішла. Одне маленьке у колиці померло, потім друге. А коли прийшов батько із заробітків, то була жива тільки старша Машенька.

Дуже слаба, пухла була моя сестра. Її чоловік дохлу конину їв. А батько зять з голоду кричав і з ножем в руках кидався до жінки: «Маріє, дай мені хліба!» Так і помер.

*Зап. Устиченко В.
від Куйбар Т.М., 1912 р.н.,
с. Панчеві Кіровоградської обл.*

№ 20. Туга за батьком

Нас в сім'ї було четверо дітей. Пам'ятаю, що ходили і все забирали, батько заховав глечик з зажаркою, зализав його глиною і все одно знайшли і забрали. А ми всі сиділи на печі і кричали, але все одно все забрали. Тато вмер з голоду. Рвали і їли гірчак, козельці.

Поки мама на роботі, ми із братом Андрюшкою нарвемо кінського і щаблю, повен чавун, натопчимо і зваримо, він сяде, знов натопчемо щавля, знову варимо. Поки придуть мама – зваримо цілий чавун.

Одного разу мама пішли полоть у друге село, а ми з Андрюшкою осталися дома двоє, коли чуємо, щось «гуп», залізло на горіще, прорив стріху і поїв все, що мама нам залишила поїсти. Пішли до бригадира, просимо їсти, дали нам цілий круг макухи свіріп'ячої, а ми їмо, та такі раді.

Ми з малим братом теж ходили на роботу, подавали салому, пасли корів, заробили трудовнів і нам на них дали і свиноматки.

В селі від голоду мерли люди, у сусідів Шкаранів умер чоловік і за один день ще двоє дітей, а через три дні – третя дитина. Вижила одна тітка і один син. І той загинув опісля на війні.

А один молодий парубок сів під жито, м'яв колоски та так і вмер.

А як зібрали урожай зерна, накрутили на млинок, напекли пиріжків з пасльоном, то мама відкривши піч і так, так тужила за батьком: «Вже діждались пиріжечків, а тебе нема».

*Зап. Устиченко В.
від Товстухи Поліни Тимофіївни, 1921 р.н.,
с. Червоний Жовтень Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.*

№ 21. Так хотілося хліба

Жили ми без батька, було дуже голодно, варили і їли заколоту на воді. Так хотілося хліба, а хліба не було.

Люди їли траву, насіння з васильків терли і пекли «блини», з цвіту акації — кашки теж мама пекла коржі.

В 33-му році я вступила до Миколаївського педагогічного технікуму, там нам давали пайок — галушки, так і вижила.

Люди брали і ховали в рукава зерно, а якщо знаходили — то судили.

*Зап. Устиченко В.
від Лисициної Є.М., 1918 р.н.,
м. Черкаси Черкаської обл.*

№ 22. Було й таке

Їли лободу, терли її і добавляли до неї шелеху з проса (яку перетирали на жорнах) і пекли маторженики. Недалеко від нас був ставок, то ми спасалися ще ракушками, виливали ховрашків.

Бабушка наша померла від голоду, і повезли її на санках і без труни, без нічого — зразу в яму.

А топили ми соняшниками, бур'яном, кураєм. В хаті було холодно, аж вода замерзла.

Батько наш плотнічав, заробляв потрошку їжу, а у родички Гужвай було п'ятеро дітей, вони дуже бідували, і батько взяв до нас трьох ще їхніх двох хлопців.

По селу ходили якісь люди, забирали у селян все, насильно заганяли в колгосп, а хто не хотів — розкуркулювали і виселяли. Забрали і в нас доброго коня і корівку. Так було таке: кінь утік, прибіг до свого двору і плигнув у наш колодязь, що був у нас у дворі, та й втопився. Ми так потім і не пили з нашого колодязя воду.

*Зап. Устиченко В.
від Лізньової М.Є., 1915 р.н.,*

№ 23. Ніхто нам нічим не допоміг

У нашому селі, як, мабуть, і по всій Україні, був великий голод. Позабирали все, що було, вишкребли до останньої зернини. І людям прийшлося перебиватися, як прийдеться. А кому ми були потрібні? Ніхто про нас не думав. Ніхто нам нічим не допоміг.

А що тільки їли, щоб вижити, що страх один. Повірте, це була правда. Їли все, починаючи з трави і до «пожирання» один одного. Так, бо людина в той час від таких умов життя була схожа на тварину. Сусідка в нас, Шматчиха, зарубала діда і їла. Це жахливо, але це було. Ця жінка ще й досі жива, але з тої пори лишилася розуму. Ось що робить з нами життя...

Зап. Устиченко В.
від Іванченка М.О., 1921 р.н.,
с. Шестерня Дніпропетровської обл.

№ 24. Згадувати важко і страшно

Згадувати ті події дуже важко і страшно. Не віриться, що все це пережила і вижила. Жили гірше скотини, голодні, холодні, їли що за зря: і траву, і корінці, і листя, пухли від голоду, атак хотілося жити.

У нашому селі з їжі не було зовсім нічого, і люди йшли на людоїдство. Ось був такий випадок: наша сусідка зварила свого п'ятирічного сина і їла, але незабаром вона теж померла. А коли сусіди прийшли до хати, то побачили куски м'яса з тіла її сина.

А друга сусідка теж уже з відчаю, якраз після дощу, наловила жаб, зварила їх і з'їла, жабенят було чималенько, і тому від голоду в неї стався заворот кишок, і вона померла.

Зап. Устиченко В.
від Черниш М.Й., 1911 р.н.,
с. Перша Козельщанського р-ну Полтавської обл.

№ 25. Як жінка врятувала своїх дітей від голодної смерті

Не дай Боже, щоб усе це повторилося, не доведи Господи... Люди таке страшне горе пережили. Вимирали від голоду. Як це страшно, коли діти хочуть їсти, просять хліба, а його немає. А замість хліба — маторженики з трави і опилок, корінці лопуха та всяке інше, і весь час хотілося їсти.

Одна жінка в нашому селі, прізвище її було Шатоха, щоб врятувати своїх трьох дітей від голоду, обміняла свою хату за пуд жита, а сама з дітьми пішла по світу; жебракувала, наймалася по людях, пряла, аж пучки в неї кровоточили, робила різну роботу, аби прокормити цих дітей. І вона врятувала своїх дітей від голодної смерті.

Зап. Устиченко В.

від Пономарьової Н.П., 1920 р.н.,
с. Володимирівка Казанківського р-ну Миколаївської обл.

№ 26. Як люди вимирали

В нашій сім'ї було семеро дітей. Був страшний голод, їли лободу, козелики і іншу траву. Дуже багато людей вимерло. Наш батько був дуже пухлий, але чудом вижив. А ще до того ж по селу ходила вітряна оспа, і багато людей померло від хвороби.

А коли вродило жито, то напекли маторжеників, і люди від голоду понаїдалися, то залазили в ставок і там сиділи, бо так було легше для живота.

Зап. Устиченко В.

від Шпаковської О.Т., 1911 р.н.,
с. Новомихайлівка Миколаївської обл.

№ 27. А їли що?

В нашому селі люди дуже бідували, пухли від голоду і сильно хворіли. А їли що прийдеться: різну траву — перекотиполе, земляний горошок, козельці, сусай-траву, корінці лопуха, свиріпу. Збирали гнилу картоплю і пекли маторженики. Сушили лушпиння з картоплі, потім товкли в ступі, добавляли сім'я з кінського щавлю і пекли коржики. Да, вигляд тоді був у дітей і дорослих... худі, обличчя жовто-зелені.

Іноді варили суп із макухи, якщо вдавалось десь її роздобути. І дохлу конину їли, і корінці з таких квітів, що ми їх називали «пітушками».

Коло нас жила сім'я Васильченків — у них було п'ятеро дітей — двоє хлопців і троє дівчат. Одного разу їхня мати пішла десь по селах просити щонебудь з харчів, і не було її вдома цілий тиждень. Діти вдома сиділи цілий тиждень, самі, голодні. І тоді старший брат (йому було років 15-16) Василь зарізав саму менишеньку сестричку Анюту. Вранці Василь постукав до нас у вікно і просив у нашої мами, щоб дала трішки молока, бо немає на чому жарити Анютку. Я не можу забути це страшне видовище: в печі горів вогонь і на сковороді лежала ручка Анюти. А все останнє Василь порубав, склав у діжку і присолив. Після того Василя забрала міліція, і він був засуджений. Ще пам'ятаю, як наша сусідка носила дітей в школу — прямо в мішку, бо не було ніякого одягу. Вранці несе їх, а потім забирає їх знову в мішку.

Зап. Устиченко В.

від Артеменко Є.Ф.,

с. Новоолександрівка Кіровоградської обл.

№ 28. Як ми вижили

В ті роки я була невеличка, але пам'ятаю, що мама весь час плакала, бо не було що їсти, не було чим годувати нас, дітей, з хати і з двору у нас забрали, як і в усіх людей, все до останнього. В хаті було зовсім пусто, навіть уже не

було чого виміняти на харчі. Не знаю, з чого мама пекла такі чорні і зовсім недобрі «оладки», але ми їли, бо більше не було чого.

Ще пам'ятаю, нас мама не випускала на вулицю, щоб, було, часом ніхто не вбив і не з'їв. Бо ходив у нашому селі старий дід, весь в лахмітті, зарощений, злий. Цей дід різав людей, солив м'ясо у бочки і продавав на базарі. А коли люди його спіймали, то посадили в залізну клітку і кидали в нього людським м'ясом. Після цього його засудили.

Як ми вижили, я не знаю. Отакі худючі, голодні, пухлі від голоду дотягли до нового врожаю і спаслися.

Зап. Устиченко В.
від Орлової Д.П., 1926 р.н.,
с. Шестерня Широківського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 29. Забрали все

Пам'ятаю, що восени, якось вже ближче до зими, ходили по дворах якісь люди, казали, «комісія», і перевіряли все у хаті, у дворі. У нас теж вони були, забрали все, що було можна. В хаті було зовсім порожньо, аж торохтіло. А сім'я велика — п'ять душ, їсти щось треба. А де ж його взяти?! Ми, діти, бігали і по селу, і в лісок, і їли все, що бачили, що могли уніймати (бо матері не було нам чого дати). Їли собак, горобців, диких голубів, ховрашків, ящірок, траву, кору. Не було в нас одягу, дуже замерзали. Люди були слабі і дуже хворіли. Були у нас в селі і дизентерія, і холера, і брюшинний тиф. А ліків не було ніяких, люди вмирали від голоду і від хвороб.

Не дай Господь такому повторитися!

Зап. Устиченко В.
від Гречихіної М.М., 1921 р.н.,
с. Шестерня Широківського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 30. Якби не ті «мишоловки»...

Було це у 1933 році, пам'ятаю смутно, бо було мені тоді 7 років, але розповім, про що знаю. Жили ми у Миколаївській області, Єланецький р-н, с. Ульяновка. Зараз вже немає мого села, а яке воно було гарне. Врожай в цьому році був багатий, але де він дівся, хто його знає. Тоді був «іскусственный» голод, вродило хліба багато, але його вивезли, і людям не залишилось нічого.

Було нас у мами шестеро дітей. Жили дуже бідно, батько пішов на заробітки, так і не повернувся. Старший брат був жонатий і жив спочатку разом з нами. Працював на тракторі, а жінка його — бригадиром. Але в хаті, та яка була ж та хата, тільки називали її так, в землі вкопана землянка, а замість криші лежав комиш і попіл зверху присипаний. Як погода була гарна, то і в нас весела хата, а як ішов дощ, то все розмокало, провалювалася «криша» наша, і кругом було мокро. А чого ми жили так? Тому, що мама моя була донькою багатого селянина, а вийшла заміж за бідняка, в якого не було ні землі, ні хати. Батько її дуже розсердився і за це нічого не дав у придане.

Не було у нас нічого їсти, тоді старший брат забрав свою жінку, і втекли вони до міста Миколаєва. Нам він нічого не допомагав, бо жінка його ненавиділа нас.

Мама наша викручувалась, як могла, щоб тільки чим-небудь нагодувати нас. Та її надовго не хватило. Злягла наша мамочка, тіло все в неї пухле було. Дивилась на нас жалібно, сльози текли по її обличчю, але нічим допомогти не могла.

Я хоч була мала роками, мене часто називали «вишкребком», бо і ростом я була малюсінька, що мала вигляд на 5 років. Пам'ятаю, ходила вулицями, простягла ручечку, і просила милостиню. Люди, дивлячись на мене, давали, хто що мав, мене ніхто не заставляв це робити, я дуже любила свою маму і хотіла їй допомогти. Коли приносила я що поїсти, мама не брала нічого від мене, то ми з братом Шурую, йому було 12 років, відкривали їй рот і засовували їжу. Хліб був з щавлю і насіння бур'яну — дрібненьких зернинок з мишівки.

Брат Шура ходив на ставок і виловлював ракушки, які ми жарили і їли. Була у нас корівка Маруська, вона давала краплинки молока, яке ми залишали тільки для хворої мами.

Були у колгоспі і амбари, де лежала пшениця, от мій братик якось зробив лаз туди і носив потроху зерно. Там хтось побачив і заявив на нього комірникові. Зловили брата, але не били, а прив'язали його до коня і так волочили по всьому селі. Довго хворів Шура, поки посходило все на його тілі.

Коли я ходила по вулицях, то чула від людей, що у балках та на полях знаходять «мишоловки», в яких багато зерна. Коли я це почула, то пішла на поле, і мені пощастило, я знайшла одну мишоловку, але забрати з неї добро не могла, мала була. Я прийшла додому та тягну Шуру з собою в ту балку. А він мені не повірив, що я знайшла зерно. Ми прийшли туди, а в балці трава висока, він питає мене, як же ми знайдемо те місце. Але ми його швидко знайшли, я хоч мала була, та хитра. Щоб не загубити те місце, я всунула велику суху палку, а нору покрила листям, щоб ніхто не знайшов. Коли відкрила мишоловку, то брат із радості обняв мене, ми пригали, кричали, як дикарі, адже це було наше життя. Потім я ще багато находила таких мишоловок, де була пшениця, соняшникове насіння. Брат носив все додому. Мама почала потроху видужувати. Старша сестра Нюра варила нам кашу з зерна, тільки солити її не було чим. Шура знав, де є сіль, яку давали коровам, і хотів принести її, хоч як мама не пускала його, бо ми боялись, щоб він знову не попався, але він не послухав і приніс грудку солі. Ми її розмочували, так і солили.

Так ми потроху і виходилися; якби не ті «мишоловки», то, мабуть, усі померли б.

Страшний тоді був рік, голодували люди, спасалися, хто чим міг. Бувало, вимирали сім'ями, що хоронити не було кому. Та й похорони які тоді були, закопували у землю, та й усе.

*Зап. Баченко К.
від Кучер М.В., 1926 р.н.*

Сім'я була велика. Дітей було 5 чоловік. У 1933 р. в с. Кам'янку мати ходила на роботу. Батька засудили за невиконання плану здачі. Дід помер з голоду, а бабушка пішла на заробітки до євреїв.

Того, що мати заробляла для прожитку сім'ї, не вистачало. Потім мати захворіла і злягла. Мениший з дітей вмер від голоду. Дітей (29, 28 р.н.) в дитбудинок в Хортицю не прийняли, хоча діти вже пухли від голоду. Вимагали справки, що вони сироти. Незабаром померла мати, її поховав старший її брат. Дітей забрав колгосп у дитячі ясла. Я, прийшовши від бабушки в 1933 р., пішла їх провідати. Мене теж залишили в яслах.

Потім мене хотіли забрати в свою сім'ю дядько з тіткою (мамина рідна сестра). Але жінка бригадира поранила пальця, і він мене забрав до себе, щоб погляділа дітей і допомогла по господарству. Пізніше мене забрав дядько. З сім'ї zostалися тільки я. Важко було жити аж до кінця 1933 р. В цьому році вродило зерно добре, і коли його зібрали, то потроху роздавали людям. Це зерно врятувало багато людей від голоду.

*Зап. Соловйова О.
від Дудника І.М., 1922 р.н.,*

№ 32. Як розкуркулювали селян

Коли проходило розкуркулювання, розкуркулювали тих людей, в яких були великі сім'ї, хто мав коней чи корову.

У мого сусіда було 6 душ дітей. Його 3 рази розкуркулювали, забрали все, що було в хаті. Сім'ї не залишили і горохового зерна. В селі було 15 сімей, яких розкуркулювали. Деякі з них тікали в міста» а ті, хто залишився, мерли з голоду.

У жнива люди голодні пішли по колоски, що залишилися після покосу, їх ловили і судили. За кожним скошеним полем був закріплений об'їжчик, який ганяв людей, щоб не збирали колосків.

Всі дії були направлені на те, щоб люди були під страхом, щоб мерли. Пізніше людям почали давати зерно, стало легше жити.

70 % жителів села страждали від голоду. Найбільше мерло жінок-матерів.

Люди ходили перетрушували соломі, збирали зерно. Це все робили вночі. Одного разу об'їжчик застав біля скирди людей, їх всіх засудили. А те зерно, що залишилося на землі після того, як скирди згодовували тваринам, гнило.

*Зап. Соловйова О.
від Дудника І.М., 1919 р.н.*

№ 33. Мішок квасолі

Що я можу тобі розказати про голод? Голод — це саме страшне, що може бути в человеческой житні. В 33 році мені було 19 років. Я була ще не замужем, і жили ми на Полтавщині в селі Шкруліївка Решетилівського району.

Урожай в тому році був непоганий, і зернові вродили добре, і бобові були, тільки після того, як зібрали урожай, десь після октябрських празників, почалась продразв'яорстка. Мій батько був головою колхозу і один із перших почав носити зерно і квасолу на здачу. І так це продовжувалось аж до Різдва Христового, поки у нас не закінчилось все. Мені вдалося сховати лише мішок квасолі, закопавши його в сніг на городі. Батькові нічого не казали, а вигрібали з усіх кутків все, що осталося від осіннього урожаю. Вже поїли всі кабаки, що були, і трави всі, які можна було терти і їсти, а також вже в річці і риба не ловилась, бо, по всій вероятності, і їй не було чого їсти, і вона пішла з тих місць.

Зима підходила до кінця, але вже і сили у людей не вистачало дочекатися весни. Батько лежав на печі з запухлими ногами і вже не мав сили злізти відтіля, середній брат Митька мало-помалу ще двигався, а самий менший Петро також лежав весь опухлий на лавах. І лише тоді я сказала мамі, що заховала мішок квасолі на городі. Ми пішли утрьох: мама, я і Митька і ледве-ледве притягли той лантух до хати. Мама зварила небагато цієї квасолі, перемішала її з молоком, у нас була молода корова, в якій уже було теля, і в неї уже було молоко. Теля забили ще восени, а корова осталась, і поставила глечик на стіл, а батько з печі ледве чуть говорить матері: «Не давай їм зразу побогато, а лише по кілька ложок, бо повмирають діти». І так через кілька годин їли ще з кожним разом на ложку-дві більше, поки не почала спадать опухоль на руках і ногах.

Таким чином ми пережили зиму 33-го року. Якби не цей мішок квасолі, то, мабуть, залишився б хтось один із сім'ї чи двоє, або нікого б не залишилось.

Село в нас було велике, а по весні нікому було даже вийти розгрузити підводи, на яких привезли кілька мішків муки, щоб хоть якось підтримати людей, до уборки озимої пшениці. В багатьох сім'ях тих, хто помирав, даже не було кому винести з хати, щоб поховать, і їх скидали прямо в погріб у хаті.

Потім уже літом ходили слухи, що взимку коли в яких сім'ях даже поїдали маленьких дітей. Але точно ніхто не міг цього доказати, бо нікому воно і не надо було доказувать.

На нашій сім'ї ця голодовка так сказала. Батько довжив тільки до осені 1934 р., а у Петра рани на ногах так і не зажили до тих пір, поки він не пішов на війну і не загинув там.

Так що голодовка в 1933 р. була на Полтавщині дуже страшною.

За свої 76 років я бачила багато горя і нещастя. Але такого горя, як голодовка, мені бачить не приходилось. Дай Бог, щоб люди ніколи не знали і не чули, що таке голод.

Зап. Кохан Н.
від Камишак Н.А., 1914 р.н.,
с. Ново-Петрівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 34. Кружка з зернятками

Спочатку з нашої оселі, з кожного двора позабирали до колгоспу корів, курей, залишки із сховищ зерна, продуктів. Але деяким вдалося зберегти хоч трохи якихось продуктів. Нас посилала мати вимінювати на базар на нові речі хоч трохи зерна. Наша мама вже не пекла нам того смачного запашного хліба, бо не було з чого. Хліб ми робили з жита, добавляли трохи сушеної лободи. Він був чорний і несмачний, але їсти треба було. Іноді, як тільки почалася скрута, ми ходили до робочої їдальні і просили, щоб нам в бидончиках налили хоч трохи залишків, які йшли як відходи (зараз їх беруть як їжу для свиней), але нас часто проганяли звідти. Як і інші люди, ми потай ходили в поле і збирали по зернині, що залишались після збору врожаю, і несли їх додому. Але якщо хто бачив, людей могли штрафувати, бити. Пам'ятаю, як я пішла надвечір з кружечкою збирати зернятка, назбирала майже пів кружки і дуже раділа. Та раптом побачила дядька, що їхав на велосипеді, він мене теж побачив. Я кинула кружку і побігла, але не додому, щоб не знали, де живуть батьки. Дядько поїхав за мною, коли він наздогнав мене, я боялась розплющити очі. Та він сказав: «Не бійся, дівчинко», — протягнув мені мою кружку з зернятками і поїхав. Люди почали голодувати по-сильному. Вже ніхто нічого не міняв, не було їдалень. Якщо хто-небудь з нас і найде якусь гнилу картоплину, то це для нас було свято. Мама варила на дев'ять чоловік казан з супом, де дуже маленькими кусочками плавала ця картопля разом з лободою. В нашій оселі почали пухнуть від голоду, почали помирати люди. Траплялись випадки, що в сім'ї їли своїх маленьких беззахисних дітей. В нашій сім'ї від голоду померли двоє дітей і матуся рідненька. Не дай Бог вам таке пережити.

Зап. від Євдокії Дем'янівни, 1919 р.н.,
Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.

№ 35. Затяжні дощі

...Господи, яке тільки горе на людей... Дощі й дощі. Отак і у 33-ому було: все дощі йшли...

Страшне врем'я було. Не дай Бог нікому й ніколи бачити та пережити.

Боже, ми ж тоді по хлібові ходили, а їсти не було чого. Страдали люди. За плужками ходили голодні. А хто не виробляв норми — додому не пускали, їсти не давали. Дощі й дощі... Люди падали, а ми переступали через людей та й далі йшли...

А Галя в нас там була. Молода дівчина. За трактором упала з плужка, та й так і ніхто її не підібрав. Лежала там на полі, аж поки волос від черепа відпав... Тоді таке врем'я було, що людей, хто помер од голоду, кидали на тарантаску і в одну яму по 40 душ кидали, і все.

А були такі, самі карточок собі поробили, пішли та понабирали продуктів, а тут кожна мама дитині оставляє, затірки наварить з буряка, сама не з'їсть, дитині оставляє...

А де як побачу, що хліб валяється, аж плачу. Дай Бог, діточки, щоб ви й не знали, що таке голод і коли їсти нема чого...

** Олександра Федорівна нічого не знала про моє завдання розпитати її про 33-й рік. Не я повернула її до спогадів, а безперестанні затьожні дощі, які приніс у нашу місцевість червень 1992 року.*

Вже цілий тиждень небо було заволочене сірими хмарами, земля не просихала від дощу, а я у своєму листі до мами писала, що про сонце ми тільки мріємо. Олександра Федорівна помолилася Богу, перехрестилася, а тоді почала свою розповідь, раз у раз зупиняючись, згадувала минуле та нишком витирала сльозу...

*Зап. Курська С.
від Музики О.Ф., 1914 р.н.,
с. Сагайдак Долинського р-ну Кіровоградської обл.*

№ 36. Як родина вмирала

Помер чоловік мій Ваня... за ним повмирали дітки: Павлик двох років і Віра півроку. Малесенька моя дівчинка хтіла ссати, але ж то був порожній мішок, з нього й капки не видушиш. Обох я їх занесла на цвинтар сама. Як прийшла хоронити доню, то була свіжа маленька ямка на чийсь дитину. А я збоку видовбала дірочку й запхала її туди. А на Павлика сама викопала ямку.

Тоді вмер Гриша. Ми з Ганютою вкинули його в погріб і закидали сміттям. Лишилися ми двоє з нею. Якось вона попросила, щоб я їй змила голову. Змила я її, чешу. От вона й каже: «Розчісуй мене швидше, бо я буду вмирати». Тої ночі в суботу вона і вмерла.

*Зап. Вівчарук М.
від Прокопенко Т.Л., 1900 р.н.,
с. Кожухівка Теплицького р-ну Вінницької обл.*

№ 37. «Далой куркулів! Хліб державі!»

Батько мій умер у тридцятому, дід у тридцять першому. Осталась мати та нас четверо. Почалася зима, «ударники» ходять по хатах, люди здали хліб, «ударники» добавляють: «Ще вивозь, ще...» А селом іде червона валка з багатьох підвід, попереду червоний прапор, і на червоному «Долой куркулів! Хліб державі!».

Увесь люд був голодний. Ну вже й до весни дожили, і солов'ї поприлітали до своїх гнізд, ластівки до хатів, вони своєї співають і не знають, як ми їсти хочемо.

Які сади були, які пташки співали, а ми тому не раділи, бо весна прийшла до нас страшна, з настанням тепла ставало гірше — ноги розпухли, під очима синці, щоки брезклі. Мати стали слабнути, звалились, підкликали нас, обійняли і дали пораду: «Рятуйте себе самі, я вам нічим уже не допоможу». Раз прийшли з лісу додому, принесли листя з липи, бо біля хати вже обідрали, тепер треба топить та сушить. Насушили листя, натерли муки, стали ліпити галети. Сестра місила, коли ввіходить брат до хати, мати лежали на соломі. Питає матері: «Хто місив галети?» Мати кивають головою на

старшу дочку, нашу сестричку. «Коли вона місила, то я не хочу їсти галетів». Тоді сестра наша обідилась, сіла край столу, вид у неї змінився, очі запали глибоко, під очима капишки. Я глянула на сестру, так мені стало жалко. А вона тільки сказала: «Не хочеш їсти, то не треба», — це були останні слова на цьому світі. Зітхнула і кінчилась. І осталась я без сестрички. Мати встали з паличкою і не плачуть, кажуть мені: «Внеси сіряка». Я внесла, розстелила долі, поклали сестричку на сіряк. Пішла я за маминим братом, привела. Дядько викопав яму на городі за клунюю. Ну що ж, давай хоронить. Мати послали мене в хату, щоб винесла якусь сорочку. Я добула зі скрині вишивту, нову, її сестричка вишивала, готувала собі про свято, а одягли на неживу. В якесь платтячко вгорнули, в настільник загнули. А як же її нести, сестричку, труни нема. Поклали драбину, а на драбину дошку, а на дошку мою сестричку. Кому ж нести? Сусідів не попросиш — у кожному дворі як не вимерло, то не встають. Узяли ми з братом і понесли за клуню, в яму опустили. Мати ледве стояли, сперлись на паличку, проводжали своє дитя. Очі закрили, а сльози не котились, не було звідки. Дядько вліз у яму, взяв на руки мою сестричку, поклав на бік (щоб місце лишилось) і накрив дошкою. Закидали землею... Була субота, мені хотілося запам'ятати, який був день. Діждались неділі, діждались по-неділка. Настав вівторок, надворі було вже видно, лежали всі впокіт. А менший братик устав, вийшов надвір, ми лежимо. Вертається менший брат до хати, заліз на піл і каже: «Мамо, я буду вмирати». Мама відказують: «То так тобі здається, синочку». Вони його дуже жаліли. «Ні, буду вмирати». Ліг на подушку, захрипів, піна з рота пішла. І осталась я без братика. Жили ми ще втрьох. Мати лежали ціле літо. От я вийшла раз надвір і сіла на приступках. Подивилась на свої нігті, вони такі сині та страшні — як заплачу та до матері в хату: «Мамо, і я буду вмирати, подивіться, які в мене нігті». Мати кажуть: «О Господи, хоч би ви вже осталися». Та ми не подохли (пробачте, що я так сказала — тоді такий час був, що люди не мерли, а дохли), жито стало наливатися, ми уже колоски рвали. Ми думали, що вже ніколи того хліба не наїмося.

Пам'ятаю, вмерла матерка, лежить при дорозі, оставила малих діток, ще грудних. Лазять вони по неживій матері і ссуть неживу грудь. Були діти, стали сироти.

Зап. Вівчарук М.
від Гаврилюк І.Р., 1923 р.н.,
с. Кожухівка Теплицького р-ну Вінницької обл.

№ 38. Як судили трьох «злочинців»

Пам'ятаю, як судили трьох «злочинців», у тім числі нашу маму. А «злочин» їхній був такий. У березні місяці дві жінки і один чоловік пішли вночі по торішній (не молочний, гнилий) горох. Їх зловили активісти, і був у селі показовий суд. Пам'ятаю, як мама нас туди вела, чотирьох малих дітей, старшому було 10 років, і як вона плакала і нас учила, щоб ми плакали, бо її заберуть у тюрму, і ми лишимося самі. А батько вже на той час помер. Маму

помилювали, бо не хотіли, мабуть, зайвого клопоту з нами. Десь вона їздила в район, десь платила якусь касацію. А тих двох засудили, дали по п'ять років, вони померли десь у тюрмі. А мама вмерла дома з голоду. Тільки й те, що ми бачили, як вона вмирала, як вона ще плакала, а ми її питали: чи будеш ти, мамо, вмирати? Вона головою похитала: ні, не буду, бо сказати вже не могла. І так померла.

Зап. Вівчарук М.
від Слободянюк М.М., 1921 р.н.,
с. Кожухівка Теплицького р-ну Вінницької обл.

№ 39. Як у невинних людей життя забрали

Почалася колективізація, по дворах ходили гуртом активісти, як чорна смерть. Спочатку в нас забрали коня, на другий день корову, а на третій прийшли з палками і дурно перекопали весь двір і город. Главар цих активістів Альошка Красюк сам поліз під піч, знайшов там пуд відходів, які батько заховав на найчорніший день, і сам кашкетом вигріб усе до зернини. Батько заплакав: «Ну, діти, тепер помирати будемо». Пізно ввечері прийшов посильний, забрав батька в сільраду. Більше батько не повернувся. Їх, дядьків, уже було там напхано повну бузуру — так називалась сільська тюрма. Ранком їх усіх повезли в Лепетиху, як ворогів народу. Приходить посильний, каже мамі: «Вези своєму мужику сухарів». Мама лишила нам, трьом дітям з бабусею, блюдо кvasолі. Пішла мама з жінками я Лепетиху, але їх там уже не було. Їх степом погнали «на Соловки», так тоді казали, але насправді попав мій батько аж у Красноярск, на лісорозробки (ми про те дізнались потім). Прийшла мама додому, а в хаті позабивані вікна і двері. Де діти? Нас мама знайшла в чийсь пустій хаті. Ми плачучи розказали мамі, що без неї в хату вдерся Красюк зі своєю бандою, позривали ікони — мамине благословіння, кинули на долівку і топтали ногами. Побили горщики, забрали те блюдо кvasолі, порвали подушки, випустили пух. Потім Красюк стягнув з нас рядно, під яке ми поховались зі страху, і каже: «Ану, бабко, забирай своїх щенят і геть з нашої хати». Ніч темна, холодна: Куди йти? Зайшли в чийсь пусту хату, а там уся сім'я лежить мертва. Троє діток на печі, а мати на полу. В одній дівчинки голівка звислася з печі, ротик відкритий і очі дивляться. Бабуся перехрестилася і завела нас у цю хату. Ранком під'їхав хтось возом і забрав мертвих. У цій хаті і знайшла нас мама, гірко заплакала: «Дітки мої, тата вже нема, тато далеко, не знати, чи й живий, а чим же я вас годуватиму?» Пішли ми по селу з простягнутою рукою, але ніхто вже нічого не давав. Раз я забрела на кладовище, там був сухий бур'ян, ним ми палили піч. Бачу — над ямою, куди кидають мертвих, стоїть високий дід. Він покликав мене, я боялась, але підійшла, і він мені каже: «Дитино, ти виживеш, а я, старий, помру. Тож дивись у цю яму, скільки тут людей замордованих. Ти будеш жити, розкажи їм усім, як у людей невинних забрали життя». Я тих страшних слів не забула по сьогодні. Пам'ятаю, обняла маму і плачу: «Хочу їстоньки». Стала гризти сіль і запивала водою, ще більше опухла. Мама вже з хати не виходила,

сиділа на лежанці, очі якісь каламутні, не її очі. Каже мені: «Піди на Причепилівку, принеси мені пляшку води з тамтої криниці». Взяла я великі драні чоботи, мамину кохту, яка тяглась за мною по землі, і пішла на другий край села. Аж увечері повернулась я до тієї чужої хати, де ми тепер жили. Мама напилася з пляшки і каже: «Доню, а тепер будемо прощатися, я буду вмирати». Лягла на полику, а я полізла на піч. Не було мені жалко, не було страшно, тільки дуже хотілося їсти. Вранці мене розбудив якийсь дядько: «Вставай, твоя мати помирає». Я кинулась до мами, стала кричати: «Не кидай мене, мамочко!» Я маму стривожила, вона розплющила очі, але сказати нічого не могла. Мама довго вмирала, мучилась смертною мукою. Під'їхали возом, забрали її у ту страшну яму. Я лишилась одна в чужій хаті — кругла сирота.

Зап. Вівчарук М.
від Прокопенко О.С., 1923 р.н.,
с. Кожухівка Теплицького р-ну Вінницької обл.

№ 40. Як ми опухали з голоду

Під час голодомору люди їли все: і листя, і бруньки, і тварин, і старі качани, словом, все, що було приховано від нещадної інквізиції. Сім'я спочатку харчувалися шкурою коняки, але й та скінчилася. А як почали ми опухати з голоду, батько сказав, що піде десь шукати роботу і зібрався у дорогу. Ми благали його залишитись адже знали, що йде він не роботу шукати, а вмирати, бо не хотів, щоб діти бачили смерть батька. Але він пішов.

Мачуха відправили нас до школи, аби нам не так хотілося їсти. А там ми з братом спостерігали, як помирають за партами діти, а ми ж їх потім і вкидали у старий, сухий колодязь. Коли не стало третини класу, вчитель сказав, щоб ми більше не приходили. Після цього ми з Андрійком* пішли додому, але хата була зачинена. То ожереді соломи стали нам за житло, адже мачуха нам не відчиняли.

Їли ми з братом і мишею, і їжаків, і листя, і бруньки, а чого тільки не надивилися: серед замерзлих, опухлих мерців були і такі, яких наполовину з'їли собаки або ж і ... люди!

Той колодязь до якого кидали мерців, хоч і був 33 метри вглиб, а був настільки заповнений, що з нього тирчали людські ноги.

Такий був голод. Не доведи Боже, ще коли-небудь таке пережити! Розповів небагато, але те, що пережив.

* В сім'ї Федіра Федоровича було, крім батька та мачухи, ще два брати: старший Андрійко та менший Роман. Під час голодомору Роман помер майже одразу, тому Федір Федорович про нього майже нічого не пам'ятає.

Зап. Наумова Ю.
від Горбунка Федора Федоровича, 1923 р.н.,
с. Миколаївка (Василівка) Дніпропетровської обл.

№ 41. Люди мерли, як мухи

Під час голоду 1933-го року мені було 18 років. Годували людьми людей — ось як було.

Голодували в селі не всі, але дуже багато було людей, які прийшли до села в надії на щось краще. Люди мерли, як мухи, як соняшники, лежали вздовж доріг. Йдеш бувало додому, а біля стовпчика обіперлась людина, і думаєш — дай підійду! Підходиш, а вона мертва! Очі ворони повидзьобували. Ми теж не солодко жили, але щоб дуже вже скрутно — ні, обманювать не хочу. В сім'ї нас було 9 дітей, батько робив у банку, мама сиділа з дітьми, вела домашнє господарство. Цей голод для нашої сім'ї дуже пам'ятний і страшний. Мама народила двох немовлят, і через 2 неділі їх не стало.

Одного разу до нас на подвір'я забрів чоловік, дуже худий, зморений, голодний. Мамі дуже боляче було дивитись на нього, і вона дала йому кухлик молока та скоринку хліба. Треба було бачити, з якою жадібністю людина їла. А десь через годину, коли ми вийшли на подвір'я, побачили, що чоловік вмер. Мабуть, не витримав такої кількості їжі шлунок.

Зараз багато розповідають про голод, про те, як страждали в ті часи діти. Самі батьки знущалися над ними. Я була дуже близьким свідком одного з таких випадків.

В селі був голод, і тому в правлінні сільради вирішили назначить, так би мовити, чергового. В його обов'язки входило ходити по вулиці села і спостерігати, щоб був порядок. Для цього в руках у чергового була так звана калатушка. І ось в один з вечорів таким черговим поставили мене. Проходячи повз хати нашої сусідки Вихрест Оксани, я помітила, що вікна завішені, в хаті світиться, а з димаря фугує дим. Я дуже здивувалася, бо вранці одна з Оксаниних дочок, Люба, прибігала до нас по ніж і сіль, а мама не дала, бо в нас отелилась корова. За старими звичаями не можна давати нічого гострого, бо в корови не буде молока. Мама винесла Любі мисочку з варениками, так бідна дитина при нас похватала ті вареники і побігла додому, хоча вдома на неї чекала голодна мати і ще одна сестричка. Що то голод!

От постукала я до Оксани — ніхто не відповідає. А ви ж знаєте, як в селі тих часів: двері закривали лише багатії, а що ховати бідній людині — латки?

Я повернулася до сільради, розповіла там усе. Ми взяли людей і пішли до Оксаниної хати. Стукаємо — тиша. Ми давай вибивати двері, Оксана в крик: «Не займайте!» Вибили ми двері, заходимо, а в неї в печі два здоровенних казана стоять. Такі, як оті, що їжу для худоби варять. Питаємо, каже — буряки варяться, на полі назбирала. Попросили, щоб відкрила — відмовила. Відкрили самі... Це був якийсь жах! Вона там варила дитину, точніше те, що було дитиною. Але одну. Де ж інша? Каже — з'їла. Навіть місце показала, де кісточки зарила. І сказати б, що божевільна, — так ні. Ось що робить голод з людьми.

Забрали Оксану. Засудили аж на 20 років. На п'ятому році, коли сиділа, народилась в неї дівчинка і пробула з матір'ю 15 років у тюрмі і потім відмовилася від неї. Оксана, коли поверталася додому, то кинулася під поїзд,

так не задавив, а перерізавав обидві ноги вище колін. Люди зараз кажуть — то Бог покарав за діточок. Може, й справді є Бог...

*Зап. Бакун Л.
від Хариної О.Є., 1915 р.н.,
с. Черетин Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.*

№ 42. Найлютіший голод

За свій вік я бачив 2 голоди: 1933-го і 1947 років, але хочеться розповісти про голод 1933-го. Я вважаю, що це був найлютіший голод. Дома їсти було нічого, і моя сестра пішла у сусіднє село, в так звані найми — за їжу. Працювала сумлінно, бо була з дитинства привчена до праці. Ти було 16 років. І ось вже коли вийшов строк, хазяїн розплатився з нею, і більше її живою ніхто не бачив, бо по дорозі її перестріли і вбили. Ми б ніколи не знали, коли б не випадок. Ми жили біля лісу. Наш односелець йшов через ліс додому, вже зійшов сніг, і раптом він побачив щось схоже на дівочі коси. Придивився — голова. В ній ми і впізнали нашу Марію. Тіла не було: чи звірі з'їли, чи люди — невідомо.

*Зап. Бакун Л.
від Житнього О.Р., 1921 р.н.,
с. Велика Виска Кіровоградської обл.*

№ 43. Як у голодні роки страждають діти

Найбільш в голодні роки страждають діти. Дорослі вмирають мовчки, без крику. Діти ж довго пухнуть, карьожая, а потім вмирають.

Дуже часто, в голод, самі батьки розправлялись з своїми дітьми. Одні вмирали, віддаючи останню крихту дітям, а інші жили на кістках своїх дітей. Дуже багато дітей просто зникало — їх крали і потім творили, що хотіли. Дітей померлих ховали під вікнами, біля дверей, навіть в хаті, щоб ніхто не вкрав.

Це все робилось тому, що на цвинтарі на них чекали голодні люди, які не брезгували нічим, аби не вмерти з голоду.

Були випадки, коли голодні нападали на будинки, вирізали їх мешканців. Було страшно вийти на вулицю. Дітей самих нікуди не відпускали — боялися, щоб не вбили, не зарізали, не вкрали.

*Зап. Бакун Л.
від Жемчуг О.М., 1918 р.н.,
с. Варварівка Вольнянського району Запорізької обл.*

№ 44. Як село вмиє притихло

Ми жили, як зараз кажуть, на одишбі. Село хоч і невеличке тоді було, але людей в ньому жило багато, бо мали тоді багато дітей, не те, що зараз. В сім'ї було і по чотирнадцять дітей. Але під масового голоду село вмиє притихло — більше половини вимерли. Всі, хто йшов з села чи в село,

зупинялись біля нашої хати. Коли настав голод, то люди зупинялись на подвір'ї: хто вмирати, а хто — розжитись чим-небудь. З часом батько вирішив забити вікна, щоб голодні люди не лізли в хату, так вони вмирали прямо під вікнами. Хто приходив пізніше, лягали поруч з мертвими. Потім односельці почали розтягувати трупи по хатах — їли. А голодні, що приходили, прямо тут різали мертвих. Сусіди ховали рідних, які вмерли, по хатах, бо на кладовищі чекали голодні...

Роки голоду запеклися в душах людей болями, стражданнями, горем. Але багато з людей, які пережили його, залишилися добрими і чуйними.

Зап. Бакун Л.
від Машиного Ф.Й., 1935 р.н.,
с. Нова Зубрівка Херсонської обл.

№ 45. Великий голод

Важко розпочинати розповідь про голодні роки, бо для нашої сім'ї вони розпочалися ще в 1919 році. В цей рік, у хатинці 18 м у довжину, вкритій соломною, жило 5 синів, 2 дочки, дід, баба і батьки, разом 11 чоловік. Спали на полу, зверху вкритому соломною, був ще й ліжничок домотканий. На кілках — доски, зверху подушки, так і спали. Керував всім дід, за стіл сідав сам, наїдався і казав: «Геть, геть, геть!». Нам перепало мало. Мама моя була проворною, поки наварить їсти, стягне картоплі і накормить нас. Згодом наша сім'я розширилася, 4 сини одружилися. І тільки робота батька допомагала нам вижити, працював він ковалем (на той час ця професія була вигідною, прибутковою). І саме це допомогло нам. Ми почали будувати нову хату. Цеглу робили самі. Топили в хаті з кінського чи коров'ячого кізьяка. Як в 1928 р., так і в 1933 люди дуже багато будували, а мазали хати глиною, куди мішали навозу, і щоб вистачало, ми з мамою шукали його вночі, бо вдень люди з-за нього сварилися, билися. Батько ходив у приходську школу, де йому привив колишній дворянин потяг до книжок, що передався нам. Читали при каганці. Сім'я розросталася.

Батько був добрим майстром, він купив нову хату, відкрив приватну майстерню, дали землю. Тримав господарство: саж — тепла загородка, свиноматка, 10-12 свиней, гуси, кури; мав робітника.

У 1932 р. я вчилася у лісничі-меліоративному технікумі в Донецькій області, жили бідно. Всі студенти ходили босі. Діти шахтарів жили зажиточно, вони викидали калоші, і ми доносили їх. У технікумі видавали по 100 г хліба, з черв'яками, з «м'ясом», сою варили і їли. Приїхала на початку 1933 р., тут був великий голод. І привезені мною гроші трошки допомогли сім'ї (140 крб.).

Ідучи колись, з роботи, я побачила мертву пухлу жінку, а зверху у неї лежала дитина, попухша від голоду. Вмерла бабуся, і дідусь вивіз її на одноколесну бричку і похоронив її. Сестра вмерла від скарлатини. Їсти не було чого. Все зерно, всі, всі запаси забрали. В людей забирали худобу. Але в інших областях був страшніший голод.

№ 46. Голодний шлях

Сім'я була великою: 10 дітей та батько й мати*. Прийшла звістка, що на Західній Україні урожай картоплі вродив. Зібралася Шура зі своїми братами в дорогу. Грошей на квиток на паровоз не було, а тому треба було їхати «зайцем». Насилу вилізли на паровоз, розмістились, а тут ходять квитки перевіряють. Думають, зараз висадять, і все, але тут змилювався над ними дядько в чорному плащі, заховав братів Терешка та Грицька під лавку за клунки, а Шуру підіпхнув під свій плащ. Так і їхали. Грілись в паровозі біля котла, на зупинках бігали на станцію, збирали біля сміття лушпиння з картоплі, пили воду. Так і перебивались. А народу їхало тьма-тьмуца, і на кожній станції все виносили і виносили трупи померлих людей, виносили і складали просто під небом на станції, люди пухли з голоду. Братів своїх розгубила на станціях, не знайшла їх і до сих пір, мабуть, померли з голоду. А сама доїхала до міста Кам'янець-Подільська і вийшла на станції. Голодна, холодна, роздерта фуфайчина, розлізлі ботики. Куди йти, до кого йти нанімається на роботу? Та й пішла в першу вулицю, а там, де стояла клуня, люди шукають харчів, остатки пшениці. Багато там було соломи, і вони в соломі, як черв'яки, копошуть, лежать мертві, гніють, а живі по них лазять. Дитина років 4-5 на своїй матері сидить, трога за руку, гукає, а мати вже заснула назавжди. Іду, сльози капають, уже стало вечорить (а саме було свято Пасхи), в яку хату не зайду — не пускають, прошу хліба, говорю, що відроблю, не пускають, не дають і хліба. Мрячить дощик, холодно. Одна жінка зжалілась, виглянула в вікно, коли я застукала, відкрила двері, викинула окрайчик хліба, черствого, чорного. Я схопила той окрайчик і давай гризти. Цей хліб визвав ще більші болі в животі, їсти стало хотітись ще більше. Треба десь проситись переночувати. Світиться хатина, постукала — відчинила молода гарна жінка. Привела в хату, а в хаті так гарно: рушники висять, чисто, а саме головне на столі харчі стоять різні: паска, крашанки крашені, ковбаса, сало, хліб білий, м'ясо варене. Як глянула я на цей харч, то враз і зомліла. Оглянулась — лежу на лаві, вкрита рядном. Жінка мене напоїла чаєм, посушила мій одяг, замотала мою голову якоюсь шматиною тканини, щоб не перелізли воші, і полягали спати. Ранком нагодувала, напоїла і говорить: іди, бо прийде мій чоловік, він не любить старців. Я прошось найнятись працювати, а вона говорить: йди і все. Наклала мені в торбу харчів, я і пішла. Походила по людях, а кругом теж голод, прийшла на станцію, стала добиратись додому до батьків. На станціях і висажували, але з горем пополам доїхала.

Прийхала, а дома похорон за похороном, поховали вже трьох братів, померли з голоду. Так я і братів погубила, а цих не застала живими, і сама поневірялась по світу. Стали ми ще доживати віку, ловили ховрашків та їли їх, збирали насіння різне бур'янів, так і перебивались. На все життя залишилась

перед очима хлібина, яку виміняли мама на базарі за свою хустку. Прийшла додому, розломилася, а вона тільки зверху обмазана тістом, а всередині тирса. Мама так і сіли. Насилу прийшли до пам'яті. А діти сидять і дивляться на матір голодними очима. От і весь мій голодний шлях, він завжди стоїть у мене перед очима.

**Голодно жили, а бабуся була серед дітей старшою.*

*Зап. Марченко Н.
від Марченко О.А., 1891 р.н.,
с. Малософіївка Дніпропетровської обл.*

№ 47. Повальні обишки хліба

На початку 1933 року я, підліток, недовгий час вчився у Нововоронцовській агрошколі. Навколо лютував голод. З нас, учнів, організували бригаду для копання могил, бо люди щодня вмирили десятками, вмирили цілими сім'ями. А групи заготовельників продовжували ходити по хатах, влаштовували повальні обишки — чи не приховав хтось хліб. І що знаходили, негайно вилучали, а господарів оголошували шкідниками. Ви знаєте, що тоді означав такий політярлик? Відмовляючи собі в останній крихті, щоб тільки врятувати від загибелі нас, дітлахів, тоді ж вмер голодною смертю і мій батько.

Коли я згодом повернувся в Дудчани, ми, хлопчак, ходили хитаючись від постійного недоїдання, по степах — у надії зловити охлялого ховраха чи їжака, вкотре перемолочували уже вимолочені копиці соломки старої — може, вдасться натрусити хоч з півкілограма зерна. Та найчастіше поверталися додому ні з чим, а там — пухлі з голоду мама, сестра і брати.

*Зап. Серебрякова Л.
від Третьяк В.Н.,
с. Дудчани Херсонської обл.*

№ 48. План по суцільній колективізації

Вчителі у школі казали нам, що тільки протягом зими 33-го року в Дудчанах вмерло з голоду більше ста чоловік. Котів, собак у селі не стало — все було з'їдено. Люди їли, що попало: мололи, наприклад, комочки степового кураю і з цього борошна пекли коржі, від них потім нестерпно різали животи і, пробачте, мукою було сходити надвір. Зі мною в школі вчилася Дуня, її батько і мати вмерли з голоду. Нашій сім'ї повезло; батько влаштувався працювати в сусідній Качкарівці в риб-артілі, час від часу приносив крадькома з десяток дрібненьких, хоч в акваріум пускай, рибинок або лушпиння з гнилої картоплі, від якого ми потім хворіли. Але їли, рятувалися, як могли. До нас теж приходили комнезамівські активісти, трусилася хліб, залізними щупами буравили в хаті долівку, стіни, землю у дворі. Звичайно, нічого не знайшли, тоді причепилися до іншого: «Чому сім'я не вступає в колгосп? Куркульським душком тхне від вас». Мати пояснювала їм, що батько — в колгоспі, тільки в риболовецькому, а вони знай своє: чому не вступає в колгосп тут? І навіть

один — наганом матері в обличчя. Колективізація під дулом — і таке було. Я певен, якби все робилося розумно, зважено, селянин сам поступово прийшов би до колективного господарювання. Треба було, щоб він обдивився, переконався у перевагах такої роботи. Так ні, зганяли в колгосп силоміць, спішили відрапортувати, що «план по суцільній колективізації виконаний!». Так перепоганили добре діло, перекалічили стільки людських доль, а скількох людей привели до передчасної смерті, що й досі душа боєм займається, як згадаю. Ну а далі почалося найстрашніше, в селі з'явилися випадки людоджерства. Що було, те було — і в нас, і в деяких інших селах. Як не дико, але в основному цим займалися жінки. Вони заманювали до себе осиротілих, безпритульних дітей і... В Дудчанах виявили п'ятьох таких жінок. Під кінець, коли їх арештували, всі вони були вже божевільними,— чи голод довів їх до відчаю, чи від свідомості усього того, що вони скоїли, не знаю.

Важко згадувати. Це тепер ми знаємо, що той голод фактично був викликаний штучно, а тоді ж не відали, звідки лихо на голову. Бачили тільки, відчували, як щось тупе і жорстоке насунулось на всіх, якась безжалісна велетенська сила нещадно б'є, рубає без розбору. А за що?

Зап. Серебрякова Л.
від Васильєва С.І.,
с. Дудчани Херсонської обл.

№ 49. У боротьбі з «класовими ворогами»

Жила в нашому селі вдова Хівря Руденко, троє маленьких дітей на руках та ще один син каліка. Все господарство в них — земельний наділ і конячина з лошам. Робила жінка з дітьми, як проклята. Всю чоловічу роботу тягла сама, сім'я перебивалася сяк-так. І знайшовся грамотний, сказавши: куркульська сім'я. Забрали все. Пішла сім'я попідтинню.

Главою багатодітної трудової сім'ї був Петро Зайчик. Мав землі достатньо, скільки йому влада виділила на кількість їдаків. Мав Петро пару коней. На землі працював виключно сам з дітьми. Ходив, пам'ятаю, завжди в старому одязі, пропахлий конюшиною. Навіть спав біля коней у корзині з половою. Чи багата сім'я? Не сказав би, але й не голодували. Все одно і його оголосили куркулем, все нажите конфіскували, а сім'ю кудись вивезли, мабуть, так і пропала ні за цанову душу.

Мій дядько Іван Руденко мав вісьмох дітей. Коли наша сім'я осиротіла, він з добрих почуттів взяв на свої натружені плечі ще й нас, допомагав, чим тільки міг. На землі своїй поряdkував без нічиєї сторонньої допомоги. Він теж виявився «куркулем», «ворогом».

Така доля спіткала й Андрія Тикву, Карпа Надточія, Григорія Давиденка...

І пригадую: конфісковане майно частково передалося комнезамівським активістам — як винагорода за участь у боротьбі з «класовими ворогами», а решту розпродували з аукціонна. Це був якийсь відьомський шабаш, розгул якоїсь злої нерозумної сили, страх заціпенів душі багатьох селян.

Зап. Серебрякова Л.

від Руденко Т.М.,
с. Дудчани Херсонської обл.

№ 50. Так і пообідали

Це жахливо згадувати. Скільки тоді померло! Матір тоді наша нас берегла. Їли ми все, що їлося, і кору з дерев варили, і бур'ян варили. Жити важко було. Сусідка замурувала дитину під піччю, не було її чим годувати. У нас сім'я була велика — 15 чоловік, дітей було 9, Вижило нас тільки троє, а то померли. Старший, Андрій, вмер біля криниці. Мати ще не встигла підійти до нього, як тави очі йому виклювали. Його несли на кладовище в ночвах. Не заховали, а загорнули в яму. А поминали, це жахливо, батько зарізав собаку та вже старого котика. Так і пообідали, тільки ніхто не молився Богу.

*Зап. Байбуз А.
від Крикун П.Г., 1911 р.н.,
с. Триліси Кіровоградської обл.*

№ 51. Страшно згадувати

Страшно, дитино, про це згадувати. Тоді страшне було, навкруги під тинами і шляхами мертві лежали, заривали в ями.

Оце пригадую, зайшов хлопець пухлий, просився на ночівлю, але дід його не пустив, побоявся, щоб він не вмер, виходячи з хати, вмер на порозі. Дід його відвіз у провалля. На другий день бігали дивитися, та там його не було. Дівся кудись.

*Зап. Байбуз А.
від Скрипник М.Г., 1906 р.н.,
с. Медведівка Черкаської обл.*

№ 52. Не дай Бог вам, діти, того, що ми бачили

Ой лишенько, тільки не дай Бог вам, діти, того, що ми бачили. Оце пригадую, на Триліській дорозі один убив брата! Чіплявся до нього, що він жид. Ходив у накидці. А коли вбив його, порізав на частини тіло, потім міняв на базарі м'ясо на золото.

У нас неподалік живе Ганна божевільна. Мабуть, буде в пеклі за гріхи, які вона скоїла. Я вже казала, що в той час людей дуже багато пухло від голоду. Дитинка в неї померла, ще одного року не було, десь місяців 10 так. Так вона її, божевільна, з'їла. А потім ходила по селі, кликала дитинку і говорила, що її вкрали.

*Зап. Байбуз А.
від Лободи М.Я., 1906 р.н.,
с. Медведівка Черкаської обл.*

№ 53. І як нам жити?

Родом я з села Мірча Радомислівського району Житомирської обл. А якого року, я не пам'ятаю, 12 чи 13, бо тоді й батьки не знали. Я питалася, скільки год, то мати казала: ти родилась тоді, як пшениця поспіла. Отак ми жили, виросла вже я. Стали давати участки. Будівля була в нас стара. Батько сказав, що треба тільки на у часток. Вибрались на участок, та й добре було. Було 7 гектарів землі, свої коні, корова. Ми повисипляємося, батько чи мати збудять, пасти корів чи коней. Ну добре було, а тоді вже ми й доросли. Я пішла замуж. Півтора года я прожила. Голодовка. Ну і ми з чоловіком розійшлися. Вже стали ми строїтися, а тут голодовка. Дали нам по мішку жита. Як стала та голодовка, а їсти немає чого, хтось сказав, що в нас є жито, то прийшли та й забрали те жито, а й що хочеш, те й їж. І віднесли жито в сільраду. І як нам жити? Моя мати каже: «Знаєш, ти, дочко, я тебе забираю, а твій чоловік хай іде до свого батька». Він пішов до свого батька, а я до свого. Яюсь так, що наша сім'я не померла, а в мого чоловіка вся сім'я померла. Помер мій чоловік, свекор, три брати. Осталась тільки мати (свекруха). А мого батька забрали за хліб, що будто він не вивіз того хліба, а він його всеї вивіз, він нігде того хліба не приховав. А вони його забрали на Дніпрострой, щоб там робити.

Він там і помер.

Як мерли в нашій селі люди, так їх ховали на кладбищі. Були тоді сильні дощі. Іде людина, впала і вмерла. А не було кому підбирати, людей багато померло. Хто дужчий — ходили на чуже поле кілометрів 8. Там була картопля перемерзла. Шукали картоплю, а як знайдеш — оббереш шкарлупку, а там середина чорна, ну все одно вона їстівна. І липу дерли та сушили і товкли, і полову грецьку, ну тіжоло грецька полова, так понатовкуєм, щоб з чим-небудь помісити, щоб ліпити. І їли з буряків гички, як напечеш тих ліпенків, і тожє вона сама не ліпилась — треба було її чимось приліпити. То воно таке чорне, таке, як навозний кізяк. А далі, хто вже остався, пішли у колгосп. Там підеши на роботу, дадуть тобі кружку перегону закислого, кусочок хліба, і робиш цілий день. У голодовку у нас дуже багато людей поїхало в Полтаву, просто їх пригласили в Полтаву, там дуже багато людей померло, були пусті хати. Ну, люди верталися назад, казали, що там вибивали вікна і залазили в хату, поїдали, що було. Ну, в селі людей ховали на кладбищі, хто помирав, а там, кажуть (у Полтаві), як померло, то хто може, викопав ямку, і в дворі ховали, а в нас людей збирали. У нас був сусід, його сім'я вимерла, а двоє дівчат осталося. Вот одна вже вмирає, а Ніколай плямкає ротом, а його друга сестра стала плакати і каже, що я з ним буду робити, забирайте і його. То казали, як його закопували, то він ще й ротом плямкав. Оце таке було.

Зап. Довгаленко М.
від Дмитренко Л.Г.

№ 54. Як я вижив, і сам не знаю...

Я народився у селі Катернополь, що знаходиться недалеко від станції Божедарівка Дніпропетровської області.

В мого діда було три сина: Петро, Микола, Сергій і три доньки: Дуня, Анна, Юля. Юля померла ще малою. В той час їх називали середняками. Дітей було багато, а землі — не дуже. Було в них 2 корови і 2 коня, тому землю гуртом обробляли. Батько помер рано.

Коли почалася колективізація, багаті почали розпродувати своє майно. Частину вони продавали, а частину залишали. А Сукачі були дуже віддані землі, і що змогли, те й купили у багатів, щоб обробляти землю: сіялку, віялку, ще щось. Багатії продавали це дуже дешево.

А потім, десь у 30-х роках, коли вони вже самі трохи забагатіли, почали будуватися: Сергій побудував дім, цей дім ще й зараз стоїть; тоді і Петро почав будуватися, а Микола залишився жити у батьковій хаті.

Колективізація прийшла і до них. Бо спочатку розкуркулювали тих, у кого були батраки, а потім і тих, хто розбагатів своєю працею.

Дуня вийшла заміж, Ганна вийшла заміж, а мами вже на той час не було, і тому Миколу вигнали з батькової хати. Він купи в собі у цьому ж селі маленьку хатку і в ній прожив все своє життя.

Петро, коли почали розкуркулювати, покинув свій дім і все майно. І переїхав у Кривий Ріг, де й помер, а жінка його ще й досі жива.

Сергія розкуркулювали пізньою осінню. Він і жінка Уляна з усього майна узяли тільки дві маленькі торбинки і з двома п'ятьми пішли до станції Божедарівка, а звідти поїхали у місто Дніпродзержинськ. Там жили спочатку у землянці, а потім у бараці на Шанхаї.

Сергію вдалося влаштуватися чорноробочим на завод (таких, як він, розкуркулених, за людей не поважали), а Уляна допомагала у столовій. Їсти у хаті нічого не було, дітей годувати не було чим. В той час була карткова система. Але отоварювати картки було нічим. За хлібом займали чергу звечора, а до ранку в цій черзі вже сиділи померлі. Уляна за її роботу одержувала не гроші, а щось трошки поїсти. Вона сама майже не їла, а все несла дітям.

В цей час у місті дуже хворіли люди дизентерією і воспою.

І ось раптово Сергій, Уляна і Василько захворіли дизентерією. За тиждень не стало Уляни, Сергія і старшого хлопчика Васи. А молодший — Сергій, це був я, залишився живим і пішов блукати по світу. У той час мені йшов дев'ятий рік. Як я вижив, і сам не знаю...

*Зап. Сукач Н.
від Сукача С.С., 1924 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*

№ 55. 200 г макухи на день

Почався голод взимку 1932 року. Нас в сім'ї було 9 чоловік. Хліба обмаль. Голод... Почали курай пекти, та була ще корова, яку годували, щоб не здохла, соломною з стріхи. Померла від голоду, опухши, молодша сестра, а потім брат.

Я пішла на роботу, бо давали 200 г макухи на день.

Ой, я получу ту макуху, прийду додому, а мама розімнеть її і заллють молоком з водою, і їмо цю баланду.

Та пухло людей і вмирало багато. По сусідству жили двоюрідні брат і сестра. Приходе якось їхній батько і просить, щоб викопали яму, щоб поховати дітей. Ми пішли рити яму. Та поки ми вирили її, вмер і їх батько. А баба сидить на лежанці суха-суха і просить, щоб хоть батька поховали в кінському кориті, а дітей хоч у рядні. Поховали ми їх. Вскорости і баба вмерла.

На роботу ходили всі пухлі, бо якщо не підеш на роботу — вб'ють. А були жінок бригадири, забивали насмерть. А якщо хтось заступиться, то і той пострадає. Ми працювали в полі такі слабі, що ввечері по нас приїжджав дід бричкою, бо не могли дійти додому. А дома поспии трохи та й знову йдеш на роботу. Так важко було жити до слідуєчого урожаю.

Людодійство було в 1921 р. Цих людодійців, заповнилось чогось, називали пупами, ремезами. А більше нічого не пам'ятаю.

*Від Андрієнко В.Н., 1912 р.н.,
с. Кам'янка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.*

№ 56. Як відбирали зерно

У батьків було четверо дітей. Жили у землянці. Мали 12 га землі. Сіяли, обробляли. Все гарно росло. Було двоє коней. Я була сама старша. Коня водила у плужку, бо ми плужкували картошку, кукурудзу. Росло все. Сіяли 10 жита, 1 десятину вівса, картошки. Предсідатель на Україні був Петровський. Давали наділи. Ми з Черкаської області, а переїхали на переселення в Кіровоградську, бо тут були пусті землі. Ми викопали землянку і жили в ній, хазяйнували. Люди робили, і все в нас було. Жили добре. Молотілка була одна на все село. Жили дружно. Де взялася ця колективізація? Почали відбирати зерно. Хоч ми й одягались а рядна, але нам жилося краще,

У людей забирали все: і хліб, і сушені кабачки, дині. Колотили нас, забирали все. Зима, вигонили нас з хатів, малі діти плакали, вмирали. Ходили бригади. Було, заховаємо мішок пшениці у сніг, і те найдуть. Ми були в землянці, а вони все забирали.

Коли настала весна, то люди почали, як мухи, падать від голоду.

А худобу забирали в колгосп. Забрали коней, весь інвентар. І живосилом заставили йти записуватись у колгосп, а хто не хотів, того виселяли за межі області. Весною люди залишились без нічого. Йшли в степ, рвали щавель, дав Бог, що він вродив, парили, а тоді товкли і пекли маторженики із щавлю. А тоді найшли при дорозі насіння з лободи та пекли її і їли. Потім ходили в степ, ловили ховрашків. Варили їх, тушили. Намиємо і ставимо в жар на ніч, а утром їмо. Кому попадалося все це, то і той і вижив. А в кого не було й цього, то ті повмирали. Рвали овсюжок. Мололи, сушили і пекли коржики. І так осталися | живі. Якби траву не їли, то померли б. Було таке, що люди людей їли. Матері їли своїх дітей. Умом мішались жінки. І щоб дитя не мучилось, вона його їла.

Колективізація була. Хати позакривали. Людей виганяли, і робили вредітельство. В колгосп не йдеш — виселяють, говорять, що ти підтримуєш куркулів...

*Зап. Касьянець Л.
від Притули М.С., 1902 р.н.,
с. Миролюбівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл.*

№ 57. Як ми зупинилися у Тулі і прожили там до 1940 року

Ми жили в селі Федорівка Кіровоградської області. Сім'я складалася з 6 чоловік. Діти були один одного менші. Жили так собі, біднуvато, держали хазяйство, орали землю, але достатку не було. Потім все забрали у колгоспи, позганяли всю худобу, все, що було у дворі. Гірко плакали люди, але мусили йти, бо куди ж дітися, діти в кожного, годувати ж їх треба. Не давали держати вдома якусь конячину, щоб була підмога у хазяйстві. Чоботи одні були у батька, а друга пара — на мене і на всіх дітей. По-пустому чоботи не одягали, тільки якщо конче треба. А то взимку сидять діти в хаті, нудяться, що ніяк вийти на вулицю та пограти в сніжки, та поковзатися, бо ж чобіт немає. Тоді старші хлопці вискочать з хати, пробіжаться по дворі прямо голими ногами, перекинуться сніжками та й вскакують у хату, мов ошпарені. А як тільки сніг розтане, травичка зазеленіє, тоді вже легше трохи. Діти босі бігають всю весну, літо і до глибокої осені. Та й поїсти можна трохи вільніше. І огірочки, і вишеньки, і всяка травичка. Варили борщ із кропивою і з лободою. Як виїдемо всі у поле та жниvуємо, і діти рядом, такі, що ще й не ходіть. Тоді породіллі не давали скільки вдома дитину глядіти, як зараз. Послабуєш після родів неділку-другу і до роботи ставай знову. Працювали гірко, тяжко, та веселіше жили люди. Уже як стемніє, люди попораються вдома та й виходять всі на вулицю. Тут і пісні, і сміх, і гармонія, і ніби легше стає на душі. Аніхто ж не думав, що буде така голодуха. Врожай влітку 1932 р. був непоганий, стало б нам перезимувати, так комісари, ніби собаки, вигрібали з дворів усе під чистую, зернинки не залишали. Бідували дуже люди, ой бідували. Пухлі ходили від голоду, а які так і мерли на ходу. Йде, йде людина, потім присіла і вже й не встала. Ми з чоловіком зрозуміли, що нам не врятувати своїх дітей, найменша наша донька стала чахнути прямо на очах, і ми пішли на крайню путь — вирішили їхати, шукати, де б можна дітей врятувати. Повигортали з торбів останні пригорці жита та всі сухарики, що змогли приготувати, та й рушили в путь. Так ми зупинилися у Тулі і прожили там до 1940 року. Діток трохи відкормили і самі залишилися живі. Чоловік пішов на завод працювати, та так і вижили ми. А що залишилися вдома, то хтозна, чи вижили б? Бо коли приїхали додому, то багатьох уже ми не побачили. Сусідка наша Мотря поховала своїх трьох дітей, а сама стала трохи не в собі; з розумом щось сталося.

Отаке-то наше життя.

*Зап. Балясна С.
від Брайко Ф.І.,*

№ 58. Як пережили той час

Важким був цей час. Робили ми дуже важко і багато. Врожай наче був непоганий, але ми його не бачили. З продуктів забрали все, їли в основному лободу. Робили з неї перепічки, кидали її в суп. Трохи краще жилося тим, хто ловив в полі ховрахів. Тоді вони їхнє м'ясо їли, а шкурки здавали на приймальні пункти, і за них давали або гроші, або пшеницю. Краще, звичайно, було б, якби давали пшеницю. Я робила на фермі дояркою. Напрацюєшся, було, а далі сил немає йти додому. Впадеш під корову, перележиш, а тоді вже йдеши додому. Вдома темно, холодно. Трохи назбираєш трісок, щоб протопити, а їсти вже немає сил готувати. Ми жили з мамою удвох, обидві працювали в колгоспі, тому було трохи легше. А тим, у кого малі діти, було зовсім важко. Багато дітей померло в той рік, а дорослих померло ще більше. У нашому селі не було таких страшних випадків, щоб людей їли, а в сусідньому селі був такий один випадок, коли мати з'їла своє немовля, а в неї було ще троє дітей. Після цього її забрали в холодну, де вона й померла.

Не знаю як пережили той час. Не можу про нього спокійно згадувати, на очі сльози навертаються.

Зап. Паливода І,
від Брайко Ф.І.,
с. Федорівка Кіровоградської обл.

№ 59. Не було спокою і після смерті

Важко згадувати ті часи, але все ж таки і забувати їх не слід. В ті часи люди гинули від самої страшної смерті — голодної. Їх не хоронили в могили, а скидали поспішно в ями, один на одного. Були такі випадки, що людина ще не померла, а везли уже на цвинтар тому, щоб не вертатися ще раз, бо знали, що вона все рівно помре. Хрестів на цвинтарі не ставили — не встигали. В книги цвинтареві прізвищ не записували — не було сили.

Мерли тому, що не було де взяти хліба. Їли собак, коней, котів, жаб — одним словом, всяку живність.

Одного разу до нас прийшла сусідка і просить кота, для того, щоб половив мишею. Мама дала їй кота. А потім через декілька днів сусід говорить, що з'їли вашого кота.

Смерть уже була привичною. Голод убивав людину фізично. Він лишав людину її людської дійсності. Мертві кормили живих. Свіжі могили розкопувалися. Померлим не було спокою і після смерті.

Зап. Шендрик Л.
від Черненко Г.У., 1910 р.н.,
с. Шульгівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 60. «Ярино, давай хліб!»

Батько мій був наймитом. Працював, не жалів себе, заробив грошей і купив землю. У нього з матір'ю було дванадцять душ дітей, було невелике хазяйство. Діти повиростали, трудилися. А що таке дванадцять пар рук? То й хазяйство стало великим. А потім сім'ю нашу стали називать куркулями. Пам'ятаю, була в дворі клуня велика. Дітей в ній мати народжувала. Родить і зразу після родів топить в печі, пере, навіть молотили.

Я заміж вийшла в 24 роки. Тяжко працювала в колгоспі. В 1930 році родила меншу дочку, Маню, а на другий день погнали в'язати снопи. І не відпускали навіть дитину погодувати, як на паниціні. Кажуть: «В'яжи, куркульський корінь!» Зимою 32-го визивають у контору і кажуть: «Винеси норму хліба». Я плачу, четверо дітей. «Нема, кажу, хліба». А Карпа, чоловіка мого, на цей час послали від колгоспу у якихось справах. Я думаю, що робить, віддам хліб, діти помруть голодною смертю, бо в селі вже був голод,

Я тоді прийшла з контори і цілу ніч не спала. У гноєві розкопала яму і виносила туди хліб. Здавать приготувала один клуночок. Було в мене два мішечки маленьких сала не захованих, так а їх витягла на горище, розбила буравок і вмазала в нього. Кінчила роботу, цілу нічку не спала. Налила у вагани води і перу, коли це Йонька із своєю бригадою: «Ярино, давай хліб!». А вночі була завірюха. Я ношу, все ховаю, а сліди замітає, а потім завірюха кінчилася, і видно мої сліди. А мене наче хтось підитовхнув. Набрала швидко попелу і засипала сліди.

Йонька каже: «Ще не весь хліб, будемо шукати, куркульська морда!» Ще й облаяв мене послідніми словами. А в мене руки тремтять. Добре, що я прала якусь ганчірку, так руки у воді і не видно було. А сама переживаю. Перед цим забрали Харитона, Фанасія за те, що у них знайшли хліб прихований.

Перекопали все кругом. Йонька поліз на горище. А там були сушені вишні у попелі і квасоля не віяна. Йонька з горища спустився, сів на порозі, при дітях і при мені в...ся і каже: «Якби вишні та квасоля були чисті, то ми б заорали, а так, Ярино, ти не хазяйка».

Так вони того ранку і не знайшли нічого.

Хазяїн мій, Карпо, повернувся з города, а додому боявся йти, щоб не забрали. Прислав додому хлопця узнать, чи жива. Я пішла до нього, розповіла все, він каже: «Добре зробила, Ярино». Потім хліб переховали в очерет з горем пополам. Мололи потайки у Тихона на вітряку. У мене тепер грижа — як голова завбільшки, бо я так натягалася за життя тих мішків, щоб діти з голоду не повмирали.

*Зап. Присяжна Т.
від Маляр Я.Л., 1902 р.н.,
с. Петриківка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.*

№ 61. При дітях

Ти просиш мене розповісти про голод? То я краще зараз кофтину зніму, і ти руки мої подивися і спину, і плечі. Дивись, осьо, бачиш ці шрами? Так це той

рік по мені залишив. Ні, це не били, ні. Це тіло гнило і випадало шматками. Страшно згадувати ті роки. Я вже тоді заміжня була. А дітей не було, не було з чого дітям родитися. Село наше жило до того непогано, як на ті часи. Люди трошки пообкидалися: хто хатину перешив, хто яку курку чи конячину завів. У мене чоловік воєнним моряком служив. У Одесі. Я до його їздила, гостинці привозила. А в сусідки, Настуні, дітей було аж семеро. І ото як приїду, той привезу їм то конфет - липунчиків, то ниток катушку. Раді були. Настуню чоловік кинув, сама мучилася. Він десь мандрував по світі, а вона билася за всіх сил своїх. Я їй помагала, як сестри були.

Коли той страшний рік настав, Настуня захворіла сильно. Кашляла і танула на очах, як свічечка. Любила вона дуже садити все. Все, де, було, не ходила, то випросить насіння, то вкраде жменю, і все у вузлики в'язала. І ті вузлики дуже в пригоді стали. Сказали в колгоспі, щоб здавали по дві мірки хліба. А де його візьмеш? Зерно ще раніше вибрали все, насіння, все, що було, забрали. Діти попухли. Наварю я, було, їм якогось кандьору з лободи чи щиринці або якоїсь затірки, тіко не з молоком, а на воді, вони понаїдаються. Животи великі стають, як барабан. І щось там аж гуде та гуркоче. Настуня лежала, не могла ходити. Тільки очі такі, як у мерця, блимали. А я перейшла до неї назовсім жити, хату свою закрила. Чоловік мій далеко був, у Одесі аж.

Був старший хлопчик, Дмитрик, так той знайшов вузлик з тютюновим насінням, заховався за хатою і все насіння з'їв. Мучився дуже, його вивертало всього, але не вмер, не смерть була. Він потім, уже при німцях, втонув.

А я, було, так бережу насіння з буряка. А воно якесь слизьке таке, не вдалося. Насушили ми мішок кашки з акації. Ох і цвіла тоді акація! Так я наварю тієї акації, а насіння з буряка жорнами перемелю і сиплю по жменьці для того, щоб смачніше було. А яке воно там смачне... Тільки поїв, і знову їсти хочеться.

Настя вмерла тихо, не мучилася. А тільки перед смертю висохла вся. Мене розносило, я пухла, а вона висихала вся. Самі кістки чорні і осталися. Так навіть по-людському не похоронили її, заорали, і все. Була велика круча, глибока. Туди стягували тих, хто вмер, і оце все поховання було.

Якісь люди ходили по тих кручах, кістки вибирали. Якісь страшні, чорні, ми їх дуже боялися.

Діти мене мамою стали звати. Спали ми всі разом. Мерзли разом, голодували разом. Чоловік мій десь загубився по світах, а я при дітях осталася. Як свої мені вони. Тоді ще по терен ходили в посадку. Я їх не пускала, боялася, щоб не вкрали, а вони тікали від мене і ходили. Їсти ж хотілося дуже. Калачики їли. Бур'ян такий, ти, може, і не знаєш. Наб'ють ним живіт, аж страшно було дивитися на них. Чорні, голодні. Руки й ножки тонюсінькі, а животи великі.

В колгоспі ще працювати заставляли, а їсти нічого не давали. Вкрадеш, було, жменю зерна чи насіння якого, вкинеш десь, не в кишеню, а чи в черевик під устілку, чи ще де заховаєш. Іду додому, трусюся, а що робити, діти їсти хочуть, та й сама теж, аж метелики в очах літають.

Снився мені тоді часто сон один. Іду наче по полю, а пшениця в пояс, густа. Мені важко йти, руками колоски пригинаю, а зерно так і сипеться, так і сипеться. Так тоді того зерна хотілося.

Дівчині найстаршій я сховала кілька хусток великих. Берегла, думала, прийде час заміж іти, щоб не була голодранкою.

Як нікого вдома не було, я витягувала їх, кликала Ольку до себе і накидала їх їй. Вона худа така, висока, аж синя була, а з хусток тих раділа.

Забрали їх, все забрали, нічого не осталося.

Знаєш, з чого віник оцей зробили? Із сорга. У нас хата була, зсередини підшита ним. Вибирали ми тоді по зернині і мололи на жорнах, пекла я млинці. Нарвуть хлопці трави, я вкину жменю муки оцьої, щоб держалося, і печу на сковорідці без жиру, так, аби припеклися. А вони сидять і ждуть. Гарячі хватили, потім животами мучились.

А на свято, уже не згадаю яке, так я берегла кілька качанів кукурудзяних. Їх змолола на жорнах і зварила супчик, як клей наче зараз. Їли і його. А, бачиш, всі живі осталися, всі в люди вийшли.

*Зап. Присяжна Т.
від Тинко В.Д., 1905 р.н.,
с. Олександрівці Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.*

№ 62. Ціна за життя

Про голод можна довго говорити. Та не дай Боже пережити кому. Я ще дитина була тоді, мала 12 років, а пам'ятаю, все не забуду. Хата наша під гору стояла, одинокою. За хатою далі річка і скали. Ото в тих скалах і знаходили то руки чийсь, то ноги. Мама не пускала туди нас. А ми скрізь лізли, все нам треба було. Коло хати три яблуні росли. Прийшов дядько Іван Жемчуг з сільради і наказав мамі, щоб вона яблука несла до комори. Я тоді кричала на нього, так він ударив мене по обличчю і пішов, ще й стидним словом назвав.

Мама плакала дуже тоді, я ще мала була, все не розуміла добре. Пам'ятаю, що мама зрідка зникала кудись вночі. Я не спала, ждала її. Вона поверталася змучена вся, ледве ноги переставляла і приносила нам з братом то мулички, то хлібця, то ще чогось. А один раз принесла торбинку лушпиння картопляного. Брат маленький був, він спав, а я маму ждала. Мама приходила, сідала біля мене на ліжку і довго плакала, цілуючи мою голову і руки і все просила, щоб я простила її. Тоді я ще не знала, якою ціною мама все те нам діставала.

У нас було завжди щось заховане. Приходили сусіди іноді. Вони не приносили, а тільки мовчки стояли коло порога. І тоді мама не витримувала і давала щось поїсти цим людям. Не знаю, може, хто й засуджував її, але всі мовчали.

А якось мама приховала мішечок маленький із зерном прямо в хаті Підлога була яка? Долівка. Розкопала яму, туди накидала соломи і заховала там. А зверху засипала все і ще й ліжко братикове зверху поставила. Наказала мені мовчати, нікому не говорити про це. Мама боялася, що однієї ночі вона не

повернеться додому, не дійде. І ми вмеремо з братом від голоду. Цей мішечок нам би став на чорну годину.

Зараз я завжди плачу, як згадаю, якою ціною я жива з братом.

Мама вмерла рано. Не в розкоші жила, не в розкоші і вмерла.

Я не осуджую її. Вона була мати своїм дітям. Я б, може, і не таке вчинила, аби врятувати діточок своїх.

Зап. Присяжна Т.

від Гребінь О.Т.,

с. Весела Путь Первомайського р-ну Миколаївської обл.

№ 63. Приречені на вимирання

Я робила в 33-му році на стройкі. Хліб тоді уродив як ніколи. Жили ми вже в Синельниково. Городу свого не мали, жили з базарю, а сім'я наша велика, мама з батьком і нас семеро. До 1932 року ми жили в колгоспі «Червоний Прапор». В колгоспі робили тільки папаша, а мама були з дітьми дома. Коли вже не було що їсти в колхозі, папаша пішли до свого брата в Синельниково в сапону мастірську помошником. А впродовж забрали і нас з мамою. Я пішла робить на стройку. Там нам давали пайок, і на тому пайку ми держалися. А один раз нас послали в Славгород на кір пічний завод. Везли нас машиною. В'їхали ми в село — ніде ні душі. Під'їхали до заводу — тож нікого не видно. Злізли ми з машини і пішли в корпус. І в корпусі нікого не було. Тіко якось так страшно там було. Таке скрізь запустіння, темно, вітер дме. Вийшли ми й не знаємо, що робить, чи їхать в Синельниково, чи там оставаться. Посовітувалися і рішили піти в село. Тіки стали йти, коли іде наш начальник. Питає нас, чи ми бачили, що на заводі робиться, кажемо, що бачили. Питаємо його, де ж люди поділися, а він махнув рукою і каже нам: «Поздихали». А потом питає нас, чи знаємо ми, чого нас сюди прислали. Ми сказали, що ні. Тоді він сказав, що ми повинні навести в корпусах порядок, пообмітати павутину, а потом піти в село і там трохи поприбирати. Ну, ми ж не знали, що там прийдеться прибирати. Пішли спочатку на завод, а начальник десь поїхав. Ми що змогли, те й зробили, сіли відпочивати, коли це іде наш Осип Степанович (фамілію забула). Пішов, подивився на нашу роботу, похвалив нас, а потом достає з бички мішок і дає на двох дівчат одну хлібину. А було нас дванадцять душ. Ми чуть не помліли. Уже давно цілої хлібини в руках не держали. А він сказав, щоб ми не ховали, а їли, а як будемо їхать додому, він ще дасть. Пішли ми в село прибирати. Підходимо до першої хати, і Осип Степанович під'їжджає. Сказав він нам, щоб ми нічого не боялися, поприбирали в хатах і знадвору, щоб попідмітали, попідмазували, попідбілювали. Зайшли ми в цю хату. В хаті нікого не було. Посуда, тряпки якісь були, ікони на стінах висіли. Послали ми двох дівчат по воду і заходилися прибирати. Коли це забігають ті дівчата в хату, на них страшно було глянуть, поробилися білі, як стіна, глаза такі страшні якісь і не можуть ні слова сказати. Ми кинулися до них, а вони тільки головою крутять і надвір показують. Пішли двоє дівчат надвір, скоро й вернулися, кажуть, ніде нікого немає. Дівчата трохи заспокоїлися і розказали нам, що з ними случилось.

Пішли вони по воду. А в Славгороді у кожному дворі був колодязь. Опустили вони відро, воно об щось вдарилося, стали тягнуть, а воно легке, без води. Дівчата подумали, що то засмічений колодязь, і пішли до сусідів. Набрали води, витягли, а в відрі з водою людська голова. Вони злякалися й втекли. Посиділи ми трохи, погомоніли й вирішили викликать міліцію, бо рішили, що там трапилося вбивство, і вбивця вкинув голову в колодязь, щоб замести сліди. А тут Осип Степанович до нас заходить. Ми ж до нього, розказувать. А він нам сказав, що ніякого вбивства не було. Люди з голоду пухли і мерли, як мухи. Спершу ховали на кладовищі, а потом уже не було кому ховать, не було сил копать ями, стали трупи вкидать у колодязь. Люди й самі, коли чувтували, що вже вмирають, повзли до колодязів. В усьому селі остався тільки один колодязь чистий, а ті всі позабивані мертвими людьми. Ну, він сказав, що. То не наше діло, мовчки прибирайте, а про колодязі є кому подумать. До вечора ми прибрали п'ять хат. Приїхала машина і забрала нас. Приїхали ми додому, позлазили з машини. І нам Осип Степанович дав по цілій хлібині додому, і сказав, щоб те, що ми бачили, нікому не розказували. Так нас возили в Славгород два тижні, і кожен день давали по хлібині. Уже після війни я узнала, що тоді в Славгороді случилось. Голова сільсовету щось не поладив з районним начальством. Ті його швиденько прибрали, а село було приречене на вимирання. Все, що можна було забрать у людей, забрали. Все, що можна було їсти,— поїли. Тоді, хто був сильніший, той пішов з села. Писали пісьма і в область, і Сталіну, щоб розібралися з справою їхнього села. Но, видно, всі пісьма перехватувалися. А в область пробився один чоловік і передав прямо начальству пісьмо. А в області якимось начальником робив брат нашого районного секретаря і предупредив його, що буде виїжджать комісія в Славгород, перевірять сигнали. Так ото нас і ганяли туди на роботу.

А колодязі ті позасипали, так що й не видно було й сліду од них. І перед тим, як должна була приїхала комісія, в Славгород привезли переселенців, завезли їм харчів. Так що коли приїхала комісія, то вона побачила, що Славгород живе, що в ньому здорові люди, завод робив. Того, що ми бачили, вони вже не побачили.

*Зап. Савельєва І.
від Зуб Л.Є., 1911 р.н.*

№ 64. Як робітник родичів провідав у селі

До Кривого Рога наша сім'я приїхала з Орловицини, багато людей тоді їхало з сіл на рудники. Батькові дали квартиру, нас, дітей, було п'ятеро. Стали нам видавать норму — по 400 г хліба на день, а батькові як шахтареві — 1 кг. Звісно, все ж легше було, ніж на селі. Там від самих податків люди вмирали. Треба було здати на рік 150 шт. яєчок, м'ясо, хліб. У кого було — здавали, у кого не було — купували за останні гроші.

До мого батька, він тоді майстром був, звернувся робітник з проханням: «Павле Федоровичу, дайте чоботи напрокат, я піду родичів провідаю у село». Через три дні приходить — блідий весь і босий. Виявляється, приїхав додому, а там з усієї сім'ї тільки двоє старших братика залишилось, решту — батька,

матір, сестричку брати з'їли, коли ті померли. Нагодував їх хлібом та й вирішив додому повертатися у місто. Та його брати не відпускають, у сад заманюють, пішли, кажуть, Федю, до саду, там вишні вистигають, наймося. Федя й пішов у сад. Вони як накинулися на нього, він ледве вирвався, побіг до міста і чоботи у хаті залишив.

Зап. Товста Т.
від Красящих О.П., 1914 р. н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.

№ 65. Про блат під час голодомору

Блат процвітав і під час голодомору. Якщо представники комбедів, які ходили разом з уповноваженими, до когось ставилися добре, то вони були поблажливими до боржників. У тих, кого не любили, забирали і горщик з квасолею, приготовлений на вечерю. Хто з боржників намагався заперечувати, у тих взагалі все вибирали так, що й сіяти не було чим.

У ті роки найпоширенішим було застереження: «Не ходи, бо з'їдять», і найпершим запитанням: «Скільки людей у сім'ї померло?».

Оперативники села Василівка не обходилися без цього питання. Але це була пуста розмова, бо йшла приблизно так. Перший секретар райкому запитує у голови колгоспу:

- Скільки людей у сім'ї померло?
- Всі живі, — відповідає той, — але семеро дітей опухлі.
- Треба їсти, — радить секретар.
- Що їсти? Нема нічого!
- Треба їсти... — наполягає той.

Певне, вони один одного прекрасно розуміли, але мало хто наважувався бути відвертим в ті часи.

Зап. Товста Т.
від Бабіка Г.П.

№ 66. До Кривого Рога, щоб на хліб заробити

А по селах уже голод пішов, люди рушали до Кривого Рога, щоб на хліб заробити. А де тої силюньки, щоб пішки дійти до міста? Як проходять Ганнівкою, дивитися не можна. Лізуть у вікна до людей, опухлі, страшні, руки простягають: дайте хлібця, просять, а що ми їм дамо, коли самим їсти нічого? Мама ходила лузати кукурудзу поденно, а якось прийшла і каже: позабавили ми вікна у сараї, щоб не лізли голодні. Потім жахи почалися. Бачимо — сидить один чоловік ледве живий і литку ріже своєму товаришеві померлому. У сусідки дитина вмерла, так вона, бідна, щоб, не дай Боже, голодні не відкопали, боялася нести її на кладовище. Так поховала просто перед порогом. Не можна було і вкрати щось на полі — за це законом присуджувалася страта. Сталін таке придумав. Вкрав чи щось інше — вмирай.

Зап. Товста Т.
від Левенець О.Х, 1917 р.н.

№ 67. Як закопували живими

У городі можна було прожити, потрошку давали хліба, а в селі... У Кам'янистім (село в П'ятихатському р-ні) пішла дівчина по сито до сусідки, а її зарізали там та й з'їли. Горе, горе. Ой, таке творилося на білому світі, страшно вспоминати. У Михайлівці, я чула тоді, що їли дітей. В 1933-му поголовно всі вимерли. Дітей живими закопували у Мишуриному Розі. Вивозили їх на бречках за село і закопували. Одні ще й прокидалися та просили, щоб не закопували, бо вони ще живі. Та не пертися ж чоловікам назад, та коли помре доходяга зовсім, тоді ще раз привозити їх, вони ж і самі пухлі ходили. Так ото й закопували живими.

А що їли? Ти й не повіриш, доточка... Що ми тільки не їли! Товкли курай, млинці пекли, таке колюче, а ковтали ж його, бо їсти хотіли.

Я з города приїхала в Михайлівку в отпуск. Їсти тут нічого. Було в мене грошей скількись. Пішла я в Лихівку, купила картоплю, а дівчина (дочка моя маленька) що їстиме? Люди кажуть: як же ти з маленькою будеш їти додому? Зайшла до тітки якоїсь в хату, а сама хочу вийти. Тітка побачила, та каже: «Йди, у мене є що їсти». Я пішла...

У городах не так, хоч по крихітці давали, а в селах... Кошмарна була голодовка. У сусідів дядька забрали прямо на дорозі (як куркуля), а хлопчик його помер тоді.

Красти ходили дітки, не було чого їсти... Убивали невинних людей. Ой-ой скільки! За ніч 260 душ (це тоді тільки ми знали, не дай Бог, хто почує). У тюрми їх посадили, і по одному вбивали. У Михайлівці брата мого забрали, і по сей день його нема.

...Недавно з городу приїхала, в мене не було нічого, пухла з голоду, ноги як колоди були, такі водяні, тільки дотронися до шкірочки тоненької, а вода біжить. Дитину нічим було погодувати. А в сусідки було хлібця трішечки і солоні огірки. Так я дам їм (дитині й матері) крихітку, а то держу на потім.

...Люди вступали в колгоспи. А хто не хотів, на каторгу відправляли. Як тільки партієць їде в село, люди сідали під мостом і вбивали.

Хорошо проходила колективізація.

Якось парень приїхав з армії, головою колгоспу був. Хороший був парень, за людей був. Куркулі його вбили. Дуже тяжело було життя.

Зап. Ручка Т.
від Павленко Г.Г., 1907 р.н.

№ 68. Як почали розкуркулювати

Сім'я наша жила на Київщині, в селі Сухинах. Всього 15 чоловік: 11 дітей, батько, мати, дід і баба. Щоб прогодувати таку сім'ю, у батька була пара коней, плуг, борона, все це він бережно доглядав (не так, як зараз), а ще батько

з дідом зробили вітряний млин. До нас приходили молоть і за це давали хто що (борошно, зерно). Сім'я жила не багато, розкошів не було.

У 1933-му році почали розкуркулювати. Одного разу прийшли до нас, сказали, щоб збирались. Батько заховав плуг десь у землі, змастив його, надіючись, що вернеться; то коли прийшли комсомольці, то забрали коня, борону, що можна було взяти з хати. А один з комсомольців підійшов до старшої сестри Ганки і, приставивши пістолет до виска, питав, де батько заховав плуг, ну вона не знала. Ноччу нас погрузили на підводи і повезли. На привалах ми варили куліш, прямо над дорогою розводили костри. Їхали дуже довго. Привезли нас в Росію (бо всі там балакали російською мовою) і розмістили увесь етап у великій церкві. Це було пізньої осені (холод, дощі), церква не опілювалась. З місяць ми там пожили, і почалася епідемія. Звечора лягали спати, кожна сім'я на своїх клунках, утрим вносили з церкви чоловік 20 мертвих. Тоді прийшов указ: усіх дітей забрати від батьків до 16 год., щоб спасти від смерті. Нікого продовольства ніхто не дав, погрузили в вагони; матері кричали, плакали, ніхто не знав, куди везуть. Попали у Дніпропетровськ в дитбудинок. Яка доля батьків — я не знаю. Трьох братів і трьох сестер я знайшов уже після війни. Живуть вони в різних кінцях Союзу (в Ростов і-на-Дону, в Миколаївській області, на Донбасі).

Зап. Ручка Т.
від Зуєнко Ф.І., 1924 р.н.

№ 69. Нещасна голода

Батьки наші померли, нас осталось четверо дітей, я сама старша — 14 років. В 1933 році «активісти» ходили по хатах і забирали сільсько-хозяйствену продукцію для посіву. Був голод. Ми їли те, що дадуть люди. Помню: сусідка принесла нам горщик маленький квасолі, ми заховали його на печі за комином. А тут у хату і комсомольці. Ми всі позабивалися у куточки, бо вже боялись їх, а вони почали нищипорити по хаті. Знайшли на печі квасолі і забрали її із словами: «Голода нещасна, пішли з хати».

Зап. Ручка Т.
від Тараненка Л.З., 1921 р.н.

№ 70. Єдине спасіння

Сім'я була 8 чоловік. У 1933-му я ходила в 6-ий клас. Була корова, — єдине спасіння. Недалеко від хати жив Бурхан, у нього був закопаний хліб і закритий соломомою. Зерно доставав, не розгортаючи тієї соломи, такий ход був; ми теж тайком брали. Дрібнесеньку картоплю, як горох, варили нечищену, терли буряк сирым, трошки муки натовкши ступами, пекли маторженики такі, А потім і ступи забрали. Правда, згодом оддали, тільки не свою, но ми взяли. Та це було зовсім не скоро.

Мати ходила до половини, трусили зерно, та за це дуже били. Так жили не тільки ми, а й усі люди. Баба Одарка, що жила рядом, варила борщ: кінський

щавель, лобода, всяку траву замість кислоти кидала, зелені абрикоси. Мати держала у сироватці мак (молоко було не жирне, но багато) і ми ще й мак їли. А потім нам у школі сказали, щоб ми складали вірші. Самарець Віра, пам'ятаю, такий склала (а може, десь почула):

Устань, Ленін, подався,
Як колгоспи розжилися:
Хата скверна, і клуня боком,
І кобила з одним оком.
А на хаті — серп і молот,
А у хаті — смерть і голод.

Багато йшло людей в Лихівку з навколишніх сіл, пухлі всі, ноги страшні, лопаються, вода тече. Люди прямо на дорозі падали, мерли.

Заломій Надю розкуркулили, а з її матері зняли кожух прямо на дорозі.

А на трудовень нічого не давали, давали прілу сою. Тетяна мала (дочка моя), видно, не наїдалася та ховала ту сою в ніздрі, що аж в больницу її водили.

З активістів Ковтун Олена та її чоловік Грицько ходили по хатах, забирали все, витрусували. Представителі власті були, багато їх...

Рибальченко Марії Кір'янівні (по чоловікові Рапіна) за сніп пшениці дали 5 років. А що ж, жила на краю села, а рядом поле, снопи стоять. А в хаті бубоном покоти — нічого їсти нема, ще й вагітною тоді була вона. І за той сніп у тюрмі сиділа, там і родила. Та це треба в неї розпитати подробиці, вона теж багато що може розказати, тут недалеко в сусідньому селі живе. У дитсадку давали по 50 г хліба, і ніхто ні в кого не крав.

Зап. Ручка Т.
від Шовкань О.О., 1919 р.н.

№ 71. Дівчача кофточка

1921 рік видався дуже скупим на врожай. Залишилася я без батька. Як пішов він міняти хліб, то так і не повернувся. Нас у мами було п'ятеро душ. Дуже важко жити сиротами. Жили ми на такій горі, що нічого там не родило. Старші сестри пряли у панів, ткали, а менший братик нас череду людську й заробляв хліб, щоб допомогти мамі. Потім почався колгосп, куди всі ми пішли працювати й так спаслися від страшного голоду.

У 1933 році старші сестри пішли працювати на трамвайну дорогу. В Дніпропетровську якраз її будували тоді, а менші залишилися вдома працювати у колгоспі. Ходила я з братиком в колгосп дуже далеко на степ. Там давали нам ополоник юшки не засмаженої і дві галушки з віки (це така трава була), інколи по пів ополоничка сої. Тяжко було працювати. Сонце пече, а ми пухнемо. А працювати треба було, щоб заробити пайок на життя. Вдома нічого не було, щоб одягтися або підослати. Коли пололи у колгоспі, то нам давали кабачки. То ми полускаємо їх і далі полемо. А одного разу прийшли з роботи й сестричка заходилася прати сорочку братикову. А сушила її у печі, щоб вранці вже суха була, бо йти на роботу треба. А більше не було нічого

одягти. І та сорочка згоріла, тільки один комірець зостався. Прокинулися ми вночі, повна хата диму. Тут ми почали плакати, а сестричка дала братику свою кофточку, одягла куфайку й пішла так на роботу. Довго з нього сміялися, що у дівчачій кофті ходить, аж поки мама не поїхала та не привезла сорочку. Так ми працювали ціле місто, аж поки не прийшла осінь.

А як прийшла осінь, то сказали в колгоспі, що проїли ми свої гроші й нічого не отримаємо. Люди пухли, вмирали. Не було навіть кому й хоронити, бо всі були голодні й ніхто нікому не потрібний. Назавжди я запам'ятала цей страшний голод і тяжкий 1933 рік.

Після війни не повернулися додому братики. Побили їх на фронті. Я вже вийшла заміж. Хата наша згоріла, усе погоріло, залишились ми в одних сорочках. Їсти не було що, одна водичка стояла. Працювали ми на залізничній дорозі з чоловіком. Там нам давали 600г хліба на сім'ю з 4 чоловік. Весною ми посіяли пшеницю, картоплі посадили. Усі чекали, поки вродить хліб й картопля. Люди ходили і різали колосочки в поле, а за ці колоски садили, не можна було їх різати. Дочекалися ми осені, вродила й пшениця і картопля, але давали нам потроху цього в колгоспі. І в нас біля хати з'явилося своя картопля. Отак ми вижили.

А де в кого у людей були корова або якась худобина. То так і жили в 1947 році весь час на молоці та на пайку хліба. В цей час було багато всяких бандюг, як і знали, що в людей є корова, телятко, кози та ін і старалися вночі викрасти скотину. Так у наших сусідів чуть не вкрали корову. Добре, що вони її на ніч завели в хату із клуні. А вранці прокинулися, коли дивляться, а одна стіна у клуні вивалена. Отож якась бандота вже там поробила.

Зап. 21.04.1990р. Сапсай С.
від Цимбал Катерини Костянтинівни, 1912 р.н.,
м. Вільногірськ Дніпропетровської обл.

№ 72. «Пропадає – ваш, а останній – наш»

Я була в колгоспі, робили ми. На току насипали пшениці, пішли дощі, помочіло той хліб. Приїхали з району і сказали: «Ваш хліб пропада, що пропадає – ваш, а останній – наш». Село Василівка. Мерли люди, діти, лежать під забором троє-четверо дітей. Іде бричка, заберуть, висиплять у таку велику яму і поїхали далі.

В кого зернина яка була, забирали все. Корову забрали, хліб забрали, із дівалися як хотілося. Коли в карманах понаходили, то судили. І нас тоді було четверо дітей. Чоловік робив стрелочником у Долгінцево і возив кусочки хліба, бички. Все оддасть, а сам уже пухне.

У сусід дівочку взяли, убили і вкинули в копанку, злякались, що як шукать будуть, то у них знайдуть.

А мені було 11 год. Села не одно вимерло: Василівка, Теклина, Стара Теклина, Брузунківка, Івановка – по балці всі.

А в 29-му почали розкуркулювать. Казали, що вивозять на Соловки. Батькового батька вислали, а бабушку не успіли, раніше померла. Дядя Федя

дядя Нефтодій сиділи там у тюрмі і померли з голоду. Дядя Федя писав, щоб вислали шо – небудь їсти у посилочкі. Посилку вернули і повідомили, шо уже немає.

А в 47-му тожже голодовка була, уже тут за колоски судили. Хто в пазуху набрав трошки, того судили, 7 год давали.

Зап. 10.06.1990р. Попова Н.
від Олійник Анастасії Ємельянівни, 1903 р.н.,
с. Василівка Долинського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 73. Не жили, а мучились

Колгоспи починались в 1929 р. Забрали у нас корову, коня, двоє свиней, теля, і жилізо з хати і повітки зняли, і хліб який був, і в глечиках повитрушували, а нас було шість душ, батько, мати, і нас дітей четверо. Не жили, а мучились до 1933 року. А в 33 тім вже домучили, не було зовсім чого їсти, їли всяке листя з кокорузи, качани облужані, товкли в ступах на борошно і пикли оладки, на берестках. Ото такі цвітки, ми їх обривали, їли. З голоду, що ми їли зразу листя з дерева, об'їдали, як гусінь. А братіки обкопували дохлі собаки їли. Мати ходила і батько на роботу. Прийшла мати з роботи і принесла нам кусанчик макухи, з рижію, і нас чотирьох поділила, і сама лаяла, і вмерла. А ми до неї тягасмо, очі роздираєм, кричимо. Ну, вона вже до нас не обізвалась. Осталось нас четверо і батько. Ну, батько каже: «Поїду я до брата, може він чим допоможе». Батько поїхав в Богуслав. Він робив. Брат – директор радгоспу. Дав 6 пудов яшного борошна, пока він привіз, то вже старший братик умер і я з ним спала. Ну, ще батька не було, а я встала, та до його: «Петю, Петю», а він мовчить. Я схватилась, всьо нема Петі, а тут батько в хату, та в плачі. Він зразу розколотив борошна і на пісній сковороді начав оладки пикти, і другий братік Стьопа, раптово зів і зразу кончився. І їх обох разом поховали. Домовин не було, а в рядні обох винесли, на підводу. Яму викопали під бік і загорнули, потім я осталась і сестра Вера. І тато просив: «Дітки, не їжте багато, по-трішечку». Пройшло два дня, як і Верочка шистилетня мерла. І на горе я осталась. Ну, хомяків не їли, і собак я не їла, а яким чудом вижила, то не знаю. Знаю, що дуже пухла була, і остались ми вдвох з батьком. І не довго я з батьком прожила ще чотири роки і його риприсірували. Коли тата забрала міліція ночію, то на утро я була коло міліції. Мені тоді було чотирнадцятий рік. Ну, була малесенька, худюсінька, наче 7 год.

Я підійшла до міліцейських дверей і плачу: «Пустіть тата мого, в ночі забрали». А він мені як дасть у груди, і я впала. І бив ногами мене і по східцях котилась. Оббив падлець мене як варену крашанку, бо я ж підведуся, та й знов кричу і лізу до дверей. «Дайте тата! Кому ж я осталась». Годи вбивали, і кажу, що ця дитина враг народа, бо батька риприсірували. І так його вивезли в Київ і розстріляли, бедного, невинного. А він з совєцькими воював, в партизанах був. І так я, дочечко, і виживала. З школи давали пальтішко, ботіночки, а їсти, то що Бог дав. Більше страждала. Голодом, холодом гола ходила, чуть не

ходила по під хатами та не просила їсточки. Ті рани, що я пережила, не заживуть до самої смерти. Сталін поїв людей багато, і не винних. А січас, доцю, їсти і пить, і воно не їдця, бо нема здоров'я.

Так ідеш дорогою чи степом по дорозі лежать мертві, по степах, по річках. Іще, в нас жінка з'їла своїх двох дітей. Це ужасть, ужасть. Аби до такого ніхто не доживало. А люди були такі, що нажились. Людина оддавала все за стакан молока. А на базарі стоїть продає молоко. Ну, продавали і хліб продає, хлібину, а в середині шапка обліплена якимсь тістом. І іде голодний молодий парубок, і хвата бутилку молока і п'є, а його б'ють. Страшне, а він продовжає пить. Хліб, оладки хватали з прилавок. І їх Бєдних дітей били, а воно, вже йому однаково, хоч і б'ють. Як воно не люди ходили, а одні кості, шкура і кістка. Ні очей не видно, позападали, глибоко-глибоко.

А на роботу гонили сапать. Канавки для жуків копать, і так, де сапала, там і впала вже мертва. І де копала, там тожє вже лежить в канаві і їздять підбірають їх на підводи, по канавках, по буряках на рядках. Возили просто як гній, і звозили в одну яму. Скидали на купи і пригортати. Ужасть дочечко, що було, аби ніхто такого ніколи і ніколи не бачило і не знало, що ми тоді переживали. Як важко його нагадувать, як серце дуже болить. З шести душ сім'ї остаця одній, і таке все пережить. Як воно не буде нічого болить, дочечко?

Зап. 1989 р. Орленко Н.
від Зарицької Любові Денисівни,
с. Красносілка Олександрійського р-ну Кіровоградської обл.

№ 74. Все робилось спеціально

А я держав усіх на свій пайок. Лучше і не вспоминать. І все – таки піддержував сім'ю, так і вижили. Спочатку в Долінській робив, а потім виїхали на Кавказ, там голодовки не було. Аби були довше в селі, то там подошли б. Все їли кукурудзяне на Кавказі, так дітей і піддержали. А тут пайок давали: хліб – 400 г, сахар давали, так держались годи.

Все робилось спеціально. Хліб погноїли на елеваторах, а нам не давали.

Зап. 10.06.1990р. Попова Н.
від Олійник Олексія Леонтійовича, 1904 р.н.,
с. Василівка Долінського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 75. Землянка на «Піонері»

У нас, у Вінницькій області у с. Зозів тожє голодували, бідували. Сусідка свою дитину зарізала і зжарила. «Десь Андрушки нема, десь мого Андрушки нема, а сама уже з'їла». Багато людей, дивилися: під забором троє-четверо дітей. Підводу підігнали, забрали.

У мене чоловік батрак-бідняк був, а його вибрали забирають все в людей, розкуркулювать. А він каже: «Краще я десь каміння ворочаю буду, но не піду». І приїхав один з Кривого Рога, і він тоді поговорив з ним, поїхав, а мене покинув

з дітьми. Началися колгоспи, почали робить, дождались хліба. Потім з дітьми поїхала до чоловіка. Вкопали землянку на «Піонері», робила в больниці. А тут вже можна було жити, давали на карточки хліб.

А там, у Зозів, я ходила. Поляки недалеко жили, а вони дадуть мені всього попоїсти. Там село польське було. В них і корови були даже. Я вже хліб получила і поїхала. Приїхала, а чоловік на конюшні робив, тут їм давали пайок.

Піде той десь хліба візьме, а другий по дорозі вб'є за хліб. А вже як у колгоспі ми стали, стали хліб пекти, то давали нам, не було вже такої голодовки. Вже не різали своїх дітей, а то своїх дітей різали то там, то там. Так хотілося хліба з'їсти у волю.

Вже тут на карточки получали, строїлись, а люди самі приходили валіки катать, щоб хліба дала. На карточку давали 400 г. І комерческий хліб появився. Поїдиш, хлібин 5 возьмиш.

Зап. 16.06.1990р. Попова Н.
від Антошко Агафії Остапівни, 1902 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.

№ 76. Все пам'ятаю

Все я помню, міні було 9 год.

В 33 году, як мужчина лежав під забором, год сорок. Вера Шліхова і я ідем, дивимся лежить мужчина і дивимся хрестик на шиї, єлі дихає. А вона хотіла хрестик знять, палочками поторгала. А на другий день його не було.

Де Кузьменки жили, там появилась сім'я якась чужа. Виходю на город, а дєвочка шось на городі собирає. Мама подивилась, а вона прошлогодно картошку, мерзлу, маленьку собирає. Їй було десь год сєм. Мама забрала її в хату, дала стакан молочка. «Будеш приходить кожен день три раза», я буду давать тобі по стакану молока». А дєвочка була вже пухла, ноги були страшні, пухлі, ось-ось полопаються і такі аж прозорачні. Одійшла, стала худенька, нормальна.

А папа поїхав на Кавказ. Забрав мамині серги, хрестик, кольца, миски емаліровані, каструлі обмінять.

Кукурузної муки, крупи кукурузної, пшеничної муки трохи привіз і ще приїхали з ним два чеченці. Приїхали помінять баранів живих три-чотири, крупу, муку мінять на хороші вєщі. Такі дядьки чорні в папах.

На Бажановій ходили, хліб доспівав, зривали колоски, а там ще молочко. Людей і збивали дуже батогамі, щоб не рвали колоски.

Тут на рудніку давали пайки. А мама не робила. Батько як поїхав, то сиділи без хліба. А молока нап'ємся, часник зелений пожуєш, гостренького хочеться. Мама бігала два рази на вокзал, плакала дуже, думала зарізали батька. Дві-три неділі не було.

А у нас тут ніхто з голоду не вмер. У нас тут ніхто нічого не забирав. А села вимирали, люди брели, страшно було дивиця.

А Кавказ не трогали, бо Сталін оттуда був родом.

Вимирали люди чуть лі не всі. А до осені, у кого що було, посіяли. То урожай був дуже гарний. Тя хто ж остався? Дуже мало людей осталося.

*Зап. 17.06.1990р. Попова Н.
від Басової Антоніни Сергіївни, 1924 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*

№ 77. «Оно, людодка іде»

Жили ми на Черкащині, Полянський район, с. Лебедин. Я дев'ятнадцятого году. Доці йшли здорові, нічого їсти. Мене тоді не прийняли на роботу, бо ростом була мала. Стану на випиньки за дівчатами, щоб прийняли буряки сапати за 100 г хліба і оселедчика.

Було нас четверо у мами, були і старші, самі робили. Батько вмер раніше. Їсти нема чого. Рвали акацію, лободу, сушемо і товчимо в ступах, і пекли чуреки, такі зелені, а мати вволю і не дасть.

Сережки з вухів зняли і у других познімали та здали, получили трохи борошна. Я так плакала за сережками. Паслися на бур'яні, калачики їли.

Було у нас половина корови, жито восени поспіло.

Голодували страшно, люди падали. Ідеш дорогою, а людина впала пухла, ноги ламались, як пухлі були, ходять так. Впало і просе: «Їсти, їсти». Отак іде і впало. А хто трохи сильніший: вириє канавку, заріє.

Казали, що ховали в горшки крупів, а вони знайшли й забрали.

Було у нас не ставало діток маленьких, а потом у тих людей, що різали і їли, находять кістки. Судять, а вони потом вертаюця.

Було понаходять у діжках солоне м'ясо. То їх иначе й не називали як не людодкою. «Оно, людодка іде».

*Зап. 17.06.90р. Попова Н.
від Волик Марії Прокопівни, 1919 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*

№ 78. Свій народ мучили

Голод почався тоді, як почалася колективізація. Це був іскусственный голод. Все з людей вимагали. У людей повитрушували всі вузли, всі запаси, що не було чим сіять і садить.

Ходили начальники з залізними прутами, кругом штрикали, все відбирали.

Коли став засновуватися колгосп, то звели у нього коней, знесли плуги і все інше.

А люди піднялися проти нього, забунтували, то визвало начальство солдат, ті заарештували багатьох і вислали до Сибіру. Там вони видно десь Богу душу віддали.

Ось показують по телевізору концлагеря і людей, які там були, то наші люди в 32-33 роки точно такі були страшні.

Так то Гітлер, фашисти знущалися, а це свій народ мучили.

Багатьох посудили за те, що підбирали колоски на полі. Давали їм по 10 років.

Хто бросав село і тікав у город, ті ще виживали. Іще виживали у селі бригадири, що в управлінні були.

Ганяли нас на роботу, бо школу побросали. А яка робота, коли немає сили підвестися.

А їсти ж нічого було. Садити теж не було чого, то все забрали. Рвали бур'ян, лободу, кропиву, додавали бурячне сім'я, терли, робили ліп'яшки і їх їли.

Або після жнив ходили до скирт та жували. І пухлі голодні залишалися там.

Коли ходили на роботу, то в колгоспі варили якусь баланду, тай роздавали. А коли дощ, і не йдеш на роботу, то тоді хоч зразу помирай.

Дуже багато людей прямо на вулицях вмирали.

Раніше коней, які вмирали, викидали чи закопували.

А в цей час люди самі розтягували ту конину. А наївшись таки помирали від переїдання різкого.

Була сім'я через дів хати, так вся вимерла. Останньою залишилась сестра. Коли її брат помер, вона відрізала йому вуха і зжувала їх. А потім все одно і сама померла.

Так, що голод було страшно. Душили наш народ, топтали, знищували, як хотіли і могли.

*Зап. 10.06.1990р. Васильченко С.
від Харькової Клавдії Трохимівни,
с. Заливаницина Калинівського р-ну Вінницької обл.*

№ 79. Рятівниця

Ще й досі навіює смуток той голод. Я в колгоспі робила, хліба трішки заробила. Сухарів засушу, накладу в нижню спідницю і роздаю. Баланду варили з сої, кропиви, лободи. Хоч і пухлі, а піддержувало.

Іван Гордієнко (баби Пріськи син) переніс великий голод. Баланди так їв, так їв. Я йому й свою порцію завжди віддавала. Тоді було, коли не перестріне руки цілує і спасителькою називає.

Мацкевич (кацан) був тут у нас в 1933. Тетяну Гиринчиху з'їв. Мій дід Митро на той час комірником був, та прийшла Явдоха Дудчиха та й каже: «Знайшли в рову голову людську». Та прийшов тоді Шпиртько (лікар), Максим Підгорний, міліціонер та й на обшук. Полізли в погріб, а там (плаче) людське м'ясо в бочці. Тоді до плити. А там в казані вариться м'ясо людське, брюшине з пупом в жиру. Наклали ми в відро смердючого м'ясо, почепили на шию і вели в сільсовет. Людей він поїхав багато. Голод, а Мацкевич ковбаси продає, людей пригощає. З 8 – го кв. бабу з'їв. Пилипа Хомовича нагодував, а тоді виявилося, що то людське м'ясо жовтуватого кольору.

У Сахна Миколи та Мелаики, які поїхали на заробітки, то один з хлопців був вже парубчак. Коли сусідка прийшла, то діти варили меншенького Миколу.

Багато людей мерли, як ідеш вулицею: «Тьотю, дайте». Йду назад, а воно вже мертве.

По селі їздить бричка, в сарай поскладають. А потім в яму пригорнуть, та й усе.

В Полянської Оляни четверо дітей опухли й померли з голоду.

Зап. 1990р. Кравчик Л.

від Дикої Євпраксії Іванівни, 1903 р.н.,

с. Лозуватка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.

№ 80. Пам'ятатиму, коли й помиратиму

Страшно згадувати ті страшні дні годування. Я тоді була ще маленькою дівчинкою, але те, що пережите пам'ятатиму і тоді, коли помиратиму. Село наше було велике, людей багато, всіх і не пам'ятаю, та й не знаю. Наша хатина була на околиці села. А дядько мій, малий брат, жив на іншому кінці. Іти до нього треба було через базарну площу. Я дуже боялася ходити до дядька без мами. На площі завжди лежали пухли, померлі від голоду люди. Ще чутка ходила по селі, що у сім'ї в Коваленків найменша дівчинка почала пухнути. Мати взяла й зарізала її, з'їли дитину. Коли батько довідався, що немає доньки й що він її теж їв, не витримав, пішов і кинувся в колодязь.

Батько мій помер з голоду найперший в сім'ї. Мати кинула його тіло замотане в ряднину в погріб. Потім ще братик і сестричка. Мати поховала їх під деревами. Ми б теж з мамою не жили б, якби не дядько Степан.

У дядька був один син, йому було тоді років, мабуть, вісімнадцять-двадцять. Тітка Оляна померла ще до голоду. Іван зібрав усі хустки тіткині, ще й мама дала йому свої і поїхав міняти на хліб, так про Івана і по цей день нічого не чути. Чи може виміняв хліба та не захотів повертатися додому, а може вбили за кроком. А ми з мамою так і жили з дядьком Степаном. Наше дворище виміняли за квасоллю. А дядько викопав землянку, потім виміняв своє дворище за два стакани зерна.

Чого тільки ми не їли. Були люди, які й не голодували. Мати говорила, що один господар ніби відчував, що буде голод і весь город засадив буряком і просом. Мама була бачила, де той господар вивозив гнилий буряк, то вночі пішла та перенесла його в нашу землянку, і ми його обрізали, варили й їли. Так ми і вижили.

Зап. Сукач В.

від Свирь Василини Іванівни,

с. Миронівка П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 81. Півтора качана

Що розказувать, це таке страшне було, те страшніше, як у 1946 годі. Жили ми з батьками, нас коло їх було троє: я, Василь і Сергій. Іван, самий старший, був головою колгоспу. Яків – писарем у сільсовєті. Я все рамно горя побачили багато.

Мама йдуть з роботи, кукурудзу ламали, а баялися й качанчик узять, бо посадять. А батько украли чотирі качани і його зловили. Посадили в оту клуню, що на загальному дворі. Тоді їх багато туди нагнали. Я пішла, то мене, ще один комсомолец і вдарив. Довго батька не було, а коли прийшов, то як ліг більше й не вставав, а на Вербну неділю помер.

Коли ж ото батька забрали, нас з хати вигнали і осталися ми з мамою під небом, усю одежу усе забрали. Іван до нас не родався тоді. Ми пішли у таку пошту розвалину хату, тожсе чоловіка відтіля аж Сибірю погнали. А тоді тато прийшли, а ми голодні, як вовки і батько больний. Він більше од голоду помер, як од побоїв. Дуже били, а їсти нічого. Я ж таки величенька була. Як згадаю, то душу розриває.

А по сусідству була баба Милашиха. Так як її судили, то все село за неї поручалося. Вона йшла і украла ну, півтора качана: один цілий, а другий – надім'ятий. І її зловили, привили у сільсовет, присудили до розстрілу. А вона бідненька кричить, каже, а діти мої помруть. А в неї троє манюньких дітей, і саме менше таке може йому годик був уже зовсім попухло з голоду і аж синіло. І ото тоді її вели селом, а вона кричить і діточки кричать і діточки кричать за нею, біжать і маленьке несуть. Господи, то воно страшне, люди в ті години і Сталіна і всіх прокляли.

Ага, тоді ж ото батько померли, а ми осталися голі, босі у розвалиній хаті, і їсти нима й крихти. А тоді у село приїхав секретарь райкома Малько і каже Іванові: «Що чого це твої рідні мерзнуть у тій хаті, переведи їх у свою хату». Ну, він нас перевів, а всяравно голод. Бригади дисятників ходили, все забирали. Було зайдуть у хату, який нис моторженик і той одберуть, а тоді на дорогу вийдуть – їдять, і раді, сміються. А ми дивимося та плачимо. І так уже ми з голоду валися, що хлопці підпхнуть почали. Мами плачуть, а я ранньою весною ходю гриби на деревах обриваю та їли, ні солили їх, нічого. Принесу хлопцям, як собачата гризуть.

А тоді приїхав з Керчі брат Федько з Ориною. Та Федько було поїде у плавні наріже розозу, а ми його сушимо, а воно стає як голочки ніяк і їсти, а ми ж їмо.

Мати забрала хлопців і хотіла здать в дєтдом. Вели їх до парашода і зайшли попрощаця з Федьком та Ориною. Мама кажуть: «Прощайтесь дітки, бо чи ще вернешся сюди». А Серьожа був ще ж невеликий та каже: «Мамка, я не буду їсти просить, а буду тіки на пічі сидить мовчки, тіки не одавай мене». Тоді Федько каже, нехай він поживе у нас, а Василя берить додому, якось перебудимо це горе, уже весна, скоро їда буде. І ото ми так дотягли до літичка, до травички. А Василь об'ївся зелених яблук та чуть не вмер. А тоді почали козельки цвісти, то ми вже тоді пішли жити. І оце дивись і січас козельків дуже мало де-не-де по посадках, а тоді їх багато було. Видно після голодовок їх поменшало.

Зап. 1986р. Шуть В.
від Шуть Поліни Юхимівни, 1918 р.н.,
с. Липове П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 82. Щоб не забували

Воно вже багато й забулося, вже скільки год пройшло. Дід мій багато помне і дітям переказував, щоб не забували про те страшне горе. Ну, нам легше було, ми тіки помилилися. Володя манюнький був. Коза в нас була, годували Володю. Та й ту десятники хотіли забратъ. Зерна трошки приховали, та так і перебивалися. А я комсомолка була. Заставляли по хатах ходитъ. Я плакала, просила, щоб не вписували у десятники. А тоді ж це вже був придатель, щоб не йти по хатах, у сільсовет визвали, сказали у заслانیє пошлють, як не буду ходитъ. Ну, тоді якось воно минулось, та я й осталась так собі. Ну, за мною дуже слідили. Я все своє по людях поховала, бо думаю заберуть і добро пропаде моє. А люди бісовісні пошти нічого не одали.

А був такий Брушко, так у його жінка вмерла, а осталося двоє малих дітей і він їх поварив і поїв. Коли десятники прийшли, а він закрився, вікна знадвору позабивав і два тижні не виходив. Тоді одбили двері, а він як здурів і кістки датські валяються. Ну, м'ясо одварював і з'їв, а кості валяються. Тоді зразу можна було оприділить, хто людей їсть. Воно й дим з труби м'ясом пах. А яке ж воно було б м'ясо тоді, тільки з людей. Бо людей так обдирали, що не було й гидкої курки в дворі. Худобу всю забрали, бо в кого були ті гроші, щоб налоги платитъ. На городі в кого що вродило, потім забрали. Та скіки людей перемерло, що аж страшно. У баби Рябчійки було десять наче дітей, а осталося тільки двоє. А ще десятники ходили і брали на список людей, хто должен скоро вмерти, щоб забратъ труп, щоб не їли. А люди й на кладовищах одгрібали. Та всього було.

А раз брат зайшов до рідного брата в хату. А в його жінка була на списку, що вмиратъ, а вона ще жива на пічі лижить, тільки-слаба. Це Молотка Килина. А він її за ноги тягне. Каже: «Вставай. По списку ти вже мертва». А вона проситься, а він каже: «Шо я по десять раз буду по тебе ходитъ». І були ото стягли з печі чимсь по голові ударили і все. Та чоловік її нагодився, почав страшитъ їх та лаять. Каже: «Бісові сили, може вона ще й виживе, а ви вбиваєте». Ну, вона всьоравно померла.

У селі людям було людям було дуже скрутно. Багато тікало в города, в Крим багато їхало. А ті що осталися, такого горя нахлюпалися на всю свою жизнь. А скільки діточок тих бідних померло нізащо. На все були налоги, люди садки вирубували, щоб не платитъ аналогів за дерева. За курку треба було 100 штук крашанок здать. А хіба це можна, як у всіх повні двори дітей. Може воно Сталін і низнав, що месна власть так безчинствують. А що не було правди, то не було.

Зап. 1986 р. Шуть В.

Від Хелемендик Марії Федотівни, 1907 р.н.,
с. Липове П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 83. Боялися власті

Воно в мене й сьогодні, як перед очима стоїть той 1933 год. Як я вже думав, що й Богу душу одам. Батько наш умер в 1921 році, а ми з мамою осталися. У кого батьки були, то тим не так плохо було, як нам. Я так ослаб був, що вже і ходити не міг. Зразу ссохся увесь, а тоді почав пухнуть. Це вже була рання весна. А зіму ми прогадали, як собаки. Мама ходила людям після колгоспної роботи все робила, щоб хоч кусочок сухарьчики хто дав. Та їли ми таке що тепер і згадувать страшно. Жили ми коло ферми. То я було зімою піду до ферми і збираю об'їдки силосні та несу додому у теплій воді одморозю і їм. Буряки ті що мерзлі викидали у гній, а я збирав та варив. А щоб піти взяти там десь на фермі качанів у ямах, чи буряк з кагату, то Боже сохрани, зразу у тюрму, а то к рострелу. Мама й корови доїла, а молока ніколи й капки не брала. Якось тоді люди боялися власті і все.

Топить нічим було, я ото лижу на печі, насмокчуся силосу, а зіма така люта, а що там те ряденце діряве гріє.

А вже коли прийшла весна появился гірчак, то мама мені було принесе того гірчаку і я їм. Січас онукам кажу, то вони ще й сміються. А вже як абрикоси появилися зелені, мама принесла з степу пригірш дві, і я їх так з апітітом поїв, тоді думаю, що й умру. Дуже жила док собі затравив.

Тепер і згадувать важко, те що пережили тоді.

Зап. 1986р. Шуть В.
від Вовка Василя Ларіоновича, 1919 р.н.,
с. Липове П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 84. Худі та чорні

Сім'я у нас була велика. Дітей було восьмеро. Всі малі. Я сама старша була. Це мені було вже 13 год. А то всі малі: і Маня, і Марфа, і Петя, і Павка, і Вірунька. Ще Онуфрій і Ванько. Скільки це? Сєм? То я, мабуть, забула ще. Ага. Галька ще у нас була. Хата у нас не дуже велика була. Ота стара, що на горі ото, коло церкви, ну, так ти ж помниш. Це вже зараз так вона на дві половини, а тоді піч була по середині і всі там діти спали. А мама наша, покійниця, царство їй небесне, на лаві спала. Це вже я зараз по собі бачу, як їй там твердо було і мультко. А тоді нічого, мовчала.

У 32-му році ми вже дуже бідно жили. Порося було помню, таке мале, ще й одна ніжка кривенька, так воно заболіло і здохло. Ми даже не вспіли шкірку зідрати – прийшли активісти і забрали. А діти все їсти просили. Плакали.

Мати брала нас, старших, і ми ішли колоски збирати. Але не розрішало начальство тодішнє. Якийсь такий наказ вийшов. То ми вночі ходили. Вийдемо, темно так, а на гору далеко йти. А їсти хочеться, от і ходили. Зайдемо до тітки Марини. Очі блищать, худі всі такі, чорні. Посідаємо і ждемо. А в тітки своїх дітей не було. Їй трошки краще жилося. Іще річка коло її хати недалеко. Так вона і сама ходила туди рибу ловить. І от ми як зайдемо, посідаємо і ждемо. Мовчимо і ждемо. Тітка щось своє робила, потім плакати починала. Тоді доставала з печі велику макітру. А в ній завжди юшка з риби була. От скільки годов прожила, а юшки такої доброї, як у тітки потому

ніколи не їла. А як розібратися, що за наїдок? У воді риба зварена. Як моя Ольга каже, що у рибі м'яса нема. Та хіба тоді, хто думав про те м'ясо?

Тоді сніг упав рано. Заставляли іти в колгосп буряки копати ті, що осталися. Всі, кому казали, ішли, бо можна було хоч півбурячка вкрати. Тоді вдома мама вночі як уже всі спали, пекла їх. Такі солодкі були.

А ще забула сказати, ми восени груш – дичок, і трави були лікарські. Наша бабуня зналася на них. Так, ми, як дуже голодно було, то і траву поїли всю. І не помирали. А зараз така хімія скрізь, з'їсть мале вишню не помиту, то вже і животик болить. А тоді і не боліло нічого. Я оце сиділа і бачила, як сусідчина онуця у дворі гуляла і їла булку. А потім почала собаку кормити. Я хотіла їй сказати, та боюсь, що Настуся сердитись буде. Не бачили люди голода, не знають, що це таке, ще й кажуть, що життя зараз погана. Та зараз тіко жисть та жисть, та вже і жити ніколи, бо пройшло воно, як крізь пальці вода стекла, оте життя. (Бабуся зітхає, витирає очі).

Такого сильного голоду, щоб ото як ти питала, що людей їли, то не, у нас не, не було. Солому з хати їли, це да, було. Акацію їли. В городі воно краще було. Он Петро баби Одарки, отой кривий, що тебе підвозив, так той у городі був тоді. Говорив, що їм по 400 грам хліба в день давали. Хліб був хоч і з дертю наполовину, а все ж хліб.

А ми з братом Савою ходили їжачків їсти. Ловили, потім варили і їли. І суслив їли. Тільки шкурки треба було здавати. Лободу їли, кропиву. Я оце ходила на город жукив колорацьких збирати, то така кропива жалюча. А тоді їли і не пекла.

Один раз суп варили із сої. Ходили до колгоспної їдальні шкурки картопляні збирали. Визбирували, а тоді сушили і їли. Найшли на горіщі макуху. Така суха було, як цеглина, розмочували і їли. Животи такі здорові робилися тоді і бурчало сильно.

Було, підеш до комори, стоїш і ждеш. А чого ждеш? Був там комірник один, не пам'ятаю, як його звати, от він було дасть жменю кукурудзи. Дома намелемо і мама зварить якусь кашу.

А ще равликів їли. Хлопці наловлять і ми їли навіть сирі, не варили зовсім.

У нас іще погріб був. Там були квашені огірки. Ті, що кращі, то ті забрали активісти, а такі здорові, жовтяки, так і осталися. Так ми з теж суп варили.

Діти в школу ходили. Там хоч їсти давали. А потом через день почали давати, а то і ще рідше. А ще я помню, як ми серед зими ламали гілочки зі смородини і варили чай. Ну не чай, а в киплячу воду гілочок накидаємо. А воно і справді пахло смородиною.

Щириця, лобода, листя дерев – це все ми їли.

А коли в колгоспі почали дохнути з голоду корови і свині, які ще оставалися, то люди кидалися на ту дохлятину і помирали. Ми в сім'ї не їли. Тіко траву і ще різну зелень їли. Можє, того і вижили. Помню, у мами хустка була велика. Такі на ній квіти були. Так вона ту хустку зміняла у бригадира на хліб. Плакала тоді довго вночі. Діти всі послули, а я не спала, чула. Село у нас од города недалеко. Так багато ішло на заводи, щоб не вмерти, бо там кормили. Вони трудилися так важко, то їм і давали норму.

Всього було, дитино, всього.

Як це сталося? Наче і хліба тоді стояли хороші і зерна багато було. Та активісти все забрали, все вимили.

Смерті тоді ніхто вже не боявся. Мама ослабла дуже. Їй пухли руки і ноги. А ми її виходили. Померли троє маленьких – Павка, Петя, Маня. Їх усіх в одну могилку і положили. Собак у селі і не було. Десь повтікали. І двері ніхто не запирав. І заходити ніхто чужий не йшов. Ми з тіткою ходили до буртів картоплю копати. Хоч яка то картопля була? Там була в ямі картопля складена. Так вона згнила. І ми ходили, знайшли те місце і накопували собі землі тої, перегнившої. Дома промивали довго. І оставалось на дні схоже на крохмал. І мама варила юшку з того. Їли. Я чогось очі пам'ятаю. Якись дикі у всіх очі були. Всі такі худі, тільки очі блищать. І весь час їсти хотілося. Не вірю я, що зараз жить погано. Хай не гнівлять Господа, не дай, Боже, нашим дітям того, що ми пережили. Живіть і радуйтеся.

А в колгоспі робить заставляли. Норму сапати. Це влітку. Було йду, несу мамі воду і якусь їжу. Дивлюся, ніде нікого нема. Тільки одна-одинок постать маячить, у три погібелі зігнута. То мама. Спина мокра і аж чорна. Худенька, маленька така. А як весною садили город, де яке насіннячко було, так мама все посадила. Літа ждали, щоб виросло щось. Якось пережили. А я старша була, вже все розуміла. А батько наш погіб. Помню, як прийшли ці активісти шкуру з поросяти забирають, то я кричала, що, і з цієї жінки, з мами шкуру хочуть забрати, бо вже нічого оддавати було.

Важко дуже було. Але люди дружніші були. Можливо, того, що бідніші.

Зараз у магазині хліб є, а кажуть, що нема нічого. Послухають про голод і кажуть, що це казки. Ні, це не казки, правда все.

*Зап. Присяжна Т.
від Шуцької Марії Тимофіївни,
с. Таборівка Миколаївської обл.*

№ 85. Страшні часи для народу

Нелегко мені розпочинати розповідь про ті трагічні часи. З чого ж почати? Є у Володимира Сосюри такі слова: «Боже мій! Я бачив лише краплю страждань мого народу, та й ті краплі падали, як вогняні, на моє серце, і пропікали його наскрізь». І ці слова справді говорять про страшні часи для народу.

...Згадується 33-й рік, в цей час голова сільради та секретар партосередку закликали народ до того, щоб усі здавали хліб. І ніхто нічого не приховував, вони говорили, що тільки контра може приховувати щось, і що буде з такими людьми — адже активісти так старались, що вигрібали геть чисто все із селянських засіків. В хатах уже чулися зойки і стогони.

Але представники влади не звертали на це уваги, а на зборах наставляли своїх помічників на те, щоб будь-якими засобами забирали у людей хліб. А коли в когось його не було, заставляли, щоб роздобували і здавали всякими способами. На базарі в той час продавалась одна конина, сушений буряковий

жом, коштувало воно все дуже дорого. Хочеться згадати одного чоловіка, який ходив по городах у пошуках картоплі. У колгоспі вкрав бурякові висадки. Голова побачив це і став погрожувати тим, що посадить до в'язниці за шкідництво. Через два дні цей чоловік помер. На селі навіть не було кому копати ями. Люди мерли один за одним. Мерли і старі, і малі. А від цієї звістки до сих пір моторошно. Коли пригадаю, то мурахи починають по спині бігати, я бачила ту жінку, яка поїла своїх дітей. Я на все життя запам'ятала її божевільні очі.

Село, яке колись було життєрадісним, співучим, стало великим цвинтарем. Люди мерли, а тим часом газети вихваляли щасливе і заможне життя в Країні Рад.

Зап. Фендрік Л.
від Климової У.Т., 1911 р.н.,
с. Березноватівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 86. Забирали все, що знаходили

У 1932 році я закінчила чотири класи. Смутно пам'ятаю ті роки. Жили ж в хуторі Троїцькому Межівського району. Мама говорили, що зібрали багатий урожай. Але державне замовлення було великим. Тому значну частину колгоспних запасів вивезли, щоб виконати державний план. Скоро прийшов новий указ про здачу зерна, м'яса. Люди не хотіли віддавати добро, бо знали, що прирікають сім'ю на голод. Але буксери (так звали тих, хто несильно збирав запаси) забирали все, що знаходили. Не було м'яса, забирали свиню чи корову, заглядали в кожний куточок, лазили по горищах, у льохах. Все, що знаходили, забирали. Все чисто вигребли до бурячка. Пояснювали все тим, що робітники в містах голодують. Коли прийшли холоди, люди почали мерти, як мухи. Виживали в тих, сім'ях, де мати працювала дояркою. У грілках вдавалося принести хоч склянку молока, хоч і обшукували. Якщо знаходили, то тяжко били і ніхто не наказував за тяжкі каліцтва людей. Мама приймала на фермі молоко, і ми мали хоч через день що пити. Тато працював конюхом, приносив у кишенях дерть. Мама варила і молашну кашу, і на воді. Мастити було нічим, тому дякували хоч за таке. Пекли й ліпеники з того, що відсіювали з цієї дерті, Я добре пам'ятаю, що ми часто бігали до нашого сусіда, поважали його і гралися з маленьким його сином. Батьків у нього не було. Він зовсім недавно одружився. Коли прийшла зима, малюк почав дуже хворіти, і моя мама давала їй молоко. А ми мовчали. А ми мовчали, хоч самим дуже хотілося, бо знали, що помре наш улюбленець. До весни с'як-так дожили. А коли зійшло жито на полях і почало колоситися, сусід нарізав колосків Та його спіймали. Ніхто так і не знає, де він дівся. Ще пам'ятаю, як татко щодня весною вивозив із своїм товаришем, з яким працював біля коней, з хат смердючі трупи. Підвода з горою була завантажена трупами. Навколо стояв такий сморід, що нудило, дуже боліла голова. Це було страшне видовище. Так повторювалося з дня в день.

Від Гайдук Марії Мусіївни, 1919 р.н.,

№ 87. Мертві й напівмертві люди

У роки голодомору мені було 12 років. Тоді померли двоє моїх старших братів, батько, мати. Я вижила тільки тому, що дітей, котрі залишилися без батьків, забирали. У нашому селі померли тоді майже всі дорослі. Добре пам'ятаю голодний 1933-й. Мертві й напівмертві люди валялися на дорогах, вулицях. По хатах була така ж сама картина.

Особливо голод допікав зимою. Їли висушене пом'яте калачиння з водою – це був гарячий харч. Хліб їли такий: склянку борошна перемішували з відром деревного попелу, їли лопухи.

Мені й досі, коли згадаю, стає гірко від тих лопухів, лопухів, які доводилося їсти в голодний 1933-й.

Діти вмирали з голоду, разом з ними і батьки. Багатьох відправляли на далекі північні катівні, а в школі розучували пісні, в яких прославляли і хвалили Сталіна.

Зап. Заярна Т.

від Заярної Марії Антонівни,

с. Жовтоолександрівка П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 88. Пережитий голодомор

Народилася я в 1916 році в селі Демурино. В страшні роки голодомору я із своєю сім'єю жила в Гаврилівці Покровського р-ну Дніпропетровської області. Нас в сім'ї було шестеро: мати, її син Григорій з невісткою, і сестричка Марія, і сама найменша Даринка. Батько помер, коли мені було 3 років. З тих днів матуся сама виховувала нас. Голод 1933 року прийшов раптово. Жити стало важко, і Марія з братиком пішли працювати в колгосп. Все ж життя не покращилося, померла Даринка від тяжкої хвороби. Особливо від зими натерпілися і діти, і їхня мати всього: постійний холод в хаті, при якому навіть вода замерзала, ні з чого було зварити поїсти, не було теплого одягу, взуття, ходили в полотняних сорочках. Найбільшою цінністю нашої сім'ї була корова, завдяки якій ми прожили голодомор.

Від Северин Оляни Пантелеймонівни, 1916 р.н.,

с. Слов'янка Дніпропетровської обл.

№ 89. Батьківський пайок

Жила я в селі Федорівка Межівського району. Нас в сім'ї було десятеро. Урожай 1932 був високий, але восени забрали все зерно. Лишилися лише овочі: буряки, картопля. Батько наш тоді працював на мельниці і одержував пайок. Ми кожен день були голодні, ніколи не наїдалися. Коли зима кінчалася у нас не стало нічого, всі запаси були вичерпані. «Пайок батько скоро одержить», - тільки така думка нас зігрівала, а їсти хотілося ще дужче. Зиму якось з горем

пополам перезимували, ніхто не помер. Весною їли траву. На деревах пооб'їдали все зеленцем. Садити було нічого.

Від Стародуб Марії Яківни, 1920 р.н.,
с. Межова Дніпропетровської обл.

№ 90. Чорна дошка

Сталін і його прибічники спровокували голод 1933 році на Україні. Урожай у 1933 році був хороший. На той час були комсомольські бригади, вони ходили по хатах і забирали все, що було в людей, до жодного кусочка хліба, навіть пригорщу пшениці забирали. На елеватор пшеницю привозили багато. Потім правління перевозило пшеницю в Росію, а Росія продавала її. Люди помирали з голоду, їли своїх дітей, а діти їли батьків. Люди мерли, а хоронити нікому було, бо всі були замучені і безсильні. У кого було хоть трішки сили, ті рили яму і вкидали всіх померлих, Люди їздили в різні міста, щоб поміняти одяг на хліб. Але голод деяких пересиливав і мерли прямо на вокзалах.

Сталін на це не звертав ніякої уваги. Він склав секретний документ «Чорну дошку», туди були занесені деякі села, для знищення.

Люди йшли працювати в колгоспи, щоб заробити на харчі. Їжу там давали таку: буряк і свіріп'яну олію. Рідко давали мамалігу (в стакан води кидали трішки кукурудзяної крупи). Цей голодомор був до слідуючого врожаю.

Від Крутенко Олександра Степановича, 1909 р.н.,
с. Покровка Дніпропетровської обл.

№ 91. Тяжкий рік

Народилася я в 1911 р. У сім'ї нас було 8 чоловік, шестеро дітей і батьки. До 1933 р. наша сім'я жила в Курській області в с. Покровка. Батько був у мене без ноги і на початку 1933 року помер. Коли він помер, ми переїхали жити в Макеєвку до моєї тітки. Після переїзду померла матуся. Нас шестеро залишилося жити в тітки. На той час я вже вийшла заміж. Довгий час я не працювала, але голод змусив мене і чоловіка іти на роботу. Працювали ми на заводі. Там давали нам пайок, але в мізерній кількості. І дякуючи цьому, - ми вижили. Взагалі, то був дуже тяжкий рік. Багато людей померло, особливо тих, які не працювали.

В Межову переїхали ми в 1937 році і по цей час живемо тут.

Зап. від Вініченко Феодосії Андріївни,
с. Межова Дніпропетровської обл.

№ 92. Сім'я велика, а їсти нічого

Голодомор я переживала в с. Новогригорівка. Страшний голод, страшна злюща смерть не минула і нашого села. Але в цьому році вродило зерна чимало. Власті вирішили забрати у людей все зерно, худобу і навіть те, що було в хаті.

Зібравши зерно, продали його за кордон. А люди вмирали з голоду. Худобу зганяли в колгосп. Людей примушували іти працювати в колгосп.

Коли в нас забрали все, що могли, призвали нас і разом з іншими висилали в Словенське. Сім'я велика, а їсти нічого. Люди пухли і вмирали з голоду. На вулицях стояла смерть. Кожного ранку по селі протягали візок, в який скидали маленьких діточок, і закопували їх потім в одну здоровенну яму. Мало людей виживало.

*Зап. від Димуріної Гадини Іванівни, 1912 р.н.,
с. Межова Дніпропетровської обл.*

№ 93. Страшний рік

В ті роки я з своїми батьками жила в Межовій, до 1924 року в Підгородньому (сьогоднішня Павлівка). В сім'ї крім батьків було ще шестеро дітей і я. Найстаріший брат Дука, сестра Наталка, Іван, Трохим і Олексій. Ми жили не бідно і не багато. У нас була корова, двоє коней, якими батько обробляв землю.

У 1933 році я вже була доросла дівчина, тому пам'ятаю все до краплі. Мені запам'яталася одна сім'я. Вона була дуже бідною, діти і батьки пухли з голоду. І от батьки, як у них вмерло троє дітей, а один п'ятнадцятирічний хлопчик залишився. Вони, щоб самим вижити, зарубали дитину, зварили в чавуні м'ясо і з'їли. Так що 1933 рік був дуже страшний, Люди їли все, що тільки попадалося під руку. На щастя наша сім'я вижила.

*Зап. від Диги Олександри Данилівни, 1909 р.н.,
с. Межова Дніпропетровської обл.*

№ 94. Так і перезимували

Багато страждань довелося пережити нашому народу страшні роки, ось і мені довелося пережити голод 1933 року і Велику Вітчизняну війну, і тяжкі післявоєнні роки. Моя сім'я жила в селі Підгороднє. Складалася з семи чоловік. Було мені тоді 15 років, я була найменшою. Найстаршою була Ганна. У той час їй виповнилося 29 років, і вона працювала в колгоспі. Разом з нею працювала і сестра Марія. Дуже тяжкою була праця. Люди пололи, сіяли зерно, збирали урожай. Брат Захарко був конюхом та волятником у колгоспі. Був ще брат Іван, якому виповнилося 17 років. Він також працював у колгоспі. Бригадир направляв у поле на наряд хлопців такого віку ловити ховрахів, потім драли їх і їли. Після робочого дня бригадир ставив їм палички» як трудовні. Старші сестри та брати працювали, і на роботі їм давали їсти баланду. Тим і жили. Але все одно їсти не доставало. У мене були пухлі і руки, і ноги, вдавіль обличчя, що зовсім не бачила очима і була прикута до ліжка. З берестків і лободи чухрали листя, сушили і пекли коржики. Їли молочай, грицики, ловили горобців. Коли загинув кінь, то люди його обдирали, різали, варили м'ясо і їли. Всі були з ножами і боялися, бо були голодні і могли різати одне одного. Сім'я була бідною. Взимку топили бур'яном, рубали терен. Так і перезимували.

Одягалися в полотняні сорочки та штани. Вирощували коноплі, мочили у річці, били на битку. Потім пряли пряжу, ткали на верстатах полотно, а потім шили сорочки та штани.

*Зап. від Гирько Явдохи Ісаківни, 1918 р.н.,
с. Новопавлівка, колгосп «Україна» Дніпропетровської обл.*

№ 95. Пухлі від голоду

В 1933р. був страшний час у селі. Працювали в колгоспі за трудодні, за роботу нічого не платили, ні грошима, ні зерном. В коморах колгоспу було пусто. Ходили по дворах робили обшуки, штрикали залізними гострими шпичаками все подвір'я. Забирали зерно до грама, забирали все що було вирощено на городі. Навесні 1933р. люди почали пухнути від голоду. На полях давали обіди, варили юшку з подрібненої кукурудзи. Але обіди давалися тим, хто працював на палі. Коли заколося жито в степу, люди вночі йшли з мішками і зрізали колоски. По степу їздив управляючий і ловив них, хто зрізав. Коли ловили з нарізаними колосками – штрафували або засуджували. Зібрані колоски сушили в печі, провівали і з них варили кашу. Крім цього, товкли кукурудзу, молотили ціпом курай, віяли в ступі і робили борошно. Взимку молотили двигуном скирти, зерно віддавали коням, а людям нічого не давали. Багато коней дохло, а люди забирали м'ясо і їли його. Часто ходили в степ, виливали ховрашків і їли, ловили горобців, ворон і їли.

Навесні в колгосп привозили сіяти сою і люди хоч по жмені брали, щоб з'їсти. Потім жарили на жеретині або навіть їли сирю. Одного разу, батько виміняв за рядно відро пшениці і заховав на горищі. На другий день прийшли з контори, знайшли зерно, а батька засудили на 10 років. Люди пухли від голоду. Померлих кидали на гарбу, потім абияк закопували. З нашої сім'ї, з п'яти чоловік залишилося двоє живих. Померли молодші брат і сестра, батько помер на засланні. Залишилися я і мама.

*Зап. Логвинова Л.
від Грами Олександри Афанасіївни, 1910 р.н.
П'ятихатського р-ну Дніпропетровської області.*

№ 96. Як людям не давали їсти

А в 33 годі зробили іскусвену голодовку. Врожай був, але людям не давали їсти.

Я тоді жила в Харківській області, в селі Чепілях. Проживали, хто як зумів. Село було поділено на два колгоспи. В одному колгоспі «Серп і молот» вижили усі, а в другому – помирало багато.

Я жила в колгоспі «Серп і молот». У нашому колгоспі тільки троє вмерло, бо тут була олійниця і млин. А в сусідньому – багато померло.

У селі тоді що їли? Сорго мололи, макуху, борщ з лободи, капуста не було. Замість неї лободу кришили. Самий гірший хліб із пшона з трухою.*

Хто одержав корову, в кого було молоко і морква – варили морквяний суп. Ото морква тільки-тільки забілена молоком. Такий недобрий. А їли ж !

Колись проробила цілий місяць і заробила стакан квасолі. А діти на печі пухли.

Матері в голодовку вмирили, а спасали дітей, бо несеш же, щоб дитині щось дати.

В 33-му році я поступила на роботу в Балаклеївський військовий завод. Получали там дуже хороший пайок, як на той час: макарони, рожки, рибу.

Дома ж не було нічого. Носили із заводу. Якби не носили, то й померли б усі.

Один дід у нашому селі їв жаб, кип'ятив їх і їв. Скривав від усіх. І так вижив.

Кішок, собак повбивали, потопили, щоб не давати їм куска хліба.

У голод варили картоплини мерзлі, обмочували в макуху, в лободу.

Повмирало багато людей в голод. З курая (перекотиполе) зерно молотять, качалкою товчуть у ситі. Шелуха одлітала. Робили муку. Робили хліб.

Ховали тоді людей в ямках. Одну заховали в простині, залишилось три сироти. Даже могилок не знають, бо ховали, хто де бачив.

**Сорго – спеціальна трава – злакова рослина з волосистим суцвіттям, подібна до проса, призначена для корму скотини.*

*Зап. 1990 р. Давидяк О.
від Трукиної Любові Єгорівни, 1917 р.н.,
с. Партизанське Дніпропетровської обл.*

№ 97. Врожай на славу

Народилася я в 1930 році 14 вересня. Сім'я, в якій я жила складалася з семи чоловік. Жили в невеликій хатині. Цінностей тільки й було, що худоба та земля.

В ті страшні роки батько служив у Червоній Армії, тому вся посильна і непосильна робота лягла на плечі матері та старших дітей. Того літа, 1933 року, врожай був на славу, але восени все відібрали. Цілу осінь і зиму їли буряки, картоплю, мололи дубці із кукурудзи і пекли ліпеники з травою, перемішуючи. Весною їли навіть одну траву, Люди падали з голоду, як мухи,

В сусідньому селі жили син з матір'ю, яка померла з голоду і заповіла йому з'їсти її по шматочках, щоб вижити. А коли до нього приїхала з міста сестра і побачила все це, то дуже перелякалась і бігла наче безпам'ятна аж до Антонівки. Вона сиділа біля двору, де я жила, і розповідала це страхіття.

*Зап. від Обережок Віри Павлівни, 1930 р. н.,
с. Межова Дніпропетровської обл.*

№ 98. Доживемо до весни

Мені було в той час всього 10 років. Жили ми в сусідньому селі Новопавлівка. Жили дуже бідно, рано почала працювати, коли менше було роботи в полі, на городі, ходили з сестрами в школу. Ту страшну зиму згадувати дуже тяжко. Начебто й у садках вродили фрукти, овочів було доволі, хліб був дорідний. Та восени почали примушувати здавати м'ясо, молоко, хліб. У кого не було вже хліба, забирали квасолі, горох, буряки, все геть чисто вимітали. Мати вирила під домівкою ямку, заховала трішки зерна, квасолі.

Їсти хотілося, плакати, вмовляли її дати ще хоч по зерниці. Але мама втішала: «Доживемо до весни, не помremo. Тому треба, щоб щодня хоч по крихті мати їжі. «І їли зерно пшениці, сиру кукурудзу, навіть бадилля розмочували. А коли прийшла весна, з'явилася зелень, то рвали шпички молодого очерету, кінський щавель, лободу. Пам'ятаю і зараз смак ліпників із кінського щавлю і лободи. Тільки дякуючи нашій матусі у нашій сім'ї ніхто не помер. Всі вижили, хоч надії на порятунок не було. Розпач огортав душу, коли бачили, як сусіди хоронили своїх малих дітей. На весну в хаті не залишилося нічого, крім дерев'яної скрині та ліжок. Весь одяг, подушки, перини проміняла ненька на дорогий харч. Так і вижили.

Зап. від Петрич Віри Никонівни, 1922 р.н.,
с. Новопавлівці Межівського р-ну Дніпропетровської обл.

№ 99. Колоски

Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися:
Клуня раком, хата боком,
Кінь в колгоспі з одним оком,
Ні корови, ні свині –
Тільки Сталін на стіні.

Після 1933р. появилася пшениця, стали рости колосочки. Ну, а братіка мого послали збирати і приніс він додому колосків. Заявили на нас, приїзжають із сільсовета і найшли ті колоски, і давай з горіща згрукать. Кучка колосків, ми думаєм, заживемо, помолотимо і буде пшениця, і чуть батька й матір не посадили за ці колоски. Простили, але колоски забрали всі дочиста.

Батько в сльози, мати в сльози
Діти лаять по дорозі
Колосочки собірають
П'ятирічку виконять.
Побачили ГПУ
Ховаються в кропиву,
Кропива кусається,
А діти ругаються,
Бо їсточки хочуть...

Зап. 14.04.2003р. Шеремет І.
від Портретної Поліни Пимонівни, 1923 р.н.,

№ 100. Так і їли

Голод почався ще за німців, бо вивезли все, ще було. Почали давань хліб по карточкам – 300 гр. Віддаси карточки за 10 днів, що ж ті 300 гр., а давали і за минувші дні. Ото терпи, перебиваєшся десять днів. Потім дадуть тобі півхлібини – три кіла. А то були такі форми – хліб, як кирпичина величезна. Ото принесеш ті півхлібини, а він чорний, мокрий, всередині – що грязь. Що туди мішали – не знаю і досі. Корочку обламаємо, з'їли, а те все на піч ложимо – щоб підсохло, потім обламуємо. Так і їли.

У колгоспах ще гроші не платали, а ставили палички, а потім давали щось їсти. Робили і не знали, чи щось одержимо, а чи і не дадуть. У кінці року – «отчет». Скільки заробили, а скільки з'їли, то ще й долг на інший рік.

Люди пухли. Їли білу акацію, ласкавецю, а воно тягнеться, боліли після нього. Очерет у воді зривали. Воно сладке. Калачики їли, їх зараз і не знайдеш.

Петренкові дівочка вмерла, вже абрикоси зелені були.

Пиріжки – із проса, а хліб самі пекли із чогось, що й не знаю – грязюка

У кого буряки були, так ті, ще й жили. На терку їх, кукурузною мукою рідке розводили – торт був «Меланка», бо бігали після нього.

Корів у хатах держали, а що ж то за молоко, як вона день і ніч без паші.

А тут ще наложи. Вже тоді почали гроші нам платити. Так за кожне дерево, за кожну курку, яйце – та Боже ж мій! Село Рогачик Херсонської області (біля 40 км від Білозірки) дуже у війну розбили. Там фронт був. Люди в мазанках жили. Так їх від аналогів освободили. А в інших селах дерева вирубали, птицю ніхто не держав. Мати їздила в Рогачик міняти на гроші кукурудзу. Робили мельничку і мололи зерно на муку. З того варили затірку. Борщ – буряк і облущений ячмінь. Ячмінь товкли, та таке було вкусне, проазнік цілий, як мати борщ зварить. Худа була, ребра було поцітатъ, не торгаючи.

Лободу сушили, товкли і пекли, як вроді оладки. Я вже работала. З роботи прийдеш – мати тарілочку насипе. Ще б з'їла, а не прошу, бо знаю, що є ще батько і сестра, і брати малі. А мені ж давали більше, бо вже робила.

Дід Андрій Щербина їв жовту акацію, а не можна, то і вмер. Вмирали люди. Нас Бог милував, нікого не похоронили, але таке було, що краще і не споминать.

Зап. Пастух Н.

від Балабан Олександри Василівни, 1927 р.н.,
с. Велика Білозірка Запорізької обл.

№ 101. Про те, хто ще живий, а хто мертвий

Батько мій ходив в селі по хатах та крав, що було їстівне. Іноді забирав у людей останню гнилу картоплину, а битися з ним люди не мали вже сил. Але одного разу, коли він зайшов в одну з хат і побачив, як на підлозі сидить

замучене, спухле від голоду дитя і скривлене, зі сльозами на очах доїдає гнилу цибулю, гниля якої чуті було аж біля входу, у нього більше просто не піднялася рука в кого-небудь щось відібрати. У голод не було не тільки їжі, не було грошей, майже не було майна, не було одягу.

У 1932 році моя мати приховала маленький мішок чорної муки на «чорний день». І брала звідти муку лише на свята. Так сім'я дотягнула до 33-го року, але муки залишилось вже зовсім трошки. Пізніше і її відібрала наша влада. Влада робила рейди по селі і забирала все, що люди ховали. Коли це відбувалося, село завмирало, адже, якщо у когось не знаходили їжі, то обов'язково забирали якусь річ у хати. Не минув цей рейд і нас. Батько пішов за енкаведістами, до того місяця, де вони всі разом зустрічаються після «генеральної чистки», йому якимось чином вдалося забрати свою муку, але його тут же зловили і на місці розстріляли.

Говорити в голод не дозволялося не те що про владу, а навіть про те, хто ще живий, а хто мертвий. Ми жили в селі, яке було поділене на дві частини річкою. Тому, якщо люди, які жили на одному березі, хотіли щось сказати людям з другого берега, то вони передавали свої слова піснею. Пісні були такого характеру:

«Ой, Ольго, помер Гришка, а потім Микола».

Я тепер вже оглядаюсь частіше довкола *.

*Це вся інформація, яку Ольга Степанівна не хотіла записати на плівку.

Зап. 7. 05. 2002 року Майструк Т.

від Гайдамаки Ольга Степанівни, 1920 р.н.

с. Мала Бережанка-2 Чемеровецького р-ну Хмельницька обл.

№ 102. Громадська яма

Було мені тоді років 20, а може й менше, бо точно року свого народження не знаю, сиротою виросла. То страшний час був. Щасливими були ті сім'ї, які дітей не мали, бо саме страшніше, коли мати хоронить свою дитину. Я в ті часи чоловіка свого поховала, прожили з півроку всього, дітей, славу Богу, завести не встигли ще.

Старі люди говорили, що буде якась пошесть на людство. А коли, в якому році не знали, то люди не підготовлені. А хоч би й знали, то нічого тоді заготовлять було. Ще й зима тоді видалася суровою. Хати снігом позамітали. Люди гинули не тільки від голоду, а й від холоду.

Була в мене подруга – Галина. Трохи старша від мене була. Заміж вийшла вона, сина народила. А сама дуже дівчинку хотіла. Так вона ото хлопчину таку навіть бантики в'язала, плаття шила, бо тоді все самі шили. Потім вдруге завагітніла, і дочку, собі на радість, родила. То було таке гарненьке дитя. Як вона любила її, як плакала.

Коли почався було тій дівчинці, вже й не пам'ятаю її імені, 3 роки приблизно. Першим з сім'ї подруги моєї помер її чоловік, потім син. Залишилася вона сама з дочечкою. Зимувони пережили, вже й весна, здається була. Прийшла якось Галина до мене, все страшна така, як божевільна

- Я дочку свою з'їла.

- Як з'їла?

- Порубала топором і зварила. З'їла. А м'ясо солодке було.

Через деякий час вона вже спухла. То Бог наказав її за той злочин. Знаю, що розуму вона лишилася, а далі, що з нею було не пам'ятаю.

Голод тоді був незчислений. Я правду нашу, що жаб виловили в болоті, собак та котів поїли, все поїли, нічого не було. І люди вимерли всі.

На кладовищах, було дивися, сидять наші, які вже зовсім змучені голодом, що ніхто їх не винесе на могили, бо нікому – сім'ї повимирали. То просто приходили самі, розумієш, до громадської ями. Десь метрів п'ять на три яма була. І то приходять і помирають там на тому кладовищі.

Отакий мор був. Згадувати страшно та й не хочеться це згадувати.

Зап. 1990р. Верховець Л.

від Ткаченко Мотрі Павлівни, 1914 р.н.,
с. Христофорівка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.

№ 103. І нас б'є, і сама плаче

Мати наша купила нам масла, зажароватъ шось, а сама десь пішла. А ми з братом достали те масло та пальцями: «Оце раз, і більш не будем». І так, з'їли все масло. Кинулась мати шось варити, а масла не було ніякого. Ото було нам. І нас б'є, і сама плаче, бо ми голодні ж сиділи, та й з'їли ті 200 г масла. Тоді приїхав дед, і каже, шоб ми з ним їхали в село, бо там дві корови, якось виживемо. Та ми й поїхали.

Зап. від Тягнибіди Ольги Федорівни, 1928 р.н.
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.

№ 104. Тільки людям не дати



Гуров Петро Охтисович
Фото 1995р.

У нас, в селі Арбузинка, сім'я одна проживала. Їх вважали багатіями. Мали вони коней, свиней, дворище велике. Люди до них наймалися на роботу. Так їх розкуркулювали. А він хазяїн, і не скажеш, що пан. Як роботяга одягнений був, день і ніч працював. А як неділя прийде, так вирядиться чистим і охайним, і на возі до церкви їде. А ми – голопузі. Нас на вулиці, де проживали, так і називали «Голопузівка». Тож, коли почали МТС організовувать, то першими вступали саме ті, хто нічого не мав, - голопузівці.

Я теж пішов до МТС. Техніку любив. Народився ще за царя. З малечку працював. Якби не пайок, який давали, то всі б померли, бо родина велика була. Одного разу прийшов, а сестра плаче, каже: «Петька! Приходили, все забрали. Нічого нема їсти. Помремо. Збрали твій пайок. Йди. Проси, щоб повернули».

Я швиденько зібрався, пішов. Повернули. Якби не пайок, то не вижили б. Важко жилося, голодували. Як батька землею наділяли після революції, то було найбільше щастя. Та жили так не довго. Всі працювали, а як колгоспи організовувать почали, то не хотіли йти люди, противилися. Якби фашисти так не вбивали людей, не створювали концтаборів, то люди наші змирилися б, бо важко, нелегко жилося при совєтській власті.

Все партія ваша творила! Власть! Гірше фашистів була! Скільки людей померло. По вулиці ходить сама боялася. У нас на вулиці, щоб їли людей, такого не було. Їли траву, а людей не їли. Боже, що пережили!

Прийшла зі школи, а їсти так хочеться. А сестра каже, що все забрали. Дивлюсь і глечик перекинутий. Ну, для чого їм те вариво? То такі ненависні, що перекинули. Залізла я на піч, знайшла у глечичку дрозжі, і все з'їла.

Люди голодували, вмирали, валялися по вулиці. Страшно було ходити. Я з сестрою ходила. А врожай вродив. На роботу ходили, наїдяться на полі зерна, то так і падають. А взяти з собою нільзя. Карали, судили. Тому люди падали, як мухи. У стерні миші гризуть зерно, а людям не дають збирать. Хіба це не преступленіє? Чи не сознательно це робилося?! План виконували. Пояснювали, що город кормить треба. У току зерно не вивозили, пріло, портилося, миші, криси їли, а тільки людям не дати. Не дай Боже, таке пережили!

*Зап. 9. 05.1987р. Гончаренко О.
від Гурової Єфросинії Акімовни, 1918 р.н.,
Гурова Петра Охтисовича, 1916 р.н.,
с. Арбузинка Миколаївської обл.*

№ 105. День пам'яті і каяття

У меня была соседка. Она на костылях ходила. Вхожу однажды, а ее мальчик ест кусок мяса. Белое такое. Она это мясо быстренько завернула, кинула на печь и говорит: «Это я в Верховенке купила». Но она резала детей и сама ела, на базаре продавала. Однажды заманила к себе соседскую девочку и отрезала ей голову. Дед заметил, что она долго от нее не выходит, позвал людей и пошли к ней. А там одни косточки. И своего ребенка съела.

Должен быть Всенародный день скорби – День памяти и покаяния.

*Зап. у травні 1990р. Богачевська О.
від О.Бондар, 1902 р.н., Вінницька обл.*

№ 106. І люди людей їли

Це були тяжкі часи, важко це згадувать. Та ви ж уже багато чули про голод і по радіо, і в газеті пишуть частенько.

В нашій сім'ї ніхто не помер, та все ж тяжко і нам прийшлося. Моя мати опухла і нам було соромно їсти, дивлячись на неї. А вона ж віддавала все нам, бо ми ще невеликі були. Але, коли жито почало жовтіти, стало краще. Назрізаємо колосків, потremo в жорновах, то якось і перебивались.

А одного разу йшли ми з мамою через поле додому. Села знаходились не дуже далеко одне від одного, але вони були здорові і всіх людей ми не знали. Так от, вийшли ми на дорогу, а там якийсь чоловік лежить. Вже зовсім опух і діти кидають в нього камінці. Мама до них звернулася й говорить: «Не кидайте, дітки, не треба. Це – гріх!». Прийшовши додому, мама натерли жита, вирвали на городі невеличку морквинку і зварили сякий-такий супець, і кажуть: «Віднеси, доню, тому чоловікові, нехай хоч губи зросить». Та коли я пішла, того чоловіка уже там не було. На цвинтар уже відвезли. Тоді часто так було, людина ще жива, але не в силах звестися, то її на цвинтар ведуть, щоб другий раз за ним не повертатися.

А то одного разу приходить до нас сусідка і просить, щоб ми kota дали, бо каже, що мишей багато розвелось. Коли ж пішли за нашим котом, то вже його не було. «З'їли ми вже його», - відповіла змучена жінка.

По селі пройшла чутка, що зникла Надя. Така ж гарна вона була, а ще в неї були довгі і красиві коси. Через декілька днів найшли тільки коси в яру, а її більш всього з'їли, а тільки хто, - не відомо. В той час і люди людей їли.

В жінки було дві маленькі донечки. Одна з них з гуляла на вулиці, і мабуть, знепритомніла, бо її підібрали на підводі і ще живою відвезли до цвинтаря. З великим трудом дістала з могили свою донечку і віднесла додому. Та все примовляла: «Зараз, моя донечко, я тобі дам їсточки». Та коли вона піднесла до дитини тарілочку того їства, не зовсім схожого на суп, у дитини в руках вже не було сили. Вона вже не могла тримати ложку, а через декілька хвилин дівчинка померла.

*Зап. у травні 1991р. Мартиненко Р.
від Зайцевої Катерини Дем'янівни, 1912 р.н.,
с. Промінь Дніпропетровської обл.*

№ 107. Голодний час

Це був дуже голодний час. Люди вмирали повільною смертю. Сушили навіть бур'ян і його їли. Вигрібали з печі мусор і домішували його у кілька зернин. З цього робили муку і пекли хліб.

Діти ходили в школу пухлі. Сиділи за партами, і за партами вмирали. Вчитель не знав, куди дівати мертвих дітей. Він викидав їх у криницю.

А ось який випадок був в одному із наших сіл. Одного разу жінка із своєю сестрою пішли на колгоспне поле пшеницю жати. А свекруха тієї жінки залишилась вдома з внучкою. Коли сестри прийшли додому, то побачили, що в казані щось вариться, кипить. Вона відкрила, щоб помішати і побачила пальчики своєї дитини. А голову вона заховала. І коли бабу вели на суд, то поперед себе вона несла голову дівчинки.

Ось одна з каш, яку варили люди в 33 році. Вони брали качани, мололи їх і варили, тоді трохи муки, якщо була.

Хліба було мало в ті роки. Тим дівчатам, які вчилися, видавали по 50г хліба на день. А вони його не їли, а везли додому – меншим братам і сестрам, яких було ще в сім'ї четверо чи п'ятеро.

Найважче було пережити зиму, а весною люди йшли на поля і відгрібали мерзлу картоплю. А тоді з неї уже варили і кашу, і суп, і інші страви.

*Зап. 1991р. Цуприк М.
від Соколової О., 1911 р.н.,
с. Новоіванівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.*

№108. Сталін виморив людей

Я жила в ті часи в Полтавській області, недалеко від Пирятинського району. Були в селі дві бригади – «Оржиця» і «Паризька» називалися.

Сталін виморив людей. Села заростали, люди падали, як мухи і не було кому їх хоронити. Це було після колективізації. Не всі люди йшли з охотою в колгосп. Деякі довго упиралися та відмовлялися.

Був в селі один хазяйський чоловік Іван Онанович Мороз. Перша жінка його померла, оженився вдруге і нажив з нею п'ятеро дітей. Щоб дуже багатий був, то ні, але хазяйновитий і в колгосп не пішов. Була у нього земля, коні, вівці, корова. Добре господарював, що й казати. За це йому наклали дуже великий налог. Але земля не родила, так, що він зміг все віддати державі. Тому розорився Іван і загинула сім'я..

Батько мій помер в 1933 році. Робив бригадиром у колгоспі, був на хорошому рахунку. Та й сам був здоровий чоловік. Такому і їсти треба добре. А що тоді їли: полуку вимінювали за одіж. За шелуху з проса (м'якина називалася), за конопляне сім'я віддавали скатерті, спідниці, щоб хоч як прожити можна було. Варили і їли заколоту: помочать м'якину, потовчуть у ступі, молоком з водою розведуть, заварять і таке їдять.

Пройшла по селу чутка, що вмер батько. Голова ходить, просить людей, хто може піти викопати могилу, та похоронити чоловіка. І пообіцяв пайок. Але який там пайок.

Відвела мати корову, здала, то дали за неї трохи муки на похорони людям. Але після голодування, а тут свіжий хліб, люди наїдалися і вмирили.

Якось зробили гроб, добре, що дерево в дворі батько мав. Прийшов на похорони Попович Махей – сам Бог знає, як він дійшов: ноги пухлі, здорові, лопає шкіра на них і вода біжить. Та й попросив, щоб у ту саму могилу, куди спускатимуть батька поклали і його матір, бо вже кілька днів як померла, а поховати немає кому. На кладовищі в одну могилу поклали батька, а збоку зробили пічку. По драбині спустились, викопали пічку, вислали соломкою і на ту пічку засунули тіло старої жінки.

А перед самим кладовищем, йдучи по дорозі, забрали люди ще й хлопчика малого в одному з дворів. Почули як голосить його мати за сином, то мусіли і його поховати. Так і поховали всіх трьох: батька, попівську матір в пічці і хлопчика чужого у ногах у батька.

В колгосп зводили всю худобу, а годувати її там не було чим. Дохла худоба, а люди їли дохлих тварин. А потім їх судили за те, що державну худобу з'їли.

Основа-основ – земля – рабство. Без міста ми житимемо, а без землі – ніколи. У державі закон як дишло, куди хочеш, туди повертається. Діяв же тоді закон про землю. І виходило так – їжте землю, а що на землі – все забирали в державу.

Рідна тітка за піввідра картоплі з поля відсиділа 5 років.

**Не з книжки, чи газетної статті стало це мені відомо, а від людини, яка була свідком цієї трагедії і в пам'яті якої це горе залишилося, і недавно згадалося ще виразніше гостріше нагадуючи, що це лихо назавжди увійде в історію нашого народу.*

*Зап. у травні 1990р. Васильченко С.
від баби Каті, котра не назвала свого прізвища, 1923 р.н.,
Пирятинського р-ну Полтавської обл.*

№ 109. Пусте село

Мені в 33 році було 6 років, але запам'ятався великий голод на все життя. Було нас у матері троє. Сестра 18 років, друга сестра 12 років і я. Батько рано помер.

Перед очима стоїть зимова ніч. Серед ночі кидається на мене старша сестра і душить мене. Я тікаю до свого дядька. І ось, що я бачу. У їхній хаті вночі горить свічка. На столі порізана на куски їхня мала дочка. Я знову тікаю на вулицю, тітка гналася за мною. Але не догнала. Я втік в сусідній темний сарай.

Через деякий час чутка про те, що дядько зарізав свою маленьку дочку, пішла по всьому селу. І через деякий час в селі не стало дядька з тіткою. Не пам'ятаю, куди зникла моя старша сестра, що мене душила. Говорили, що вона зійшла з розуму. Середня сестра померла з голоду, потім – мама. Я біля сусідів виріс. Літом ловили рибу, їли щавель, буряки.

Село було пусте. Не було ні собак, ні кішок. Цих тварин теж ловили і їли. Це я теж пам'ятаю. Ще люди ловили ховрашків.

В селі голод був страшний. А у містах робітникам хоч давали карточки. Тому з сіл люди йшли до міста. Міські люди боялися відкривали двері своїх хат, бо мерці падали на них.

*Зап. 1991р. Ткач О.
від Коробки Леоніда Івановича, 1927 р.н.,
с. Липове П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.*

№ 110. «Люди не свині, все поїдять»

У ті страшні роки жив я у Полтавській області. Було мені 12-13 років. У моїх батьків, крім мене було ще четверо дітей. Я – найстарший. Жили ми у маленькій, бідненькій хаті, біля якої був невеликий шмат города. Батько з матір'ю важко працювали, щоб хоч дітей прокормити. Та як же вони бідненькі не мучилися, як не трудилися все одно їсти було нічого. Тоді потроху батько перебив усіх кролів і перерізував всіх гусей, та цього було дуже мало і

адже нас було багато. Скінчилися всі запаси зерна, у комірчині не залишилося жодної картоплини, жодної морквини, жодної цибулини. Мати пекла нам млинці навіть з гнилої картоплі, моркви, з усього, що тільки було. Як кажуть: «Люди не свині, все поїдять». І їли, бо весь час ходив одержимий думкою: «Щоб покласти в рота?» Бувало вже й надворі темно, і втомився. Отак полягаємо, а кишки марша грають, та так гучно, що й не заснеш. І не спиш отак пів ночі. Тоді мама казала нам:

Нехай кишки воркотять –
Вони їсти хочять.
Чого ж очки не сплять,
Вони ж їсти не хочять.

Отакого ми жили. З кожним днем ставало все важче і важче. Та якось ми з батьком пішли тихенько на поле колоски збирати. Та одну ніч назбирали – мати рада, бо хоч дітей було чим нагодувати. Другу ніч принесли, третю, четверту. Та ось з тиждень або два ми з батьком колоски ячміню носили. Та аж раптом якось вночі нас наглядач помітив. Ми втікати почали, та той наздогнав і батогом почав нас бити, нещадно бити. Батько штовхнув мене і впав зверху, а наглядач жорстоко бив нас батогом. Так, коли батько навіть не ворушився, той покинув нас на дорозі, бо ми встигли втікти з поля. Батько зтікав кров'ю. На ньому не було живого місця. Мені перепало менше, бо батько мене захистив. Поле було далеко від нашої хати, тож приволік батька додому я тільки під вечір. Він ледве дихав. Мати захлиналася сльозами, а менші сестрички збилися в куточок і дивилися на все переляканими і витріщеними очима. Я як зараз пам'ятаю їхні очі, бо це було все, що тоді від них залишилось такі худі вони були. Батька ми поховали. І матері доводилося самій нас годувати. Яка вона бідна, замучена. Я їй допомагав як міг. Що вона тільки не вигадувала, аби нас накормити. Збирала жолуді, всіляке збіжжя, кору з дерев і ходила до брата в сусіднє село, щоб перемолоти на жорнах. В нас село було маленьке і нікого такої розкоші не було. До того ж багато людей повмирало. Як кажуть, голод людей їв. Отак часто ходив я з матір'ю, щоб допомогти, а вона мимрячи приспівувала:

Ой ви жорна мої, щебетушечки.
Меліть з кори борошенце на пампушечки.

Так, мати прожила після батькової смерті три місяці, а потім і померла з голоду та горя. Тоді я залишився сам з чотирма сестрами. А на дворі зима люта. Вдіти та взути нема чого. Залишилась одна батькова кухвайка. Ото я вдіну її, вискочу на двір, наламаю гілочок з дерев кори, і швидко назад, бо босий. Поховати маму допомогла сусідка, та й потім і нас до себе забрала, хоч у самої семеро дітей було. Тією зимою померла і ще й одна найменша моя сестра. Потім прийшла весна, де-не-де почала протикатися лавиця та не встигала вона й вирости, бо зразу тільки побаче хто, - зразу зривали. І бруньки з дерев їли і квітки всілякі. Влітку вже легше. І ото так жили ми в ті роки.

Зап. 2002 р. Брутковська О.
від Будник Григорія Васильовича, 1921 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.

№111. Всяке було

У 1921-ому був дуже страшний голод, багато людей повмирало.

Забирали в людей все підряд. У нас у хаті стояла квасоля давня в чавунці, то й ту забрали. Був у нас і кабанчик невеликий такий, плохенький, то батько його зарізав і сховав у піч, то й там нашіли і забрали. А вечором, помню, вони (ті, хто забирав у селі харчі), празник устроїли. Всяке було. Один чоловік у селі, щоб заховати два клунки із зерном, розібрав кришу і розложив мішки там, то їх не нашіли. Але всі вони повмирали, бо взяти зерно не можна було, бо як хто побаче, то всіх їх повбивають. А одна жінка ховала на печі свого мертвого сина, щоб їй на нього давали пайку і вона могла б прожити ще хоч день.

Їли люди все, що могли найти. Копали коріння рожси, чистили, мили, муку мололи і з неї ото пекли. Помню ми з братом наварили дві корзини лободи, перетовкли її, змішали з рибою і пекли в печі, а їсти хочеться, бо без хліба весь час їсти хочеться. Часто люди їли собак, котів, жаб їли, а щоб людей їли не бачила, не чула. Хоча в сусідки було повмирали чоловік, дочка, мати, то бачили в сні ногу дівчини отрубану по коліно, то це я сама бачила.

Помню приїшла сусідка й просе допомогти, бо вона бо вона з чоловіком кішку на горищі дохлу нашіли та й їмо потроху, а син їсти не може і пухне з голоду. То батько дав їй трохи риби. Ми тоді з батьком в рибаках були, я ловлю, а він трусе. Часто було наваримо котьол риби, наємося, а хліба хочеця. Без хліба шо не їси, а їсти хочеця.

В 1933-ому році голод не такий штрашний був, як у 22-ому, бо люди вже знали що таке голод і колгоспи були. Той там достане, той вкраде якісь мішок зерна, заховає. А тоді пізно вечером ходили забирати з схованки.

Ми не дуже голодували. Було в нас дві корови, то як почали в людей все забирати, то Пилип (чоловік) одну корову в кукурузу заховав. То були ми з коровою. Робила я тоді біля коров, коли вкраду жменьку дерті та принесу дітям. (а дітей у мене було своїх трос, ще й чужих троє виховували), то зварю їм каші з дерті на молоці і їдять.

І батько помагав багато чим, бо був він багатий, орендував плавні аж до Покровського (сусіднє село).

А люди голодували. Весною було, як тільки появлялася трава, калачики, люди лазили і діти лазили по вулиці паслися. І умирало багато, було прийдеши, а воно так дивиться і, мабуть, недільки зо дві-три отак лежить дивиться і пухне.

Всяке було. А потом легше стало, той хто робив на тракторі, біля коров, почали пайки давати: кусочок хліба і ще щось трохи: муки чи крупи якоїсь.

А як прийшов Брежнєв, то життя луче стало, голоду вже не було, їсти було що, хоч не у волю, а не голодували.

Зап. 2002 р. Ткаченко Л.
від Світличної Ірини Єгорівни, 1912 р. н.,
с. Кут Апостоліаського району Дніпропетровської обл.

№112. Як Гітлерові пшеницю відвантажували

Я, Костюшкевич Олександра Михайлівна, проживала у Дніпропетровській області, Юр'євським районі с. Варварівка. У нас сім'я очень большая була. Ми страдали дуже голодом, на ходу виділи своїх покойників, що ми з голоду здихає. А що делать? Не можу. Дуже страждали, у нас сім'я большая – було 16 чоловік. Померли вони з голоду.

Мама плакала, що ми голодні сидимо і кусочка хліба не було, а потом я кажу: «Мама, я пойду работать», а скоко мені було лет – п'ятнадцять, а я йшла робить в заготзерно – мішки таскать, Гітлерові пшеницю отгужали.

Я ще страждала в Германії, мене побили крепко. Гітлеру пшеницю хорошу отправляли, а нас голодом душили наші люди. Сильна голодовка була в Дніпропетровській області – люди людей їли. (Читає свої вірші)

*Україно моя, Україно
Золотії же наші поля
Розливалася пісня луною
Про заможне, щасливе життя.
А тепер ти моя, Україна
Ти застигла на наших очах
Тебе розгребли капіталісти
І не вернися ти назад.*

Я стіхи сочиняла, хоч я голодна була. Собирали ракушки у річці, ловили, тоді розбивали, а там тоді отаке їли, а хліба ми не бачили.

Нас не считали за людей, считали за животних і били нас крепко. Я ходила в школу, а мені не во что було обуться, а отец каже: «Дочечка, йди в школу», а я кажу: «А в чом же я пойду?». А він говорить: «Обмотай тряпками ноги і йди в школу, щоб ти хоть знала як писать букви», а я кажу, що в мене ножечки голі, а в школу сім км. А я плачу: «Як же я пойду в школу, як мороз, ні вдіваться, ні вбуваться – нечего», злидні одні.

«А почему же нашу Украину разібрали на куски?» Я пробила в Германії 3,5 года. Бідувала, голодувала, нас били пљотками, мене свінцовою пљоткой по голові били. Поліція над нами дуже сильно іздівалася, ми страдали, роздіті работали.

Правітельство не хотіло, щоб люди жили, надо було їх подушить. Привезуть хліб з пекарні, розгужують хліб, а він весь другосортний, і вигрузили біля мухорки, і тоді кожен цапає себе, щоб з'їсти кусочок. В лагері ми шпінат, лободу їли, не хочеш їсти, пљотки получиш. Шморгонув мене німець свинцовою пљткою, я так і очутилася на полу. В лагері «Узник» мене готовили в печку посадить, щоб спалить. (Читає власні вірші).

*Сегодня праздник, сердце ноет
Сама не знаю почему
Меня никто не успокоит
И песни слушать не хочу.
Страна родная, мать родная,
Станица родная Москва
Пришли привет, страна родная*

*Пришли привет от пленных дочерей
Ох, братья, братья дорогие
Освободите нас скорей.*

*Зап. 17. 04. 2003р. Шеремет І.
від Костюшкевич Олександри Михайлівни, 1924 р.н.,
м. Павлоград Дніпропетровської обл.*

№113. Страх

Мої батько, мати померли ще під час першої голодовки в 1921 -1922 роках. А нас залишилося сім душ: п'ять дівчат і два хлопці. Протягом місяця чотирьох не стало. А в тридцять третьому теж лиха зазнали. Стали заганяти в колгоспи, а я не пішов. То присилювали, щоб я пішов у комісію у людей останній хліб відбирати.

- Не піду! – кажу.

Тоді мене заарештували і закинули в пустий сарай. Дали два роки тюрми. Просидів я в тюрмі, вважай, нізащо, а коли випустили – двоє моїх дітей: Марійка і Йван вже з голоду померли. Що його робити? Треба записуватися в колгосп, а то й сам помру.

Мерли люди. Страх! Я сам двох поховав. Одну жінку з Драбинівки – ходила по селах і милостиню просила, поки й зовсім не ослабла. Я її підібрав коло церкви, вона ще дихала. Довіз у лікарню – мертва. А друга жінка забрела до нас аж із Курської області. Знаю лиш, що Глафірою її звали. У рові біля колгоспного двору залякла. Теж ховав. А одного чоловіка відніс на руках до бреусівської богодільні – там його відходили.

Нічого я страшнішого не зазнав у своєму восьмидесятип'ятилітньому житті, як голодовка...

*Зап. 25.04.2003. Коверник Т.
від Хаєнко Олександра Івановича, 1912 р.н.,
с. Балки Запорізької обл.*

№114. Про хліб з Москви

Я, Павло Шинков народився 1907 року в селі Новопавлівка Нікопольського району Дніпропетровської області в родині, що складалася з 10 осіб. Батько мій мав господарство та займався хліборобством, а з 1923 р. його було позбавлено виборчих прав.

Коли мені було 14 років, саме на перший день Зелених свят 1920 року, в Нікополі та в нашому селі вибухнуло повстання проти большевиків. Розкуркулення в нашому селі почалося у 1928 році. Перед розкуркуленням наклали один за одним великі грошові податки. Розкуркулення і примусова колективізація змусила селян кидати хліборобство та йти робітником на промисловості. У цей час я покинув село та став шофером у Запоріжжі. Після того, як я втік до Запоріжжя, деколи нишком провідував свою рідню, частина якої ще жила в селі.

Уже в цей час, наприкінці 1932 року, в Запоріжжі під кожними дверима за день переходило по одинці по 15-20 селян – просити їсти. По всіх скриньках для сміття, що стоять біля домів, цілими днями довбалися голодні селяни, шукаючи недоїдків, яких не було то й міське населення жило на злиденну «пайку», по картках.

Приблизно на початку березня 1933 року, прийшовши з ранку на роботу, я побачив біля їдальні групу робітників. Я зацікавився, чого стоять робітники, підійшовши, побачив під дверима їдальні два трупи: чоловіка 40 та хлопця років 10-12.

Незабаром я був у лікарні, коли під'їхала, з якої лікарська обслуга внесла носилками до почекальні пухлого, без пам'яті чоловіка, років 40. Вийшов до нього лікар, подивився і сказав: «Ніякий йому лікар, ні ліки не допоможуть: він умирає з голоду». З цього часу подібні випадки стали щоденними явищами. В тому ж березні місяці 1933 року мене послав мій начальник з вантажною машиною в розпорядження дільниці міліції Запоріжжя. Там почали виносити і вантажити пухлих селян, що вже не могли самі ходити. Коли було навантажено приблизно з 15 чоловіків, - кабіни сів міліціонер та сказав їхати до Будинку Примусової Праці – в'язниці. Після міліціонер обізвався до мене: «Товариш шофер! Не швидко їдьте. Хоч ви пожалійте цих людей». Я запитав цього: чому їх везуть до в'язниці, та що ж це за злочинці? Міліціонер відповів: «Такий наказ. Але що буде з ним далі – я не знаю».

Після цього я надумав їхати до свого села, провідати своїх рідних. Діставши трохи харчів, я поїхав. Прибувши й ідучи зі станції, я зайшов по дорозі до своєї сестри. Її не було дома і я, привітавшись, спитав у дітей:

- А де батько?
- Батько на роботі – відповіли діти.
- А де мама?
- Поїхала у Москву.
- Чого?
- По хліб.
- Аж у Москву по хліб поїхала? – здивовано запитав я.
- Так! – відповіли діти і продовжували: - Е, дядьку! Наша мама вже привезла з Москви печеного хліба, пиона, гречаної крупи і ми тільки тим і живемо.

Я попрощався з дітьми і пішов до найстаршої своєї сестри, з думками про хліб... з Москви!

У старшої сестри було гірше: 6-ти річний син її Степан умирав з голоду на очах у рідної матері й батька. Коли я відходив, сестра промовила до мене: «Давай, братику, прощаємось, бо ми з тобою вже, мабуть, більше не побачимось...»

Через деякий час вмерли її син Степан, чоловік, а незабаром вмерла і мати – моя сестра...

Батька з матір'ю я застав напівпхлими. Коли ми сіли за стіл, який складався з не засмаженого пионого кулішу, до хати ввійшов високий пухлий чоловік. Він сів за стіл і промовив до мого батька: «Дядьку! Я вмираю з голоду, дайте мені щось поїсти». Я запитав: «Хто це такий?» і дістав відповідь –

Герасим Онисько, у якого вже вмерло троє дітей, а ще лишилась жінка. Зараз жили ті, що виконували сьогоднішні накази.

З такими новинами я повернувся до Запоріжжя до свого рідного, розграбованого, півмертвого села...

Зап. Пелещук О.
від Шинкова Павла Григоровича, 1907 р.н.,
с. Новопопелівка Дніпропетровської обл.

№115. Чоловічий стогін

З лютого 1933р. ця станція почала поновлюватись чоловіками, жінками і дітьми, які тікали від голодної смерті і їхали на Донбас з сіл різних областей України – Київщини, Львівщини, Полтавщини. Проходячи щоденно на працю повз цю станцію, я бачив там людей з мішками – обдертих, опухлих з голоду. Вони підходили до мене і просили хліба.

По весні 1933р. наплив голодних людей все збільшувався. Чорні, як тіні, люди бродили не тільки по станції, а й по всьому місту Харцизьке. Щоранку я бачив там купу не прибраних мерців, а біля них часто і членів їх родин.

Міліція розганяла місцевих робітників, щоб вони не дивилися на мертвих і не розмовляли з голодуючими. Мертвих же вона кудись збирала і відвозила.

У квітні голодуючі переповнили все місто. Вони лежали по всіх вулицях і на перехрестях, простягаючи худі руки, випрошуючи милостиню.

- Ви самі бачите, чому ми просимо, - говорили вони.

Вони мусили так обережно говорити, бо міліція слідувала за тим, що скажуть ці голодні люди і хто з прохожих дає їм допомогу. Ці люди так і вмирали на вулицях з нажебраними грішми в руках.

Одного разу я йшов у радгосп, що за містом Харцизьке і почув в куцах чоловічий стогін. Я поліз у кропиву і почав пробиратися на звук цього голосу. Я побачив на землі, прикритий теплим селянським піджаком, лежить гарний сивий чоловік великого зросту, приблизно 65 років, з розкритими устами і заплющеними очима. Я запитав:

- Хто Ви, діду?

Він пошепки відповів:

- Я з Вінничини. Чув, що на Донбасі є хліб. Приїхав сюди, щоб спастися від смерті.

Тоді я зайшов до адміністрації радгоспу і оповів, що бачив. Наступного ранку приїхав міліціонер, йому залишилось тільки констатувати смерть дідуся з Вінничини. Деяким з голодуючих пощастило влаштуватися на працю. Але їх голодування все ще тривало.

Одного разу я йшов до міста Макіївки і коло трубного заводу помітив, що в різних місцях з-поза горбків виглядали якісь люди. Я побачив, що в рові лежав здохлий кінь. Я здогадався: ці люди промишляли, якби то їм вкрасти коня. Коли я повертався того ж дня після заходу сонця додому, то побачив, що від коня залишився тільки скелет: чоловіки та жінки сокирами порубали коня, шматки

м'яса поховали у свої мішки і занесли їх до заводу. Пізніше мені не раз доводилось бачити такі випадки на шляху до Макіївки.

*Зап. Пелешук О.
від Суслика Руслана Володимировича,
с. Кузьмівка Дніпропетровської обл.*

№116. Смачні горобці

Я народився в 1930 році. Всього три роки, але ті важкі часи пам'ятаю як зараз. Це були страшні часи... Я добре пам'ятаю, які мені смачні були ті горобці. Нас рятувало лише те, що через ставок від наших хат були куркульські будівлі, в яких зробили свиноферму. Мама моя там працювала свинаркою. Усі ми добре знаємо, що маленьких поросят випоюють молоком, а потім в трішки старшому віці дають кашу. Отож, мама для мене крапа молоко і варену кукурудзу.

В 1933 році всі жили убого, навіть в одній хаті було по декілька сімей. Разом з нами жила ще одна родина, яка складалася з батька, матері, трьох синів і доньки. Я разом з ними полюбляв сидіти на печі, а оскільки в нас не було навіть штанів, то майже весь час ми і проводили там. Дівчина була на три роки старша за мене, але молодшою в сім'ї, тому я найбільше товаришував з нею. Ми завжди з нею просили їсти. Тоді моя мама, або тітка Катя жарили нам баранці із кукурудзи, а ми так її їли, вкидаючи за обидві щокі. А навесні, коли все зеленіло, ми рвали лободу і з таким смаком їли її листя...

Саме найбільше з того часу мені запам'яталися, онучко, оті маленькі горобці. Я і зараз їх згадую із сльозами на очах.

*Зап. Недождій А.
від Піскового Петра Трохимовича, 1930 р.н.,
с. Вітрівка Криничанського району Дніпропетровської обл.*

№117. Навіки одне біля одного

У мого дядька Петра Корнійовича Пищити вилягло під голодовку вісім душ сім'ї. Як мухи вилягли. Дядька й бабусю сховали в труні, бо ще тесля Гаврило Пищита, родич наш, при селі був і зробив труну. Та ось і він помер. Викопали йому яму, й просять почекаати, не закопувати: помер Сашко Ляшевський. Молодий, здоровий такий парубок був. Йому б ще любити дівчат і світу радіти... Привезли його конячиною, втомного в ряднині, поклали в яму під стіну напроти труни з Гаврилом. Ми в той день поверталися з базарю з Галкою Федчунівською. До неї Сашко гуляти вчащав. Коли чую по обідові, що й вона померла. А вона що зробила: продала хустку і купила квасу та кабачків. Потім напружила їх, стаканів три з лушиною з'їла, квасом запила. Її живіт схопив: посиніла враз, через годину й померла. То і її поверх Сашка вкинули. Так вони й лежати залишилися у могилі навік-віки одне коло одного, наче обнявшись.

*Зап. 10.02.2003 р. Коверник Т.
від Козир Домни Іванівни, 1910 р.н.,*

№118. Терор голодом

В 1932 – 1933 роки сталося те, що можна охарактеризувати як терор голодом (або, як зараз кажуть – голодомор).

Кількість жертв у справжній війні проти селянства, розв'язаній тоді Сталіним у межах однієї держави, перевищувала загальну кількість загиблих у всіх країнах під час першої світової війни. Більше того: до числа цих жертв на рівні з чоловіками потрапляли й жінки, діти та люди похилого віку.

В селі заарештували – Тригуба Якова Петровича і дали п'ять років ув'язнення за те, що в голодомор грав на балалайці і співав:

Устань Ленін – подивися...
До чого ми дожилися...
Що на хаті серп і молот
А у хаті смерть і голод...
Спина гола; ... – гостра
Вилітаєм із колгоспа.

Черевко Саньку Іванівну заарештували і судили за те, що вона приховала від комісії із місцевих активістів, якою керував депутат сільради Залюбовський Юхим П. (в селі його прозвали – Юня і якого всі боялися) 5 кг. Послідні на пополам з половою, а в неї було троє малих дітей.

Баштаненко Ю.П. заарештували і судили за те, що в нього в хаті, біля печі на коміні знайшли солдатський котелок в якому була дерть, а в нього ж було п'ять малих дітей, які лежали пухлі.

Тригуба Якова П. заарештували і посадили за те, що сам склав і співав правдиві частушки:

Жито і пшеницю... вивезли за границю
Ячмінь і овес забрав – МТС
А соя сміється, що в созі остається

Найжахливіше виглядали малі діти зі скелетними кінцівками, що звисали з роздутих животів, голодування стерло з їхніх облич будь які сліди молодості, обернувши їх на вимучених потвор, і лише в їхніх очах теплилися залишки дитинства.

Люди вмирали усю зиму, але масове вимирання в селі Новопокровка почалося фактично на початку березня 1933 року.

Коли розтанув сніг, почався справжній голод. У людей розпухли обличчя, ноги та животи. Вони не могли втримати сечі... ловили і їли мишей, щурів, горобців, земляних хробаків. Мололи кістки на борошно і робили те саме зі шкірами та підшвами від взуття. А коли зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їсти листя та бруньки. Вживали все, що було: кульбабу, реп'яхи, акацію, кропиву.

В сім'ї мого батька – Баштаненка В.О. було дев'ять дітей: чотири дочки і п'ятеро синів. В голодомор померло двоє синів.

В селі, майже в кожній сім'ї хто – не будь помер від голоду. За селом був скотомогильник, де люди села туди звозили колись: дохлих свиней, корів, собак і т.п. В голодомор пухлі люди розкопували цей скотомогильник і що находили, їли.

Мене в третім класі навчала учителька Бас Явдокія Митрофанівна. Сама пухла, забирала нас учеників пухлих, яких було в класі більше 30 чоловік, виводила у степ, де посіяно було сою. Ми рачки лазили по ниві і вигрібали зерна сої. Часто вона нас водила у Клаканову балку там, біля гори, бригади №3, де протікала річка Сура викопували земляний клей і їли його. Залишки цього клею зберігаються і зараз.

Голод: яке похмуре слово! Серце терпне, коли чуєш його. Ті, що ніколи не переживали його, ніколи не зможуть уявити собі, які страждання спричиняє голод. Немає нічого гіршого, коли я дивився на свого батька, коли він переживав дивлячись на нас, своїх дітей, пухлих від голоду, і безпорадно плакав, що не може знайти ніякої їжі щоб спасти нас від смерті. Не було нічого гіршого нам, як дивитись на свою рідну матір, коли вона обнімаючи нас, тужила над нами, дітьми, знесилених, виснажених, через голод ми забули як посміхатись.

Першими вмирали від голоду чоловіки. Пізніше-діти, і останніми жінки.

На полі бою люди вмирають швидко, вони захищаються, їм допомагає бойове братерство, та почуття обов'язку.

В голодомор – я бачив сусідів, своїх братів, які вмирали самотньо, повільно і розуміючи від чого вони вмирають і їх ніхто, ні батько, ні мати вже не спасуть, але перед тим як умерти-вони втрачають розум і перестають бути людьми.

В селі Новопокровка в 1932-1933 роках по моїх підрахунках померло -105 чоловік.

Багато селян згинуло від голоду, весною 1933 року поля здебільшого залишилися незасіяними. До голодомору село мало біленькі хатини, і веселий спів пісень по вечорах, після виглядало жахливою пусткою. Двори селян заросли різними бур'янами, бо не було вже домашніх тварин (не виключаючи собак і кішок), які свого часу толочили своїми ногами і ратицями бур'яни чи траву в дворі.

Хатини селян були чорні, ніяка селянка не цікавилася більше своєю хатою, щоб її білити. Так само виглядали й люди, як їхні двори й хати: смутні, зажурені, худі і чорні.

Підчас голодомору на полях колгоспу почали будувати вишки для нагляду за врожаєм. На цих вишках були озброєні люди які наглядали за врожаєм влітку 1933 року, від вихолоджених колгоспників села, що ще не вмерли з голоду, і могли стригти на полі колоски, які ще досить добре і не вистигли. Коротше кажучи: той кому було намічено вмерти з голоду, мусів умерти, а не стригти колоски на полі, бо інакше дістанеш кулю з вишки.

Через те, що колгоспникам не було залишено нічогосінько хліба для їжі і навіть заборонено збирати колоски, що залишилися на зібраному полі, яке переорювалося, ті що осталися в живих покинули село.

На протязі голодомору люди поїли всі свої харчові запаси, які хто мав, поїли скотину, в кого яка була, поїли собак і кішок. Найстрашніше сталося тоді, коли люди почали драти кору з липового дерева, з якого вони робили «муку», а з неї пекли «коржі». Кожен, хто наївся такого коржа, вмирав, бо шлунок, а при тому ще й виснажений, не міг переварити цього «хліба».

В 1933 році почалась косовиця, молотьба хліба. Зерно забиралося державою просто з – під молотарки і вивозилось на зсипні пункти. Ці зсипні пункти, охоронялись військами НКВД і були обнесені колючою проволокою, і сторожовими собаками. Отож, коли люди кинулися до цього зіпсованого пункту, вартовий говорив: «Хто візьме хоч жменю зерна буде засуджений на 10 років таборів, як ворог соціалістичного господарства, як той, хто компрометує радянську владу».

Зап. 23. 04. 2003. Кучерява В.
від Баиштаненко Василя Васильовича, 1924 р.н.,
с. Новопокровка Солонянського району Дніпропетровської обл.

№ 119. Навчальний рік

У 1933 році я вчителював у Новоіванівській восьмирічній школі. Влітку при школі був організований дитячий майданчик. Колгосп дав центнер жита і 60 кілограмів гречаної крупи. На сорок п'ять дітей. Раз у день давали їсти – суп. Діти так ослабли, що їм постійно хотілося спати. У голодовку я вперше в житті побачив, як помирає дитина. Хлопчик біг на майданчик, аби поїсти, і впав. Коли я підбіг до нього і хотів підняти із землі, зрозумів, що він мертвий.

Коли почався навчальний рік, то діти на уроках сиділи сонні. Знань від них ми не вимагали. Кожного дня по два-три учні в школу не з'являлися. У звідомленнях заборонялось писати, що та чи та дитина померла: робили помітку, що той чи інший учень вибув. Мабуть, ці звідки йшли у відповідні органи. З померлих дітей були і родичі мої – Степан Рибалка і Михайло. Сім'ю їх чомусь зробили куркульською. Можливо, тому, що хату перекрили бляхою.

Отак тоді робилося!

Зап. 25. 04. 2003. Коверник Т.
від Коверника Михайла Михайловича, 1911 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.

№ 120. Голодуха

В ті страшні години ми ледь вижили. Бодай те время не вернулося. Моя мама робила на фермі і іноді приносила трохи дерті на п'ятьох чоловік сім'ї. Коли почалася голодуха, зразу ж всю худобу з ферми люди розібрали по хатах. Неможна було витерпіть, як ревли корови на фермах. Пошити всі стріхи з хат позбирали, щоб було чим підкормити їх.

Люди мерли на ходу... Весною в 1933 році вже почалася городина, молоді бурячки, так ми м'яли пусті качани і пополам з бадиллям перетирали, а мама пекли макорженики. Наша баба ще пожила б, так наїлися макоржеників і од

кривавого поносу померли. А хлопчик із сусіднього села Лозуватки вкрав на чужому городі зелену цибулину, так його дядько забив лопатою, перебив йому хребет і той сконав прямо на городі, то там його й зарили. Людей заривали прямо на городах, кидали в колодязі без труни, бо не було де взяти і доски.

Нас у мамі було троє і всі малі. Ми ходили по лісосмугах, дерли пташині гнізда, ловили їжаків. Викидали з них кишки, і обсмалювали на вогні, як поросся. Пізніше брат Микола почав робити учеником шофера і приносить по стакану пшениці, тим і вижили.

Весною почали збирати пшеницю на посівну, а люди замучені голодухою, пухлі ледь тягали ноги, приходили до амбару, робили в коморах дротиною дірочки і потроху набирали в кармани. А дядько Петро Говор набрав повні чоботи та й не зміг дійти додому, бо дуже охляв, та його прямо на дорозі забрала міліція, і посадили.

Люди наїдалися молодих буряків і часто мерли від кривавих поносів. Як людина оправлялася, то не можна було зрозуміти, що воно таке, щось страшне, а не кал. Мені запам'яталося, як дядько розказували про те, що сталося в селі Коротку. Там жила тітка з чотирма дітьми. Вона двох меншених дівчат поварила та й поїли з двома другими дітьми. Але брат Микола і сестра, побачивши таке звірство матері, втекли від неї. Потім тітка Горобчиха так і померла. Ніхто її і не забрав до себе. А Микола подався потім на заробітки на Донець. Через время вернувся і розказав моєму братові, як там в шахті було важко. Він тільки раз поліз, а був геть знесилений голодом, і сказав начальству: «Я – Микола Горобець, нате ваш каганець, а я більше в ваш погріб не полізу».

Як би ті часи не вернулися, щоб нашим дітям цього не діждатися.

Моя колега Золотаревська Л.А. розповідала мені, що її рідна сестра Таїса часто згадувала, як в ті часи часто попадалися в пиріжках людські нігті. Їхня сім'я з Гданцівки в Кривому Розі. Таїса розповідала, що її двоюрідна сестра з подругою (із села Радушного) пішли до міста на базар. Коли вони ввійшли в передмістя Кривого Рога, то їх запросив до хати якийсь дядько. Він накинувся на Галю, бо вона була низенького росту, натоптана. І зразу задушив її, а подруга з переляку вискочила на двір і бігла до самого села, не бачачи ніг під собою. Потім вона про це все розповіла батькам Галі, а сама збожеволіла.

Зап. 30.04. 1990р. Крупа Л.
від Штиленко К.Р. 1926 р.н.,

с. Каніщове під Компаніївкою Дніпропетровської обл.

Оповіді – спогади про голодомор 1946-1947 рр.

№ 121. Соромно

Після війни у людей мало чого залишилося, бідні люди. А якраз у 1946-47 році почалися колгоспи. В колгоспи примушували записуватися, а працювати за трудові. В кінці року було таке, що нічого на той трудовень і не виходило. Як вищитують то за дрова, то за те, що город зорали, то ще й залишаєшся в

боргу. І таке було десь до 1955-56р. У колгосп забирали все знаряддя від людей, навіть борони. Розбирали сараї, клуні, щоб побудувати щось колгоспне. Землю також відбирали.

Корови в людей ті, що залишилися, були слабкі, навесні падали, їх підводили. Голодали люди. Весною посаджать картоплю і взагалі нічого немає їсти. Хліба не було. Магазин за 30 км у районі. Десь раз у місяць дід Левко їздив у Любомоль за хлібом. Стоїть у черзі цілий тиждень. За день вдавалося взяти 1 буханку. Так стоїть дід неділю у черзі. За неділю візьме 7 буханок, одну з'їсть, бо треба було щось їсти.

Недалеко була військова частина, солдати вже знали діда, то виносили йому кашу, якщо залишиться в котлі. Дома було чекаємо і не можемо дочекатися, поки то дід з хлібом прийде.

Весною, тільки появиться молоденький щавель – рвали та їли.

Одна жінка (називали її попиха, за те, що колись служила у попа) мала 4-х дітей. Чоловік у неї загинув у 46 р. від ран. Ця жінка пішла працювати дояркою. А молока взяти з ферми не можна було – обшукували. Так вона прив'язувала бутилку до ноги під спідницею і так виносила до додому.

Діти в неї ціле літо пасли телят.

Найстаршому Степану було 10 років. Влітку збирали медведину, груші-дички лісові.

З лободи борщ варили, пасльон їли, пекли хліб з жолудя. Хліб з м'якиш був делікатесом (шолуха з проса).

Так хотілося їсти. Думаю: піду та попрошу в когось хоч що-небудь. А вийду на вулицю – соромно.

Зап. 2.05.1990р. Зламанюк В.
від Замашок Олени Григорівни, 1937 р.н.,
с. Гороховище Любомольського р-ну Волинської обл.

№ 122. Карточна система

В 1947 була введена карточна система, за якою на службовця видавали по 400 г хліба, а на їждивенця – 250 г. А хліб був із різної суміші: проса, тирси, ще якість добавки. І інколи був такий, що ніж в нього не ліз, приходилось розмочувати водою.

А щоб зварити їсти, то рвали траву замість щавлю і мати варила відровий казан баланди. І ось цей хліб запивали баландою (3-4 л випивали), а через деякий час знову хотілося їсти. Животи були здорові, в роті пекло від хліба, а їсти все одно хотілося.

Їсти більше не було чого. А якщо варили баланду з акації, то здавалось, що смачнішої їжі не знали. Коли вже в степу зібрали буряк, то всі ходили збирати той, що ще не викопали, чи згубили. Потім мама його різала і варила похльобку. Юшку пили, а весь жми, що залишався з буряка, викидали. А якщо вдавалося назбирати цукрових буряків, то в них мама добавляли фрукти і варила варення. На той час це була їжа королів.

А ще ходили далеко за 7-10 км збирати в полі колоски, але збирали колоски так, щоб не бачив об'їждчик, бо могли за це і в тюрму посадити.

Кукурузу крутили на круподьорку. В той час не було чим орати, не було кому землю оброблять. Скот хворів на ящури і його знищували.

Щоб протопити в печі, збирали на полі коріння сояшника і кукурузи, сушили його і топили. Але не завжди і не всі це могли назбирати, тому, якщо бачили дим у чийсь хаті, то бігли за жаром, щоб розтопити свою піч.

А ще купили макуху для їжі, вона коштувала 100 крб. один кружок.

В цей час в селі на людей накладували великі податки. На рік з кожного двору треба було здати 260 л молока, 40 кг м'яса і 400 штук яєць, ще з тих, у кого була корова. Тому багато людей виїздили в місто, де крім заробітку, ще їм пайок давали.

*Зап. у травні 1990р. Приходько Н.
від Дудніченко В.І.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*

№ 123. Виміняла

Одна жінка пішла в село мінять. Виміняла, несла, заблудилась, бо віхола була. І замерзла. Хоть би далеко, а то біля села. Залишилась сирітка. Її забрала рідна тьотя.

Я в 47-му році теж міняла. Раз проносила кусок ситцю, щоб вимінять на щось, і ніхто їй куска хліба не дав.

В ті роки в селі не було чим міняти.

А в 21-му році теж ж голод був. У нас була мельниця. Біля неї стільки було дітей! Розгрібали і їли зернятка коло неї. Їли шелеху з-під насіння. Поїли, води напились з річки. Отак і жили вони. А потім появилось дитя у шелусі. Його всі підкармлювали. Йому 1 рік десь був. Хтось його туди підкинув. Отакі ті діти їли.

*Зап. у травні 1990р. Давидяк О.
від Трукишиної Любові Єгорівни, 1917 р.н.,
с. Партизанське Дніпропетровської обл.*

№ 124. Перекопинополе

Мама, як я родилася, приїхала в село. Батька на війну забрали. Він був ранений півроку дома, у 1942.

Коли голод був у 1947 році, то найбільше горя зазнали, мабуть, ми. Ми й так з мамою, а тоді Галя родилася, жили дуже бідно. Батько у 45, коли прийшов з війни нас покинув і пішов у прийми на троє чужих дітей. Міні було 6 років, а Галі – три, коли була голодовка. Яке це страшне, коли немає чого їсти. Мама було щось принесе, дасть, а ми хватаємо ту їду. Ми й вижили тільки того, що в нас була козка. В селі всі думали, що ми померемо од голоду. Роду ніякого не було, самі з далеку.

Я, знаю, ходила по степу і збирала куці перекотинополе, тоді ми його дома мололи на жорнах і мама всипала туди висівки і пекли на листі такі оладки. Галі мама всігди більше давала молока і всього, бо вона менша, а я зовсім була заслабла. Під весну пухнуть почала, аж уже воняла, як трухляк. А мама було дасть нам шось поїсти, а я вже дуже слаба була, то Галя й моє поїсть. У ту зіму я забула, який це хліб з муки, бо в нас муки й близько не було, а тіки висівки. Коли почали калачики цвісти, то я їх почала їсти, тоді трохи одійшла, почала людям найматься літом корови пасти, шоб дали кухлих хоч кислого молока. Одна баба Мотря давала як - коли свіжого молока додому, а то ніхто не давав. То кусочок хліба чимсь помажуть та дадуть, чи сухарик, а більше, то нічого. Було, йдемо пасти, багато дітей свої корови пасуть з сніданками, ідуть. А в мене ніколи і цибулинки не було. Встану у 4 часа утра і жеду, коли будуть гнать корови. Набідувалися ми в дитинстві, бо були напівсиротами. Мама та день і ніч робила, аби шось заробить хоч поїсти. У войну, голод, вона й здоров'я своє підірвала.

*Зап. 1986р. Шуть В.
Від Шуть Марії Олексіївни, 1941,
с. Липове П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.*

№ 125. «Я рятував солдатських дітей!»

Я був підлітком. Бачив як помер з голоду фронтовик Олександр Дука, з орденами на гімнастерці. Померли з голоду дід і баба Ткаченки. У 1946-1947-му від недоїдання в нашому селі мученицьки пішли з життя Калістрат Трипольський, Явдоха Сиротянко. Настю Бондаренко засудили за кілька качанів кукурузи – померла в тюрмі. Я як жили сім'ї загиблих фронтовиків!... Окремо розкажу про Орісю з нашого кутка. Днями вона блукала селом, благаючи їжі. Молода, вона довго помирала. Знайшли її в бур'яні, поклали на драбину і віднесли на кладовище, де вона раптом почала подавати ознаки життя. Нема Орісі, померла. Хочу ще згадати покійного фронтовика Миколу Гордійовича Іванця. Безногий, він працював комірником у колгоспі. Ми, підлітки, щодня сновигали побіля тієї комори і вряди-годи мали по шмат макухи, то жменю проса чи кукурузи... Усе це він роздавав потай від начальства, всупереч сталінському «порядку». Коли його виганяли з роботи «за розбазарювання», він кинув у вічі начальству: «Я рятував солдатських дітей!»

Отак, дитино моя, жилося під час голодовки.

*Зап. 12. 02.2003р. Коверник Т.
від Ткаченка Олександра Кириловича, 1932 р.н.,
с. Новоіванівка Дніпропетровської обл.*

№ 126. Ікра продавалась, і голод такий...

І про голод можна розказать?

Я з 29-го году. 33-го не помню. Голод був. Я малий був, бо мій батько, знаєш, комірником був. І хліб, і мед був.

Я був голодний, такого не було, а в селі було. В 46 році засуха була, неврожай. Пухли люди, голодні. Хліба ж не давали. Дадуть 300г на трудовдень, а цього мало.

В 46-му мене забирають в ФЗО. Це фабрично-заводське навчання. Забрали на шахту, на шахтаря вчитися, на забойщика в Луганську область, в город Лисичанськ. В юлі 46 поступив, а в 33 градусний мороз 47-го в лютому їхав додому. Доїжджаю до Києва. Не пускають. Фезовських людей ловить міліція. В 47-му голод був. Шукаю вже товарний, а не пасажирський поїзд. На станції був буфет. І такою ніччю у Києві був електричний світ. Як не є Київ. І ця бутка стоїть. І там правда, навіть ікра продавалась, і голод такий, але гроші стільки стоїть. В кого гроші такі? Та, в нікого нема.

Приїхав додому. Робив в різних шахтах. Нам дали карточки. 50г сала американського, кап'юного, в пачках. Давали нам чай, кружку, конфетиподушечки, в них повітря. Не в пакунках, а так. Здохнуть не можна. І давали кіло двісті грам хліба. Днем півкіло, утроем – 400 г, вечером – 300. Як не чай, то лимонадний сок. Теж не наше.

*Зап. у травні 2008р. Білогуб Т.
від Дубілей Миколи Ігнатовича, 1929 р.н.,
с. Теперівка Вінницької обл.*

№ 127. Такі порядки були



*Гончаренко Микола Дмитрович
Фото 1955р.*

Я так розумію: голод і голодовка - це різні поняття. Голод був у 1932-33 рр., а голодовка у 1946-47 рр. Голод – голодомор, коли взагалі немає нічого їсти, тоді і вимерло багато людей. А голодовка тоді, коли людина ще може щось знайти поїсти. Це було і у війну. Люди їли траву, мерзлу картоплю. У 46-47 році мати сама коровами возила на завод буряки. Так і хату відбудувала, яку німці спалили, коли відступали.

Це було у великий голод... Розказували, як один чоловік мав велику сім'ю, тримав скотину, до тринадцяти коров. Та все здав у колхоз, а сам помер. Вся сім'я його вимерла, а їсти не дав. Чому? Бо то вже не його, а колхозне. Такі порядки були.

У 37-му мій батько зимою волами через річку мерзлу хотів проїхати, та провалився. Рятував воли у холодній річці. Воли витягнув, а сам замерз. Півроку

на печі пролежав, а навесні помер. Воли були колхозні, якби не врятував, то в тюрму посадили. Так переживав, що чуже не вберіг, та сам загинув.

В селі хліба не було. Лише в 1958 році, у городі, я хліба вдосталь наївся.

Зап. 9.05.1987р. Гончаренко О.

від Гончаренко Миколи Дмитровича, 1935 р.н.,
с. Велике Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл.

№ 128. Дуже важко виживать



Гончаренко Ганна Ярофеївна

Фото 1950р.

У 33-му помер дід мій, батьків батько – Григорій, помер від голоду. Лісником робив. Лісом руководив. Опісля люди говори, як могло бути таке: лісник, а не міг продать чого – небудь, щоб вижить. Він з голоду помер, а ліс був господарствений. А люди говорили, що міг спастися. Ні, або так з голоду помреш, або в тюрмі зогнієш.

В 47-му врожай хороший був, а в 46-му дуже поганий. Во-первих, недород, врожай слабуватий. Не вродило, мало вродило. Урожай слабий, а може його не хватило, бо в колхозі не дали. Зерно в колхозі не дали і вивезли в заготзерно (государствена заготовля зерна), а звідти кудись відправили. По 100г хліба зерна давали. Люди виживали з того, що на городах придбали. Скотина дуже дохла, люди виходили на город копать з пухлими ногами. Шукали картоплю і падали. Їли лободу, листя з липи молодой чухрали. Такі пекли млинці. Наїмся листя лободи, а потім ригаю та плачу. Вже ходять не могла, ноги попухли. Розговори були, я була мала і від батьків чула, що там на городі помер чоловік. Коло хати городи були. Через вікно бачу: людина копа, копа, і падає. Ні скотини, ні тракторів не було. Люди копали руками.

Була корова і батько її на Запад відігнав і там поміняв на хліб. Накупив зерна. Ранньої весни приїхав батько. Я пам'ятаю: крильцо зроблене, обгороджене, по ступенькам треба йти. Всі пішли зустрічать батька. Я кинулась йти, і не можу (плаче). Вони всі пішли, а я не можу. Ноги попухли, бо вони могли їсти траву, а я не могла. Я должна була йти в школу в 46, і не пішла. Якби батько не продав корову, і не приїхав вовремя, - не знаю, чи вижила? Привіз він хліб, муку. Зразу наварили галушок, но їсти багато нельзя було. Надо було їсти потрошку, бо хто наїдався зразу, той зразу помирав.

На весні, як цвіла акація, їли акацію, калачики, ягідки пасльона, щавель на болотах рвали. Після уборки поля, як хтось виходив найти з овочей, то ганяли, щоб не собирали. Колосків не давали збирать. Об'їждчик їздив і ганяв нас, і

колосків не давав собірати. І на полі, хто що собі вибрать хотів, то ганяли. Во-первих, доходу не було. У сім'ї шість человек на 30 сотих землі. У нас четверо дітей. Дуже важко виживать. Уволю хліба не було, аж до 50 году на торфове проізводство ходили на Ірдинь, через ліс, через болото до 10 км, по хліб. Діти 14 років переварачували торф, сушили, заробляли гроші. І на ці гроші купляли хліб. Того хліба, що давали на трудодні у колхозах, не хватало. І по 100г, і по 200г давали після війни, надо було одстраюватись. Паспортів не давали, щоб не тікали з колгоспу «Комінтерн».

У голодовку було багато банди. Це були свої голодні люди. І у вікна лазили, і обкрадали. І красти не було чого, аби взяти щось поїсти. Налоги були: по 120 штук яєчок здавать, а нема яйчок – грошима плати. Потрібно було 36 кг м'яса здать. А не здась, то гроші плати. А нема грошей, то агенти приходили, - все описували.

У вихідні спеціально ходять агенти. Забирали, переписували все: корову, теля. А в хаті нема, що забрать, як тільки нас четверо. Знаю, хто постукає, так руки і ноги трусяться. Тітка Оляна завжди заспокоювала, що так не можна. «Вони тебе ж не заберуть», - говорила.

У селі було хуже, ніж у городі. У городі пайки давали, а в селі ніхто нічого не давав. А в селі по осені забирали все. Казали: «Город кормить». Ото як вродить бур'ян, ото й шукаєш, що з'їсти. А тієї акації наїлися, гнилі, кислі огурці у кого оставалися. Як підрости молоді буряки, їх проривали і з тої гички, з буряка молодого варили борщ. Варили борщ – кидали гичку, кропиву, а то – свята вода. І не доїдав, і не досипав...

Зап. 9.05.1987р. Гончаренко О.
від Гончаренко Ганни Ярофеївни, 1938 р.н.,
с. Велике Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл.

№129. Так і вижила

- А... мене не засудять ?*. Три голоди пережили, як три пожежі.

В 1947-му ніхто не думав, що зостанемося ні з чим. Наш колгосп «Комунар» поставки виконував. А восени ходили по дворах уповноважені підмітали засіки.

Ми ходили в трьох: я, мама і донька. Ганяли нас щодня на полоття. Піду, рядок-два прополю і падаю непритомна... Їли січену траву, навесні – акацієвий цвіт (кашку). Так і вижила. Згодом пішла працювати медсестрою. Навесні біля входу в райздороввідділ щоранку нас чекали десятки підкинутих голодними матерями голодних дітей. Вони просили їсти. Були й немовлята із записочками «Ваня», «Тетяна», «Кирилко».

Отака моя доля.

*Бабусі – за 80 років.

Зап. 6.05.2003р. Коверник Т.
від Шевчук Ганни Матвіївни, 1921 р.н.,
с. Новоіванівка Дніпропетровської обл.

№130. Як люди бідували

Наш колгосп «Червоне Заріччя» був найзаможнішим у районі. Пригадую, 1946 рік видався дуже врожайний. Колгоспникам видавали на трудовень багато хліба. Та зненацька в село заскочила бригада активіста Дроздова (його ми знали ще від 33-го року) і влаштували трус: вигрібали зерно, скільки в кого знайшли. І вивозили, вивозили.

Люди дуже бідували. Отамо за Маренками – нема хати. Жив там чоловік. У нього відібрали все до нитки. Ходив до Гуляй поля, може, скаржитися, може, щось виміняти хотів на харчі... Серед дороги, бідолаха, впав і вмер. Казали, що фронтовик.

У 47-му я поїхала до брата в Казахстан. Там жилося легше. Поїхати було непросто, бо нікого не випускали за межі району і за межі України. Мені родич допоміг. Виписали відрядження. У Харкові вокзал – ніде голці впасти: всюди голодуючі з усіх куточків України. Сиділи тижнями, їх не відправляли. Діти вмирали прямо на руках знесилених матерів. Запам'ятала на все життя той страшний тихий стогін. Насилу виїхала на Куйбишев. На станціях Росії ніякої напруженості не спостерігалось, ніде не видно було пухлих чи жебраків. У Куйбишеві буханець хліба коштував 100 рублів. У нас за 1000 не купиш. Отаке я пережила після участі у відбудові Дніпрогесу.

Зап. 17. 04. 2003р. Коверник Т.
від Павлиш Ганни Пилипівни, 1917 р.н.,
с. Новоіванівка Дніпропетровської обл.

№131. Одному Богу відомо

Народилася я і зростала в селі на Полтавщині. В сім'ї було троє невеликих дітей. Мати й батько працювали в колгоспі, бо потрібно було виробляти мінімум трудовнів, а як коли хто не міг виробити могли оштрафувати, або віддати до суду, якщо у тебе немає ніякої довідки про стан здоров'я. А ми – діти – були самі вдома. Самому старшому було 9 років, мені – 7 років, а самій маленькій – 1 рік. І ми доглядали сестричку як могли. Але те не все біда, що діти самі зоставалися. Головне було те, що не було чим годувати батькам сім'ю. Як важко вони працювали: косили вручну всі посіви і сіно, а також в'язали жінки все покошене в снопи і брали старших дітей зносити стопки в копи, сапали також все вручну, орали коровами, волами. Дорослим давали трохи молока – по поллітри в день і по крижечці муки, тім хто працював, але вони несли все діткам, щоб хоть по сто грам молочка дати. Матері заварювали з тієї муки затір очки. Не було ні жирів ніяких, ані Сахару. Літом можна було хоч нарвати якоїсь зелені. Їли ми і молочай, і козельки, і стегній. Саме гірше було навесні, коли ще й сніг зовсім не розтав і кругом вода. А взувачки не було всім. Ходили в ліс рвали бруньки з ліщин, а дома сушили їх потім, розминали, а мама добавляла, як було в неї картоплину, і пекла нам коржі. Часто боліли всі животи від такої їжі.

І ще в селі після війни залишилося багато дітей сиріт. То їх зібрали в одну хатинку, де господарі померли. Як тільки ті дітки вижили одному Богу відомо. Їсти не було чого дати їм і по два дні – вони пухли з голоду, багато померло. Самі люди щось відривали у своїх дітей – часто бурячок, а хто дві, три картошечки і несли цим діткам.

Село не відійшло ще від війни – половина не повернулася ще з війни, а тут ще той голод. То були важкі роки. Хто потім став заводити собі щось із птиці, то податок зразу на яйця накладали; кролика або поросятко собі придбали – знову податок дай – м'ясо, і шкуру здай. Податки були на все: на землю, на дерева. Здавили податками селянина, та ще й добавили позики – якщо хто що заробив на трудовень, то забирали на податки. Як говорили, що маю трудовнів п'ятсот, та не маю, що класти в рот. Люди розуміли, що тільки таку війну пройшли – потрібно відбудовувати заводи, шахти – робітникам теж потрібні продукти. То ж віддавали все, що виростили, вигодували із дому, а самі перебивалися як могли. Сахару ми не знали, що він і є. Варили сухарний буряк, а на тій водиці мати варила нам кисіль або компот, яйце давали нам тільки у великі свята. Жили ми як говориться в тому прислів'ї:

*Батько в созі, мати в созі,
Діти плачуть на дорозі
Нема хліба, нема сала,
Бо місцева власть настала*

*Зап. Брутковська О.
від Кучер Марії Григорівни, 1940 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*

№132. Так і жили

Що ж після війни мужиків не було. Коровами орали, діди старі росіють ячмінь, а ми (жінки) сапали.

А їсти нічого було. Їли макуху, розгоряєш якусь баночку бовтухи (мука кукурузна) або ячна мука із ячменя. Боже, Боже, що ж воно було. Поступила в рибаки, та риби було трошки. І траву рвали, свиріпу їли, аж давилися та їли, акацію їли. Нагорювалися ми. Корови цілий день роблять, а вночі пастух пасе їх.

Не було так як січас, скирта бур'яну, скирта сіна. А коло хати не було огорядів, як січас. В степу садилися. По чотирі хазяїна соберуця та однією конякою орють. Картошки не було, вона ж не оброблялась так як нужно.

За рибу виміняєш баночку ячної муки, та заколотиш її, та так і їси, не зажарену, нічого.

Тоді нічого такого не було. Сади теж ніхто не обробляв, вродило-вродило, не вродило – не вродило, не поливав ніхто, не зрізав ніхто. Так і жили.

*Зап. 1.05.1990 р. Солопійенко Ірина
від Скрипник Марії Лук'янівни,
с. Ново-Богдановка Миколаївської обл.*

№133. Смак ліпеників

Страшні були часи, дуже складно жилося. Все про що мріяла кожна дитина і людина – це хліб і хороша поживна їжа, якої не вистачало.

Мати померла, коли я був ще дитиною. Мене із трьома братами і сестрою виховувала мачуха. Хоч вона і намагалася зробити наше життя безхмарним, але не змогла замінити неньку.

Влітку тяжко працювали, щоб поповнити запаси продуктів на зиму. Звичайно бували дні, коли в хаті нічого поживного не було, але тримались. Навесні було трохи легше: з'являлася лобода, калачики.

Я ніколи не забуду смак ліпеників – це невеличкі коржики, які замінювали хліб. Вони робилися із трави, меленого жита і кукурудзяної муки. Ці ліпеники були тяжкі для шлунку і тому в деякій мірі вгамовували голод. Багато моїх знайомих померли тоді. Я намагаюся їх пам'ятати. А як би хотілося забути голодомор.

Зап. Недождій А.
від Назарова Петра Васильовича, 1937 р.н.,
с. Затишне Криничанського району Дніпропетровської обл.

№134. Діти плачуть, бо ще їсти хочуть

В ті часи основною їжею був курай*, який молотили, потім в макітрах міняли і пекли оладки. Не знаю, чого був голод. Чи не вродило, чи ще щось. Але всі ми дуже страждали. Люди були голодні, пухлі. Мати їздила в Полтаву і там міняла навіть черепицю із сараїв на яку-небудь їжу. І ото вона (мати) як поїде, то довго немає. Нам їсти хотілось. Так ми полізли на горище, знайшли там стару кожу з теляти, різали її на кусочки. Підпалювали курай, він добре розгориться і туди оту кожу вкидали. Шерсть на ній присмалювалась і ото таке їли.

А як почало рости жито, тоді рвали колоски, у руках мняли, у ступі товкли, воно як тісто получалось. Тоді на плиті зверху (сковорідок не було) пекли коржики.

Як у кого з людей було лушпиння з картоплі, то так і садили.

Мати зварить трохи картошки, а діти плачуть, бо ще їсти хочуть. Мати не давала, бо померли б усі.

Хто ходив на роботу, то їм давали пайок: макуху, муки (200 г) із віки.

Один чоловік у нас тож страдав од голоду. Йому часто ходили люди та варили щось поїсти із муки. А як він сам получав пайок, так по дорозі все з'їсть, поки дійде.

Люди варили лободу: Ото нарвали, одварили і те, що получалось обкачували у муці. З цього пекли коржики. Їли і ховрахів, і горобців. У нас на погребі було як понадлітаюця горобці. Мати з дітьми ціле сито наловлять, попатрають їх, поскубуть, в печі запече і так всі їли.

Через деякий час, коли росло жито, картопля, людям почали давати кращу їжу. Але вони всі пухлі, страшні. Багато людей мерло.

У сім'ї Курбацьких вмер один син. Ото ж люди мерли, а він їм ями копав. Сам був теж слабкий. Коли лежав на сирій глині, то його схватило запалення легень. Через деякий час він і вмер. І то не через голод помер Тиміш, а через слабкість».

** Курай – бур'ян*

*Записано 1989р.
від Курбацької Марії Гнатівни,
с. Запорізьке Дніпропетровської обл.*

РОЗДІЛ II.

ПЕРЕКАЗИ ПРО ГОЛОДОМОР

У складі жанрової системи народної творчості українців перекази чи не єдиний засіб акумуляції досвіду народу, своєрідний збір естетичних, етико-виховних, етнопедагогічних, дидактичних та інших норм і принципів, що формувалися упродовж віків. Вони здавна цікавили як вчених-фольклористів, так і письменників (І.Котляревського, О.Пушкіна, Т.Шевченка, О.Афанасьєва, М.Драгоманова, В.Гнатюка, Я.Новицького, Д.Яворницького, Г.Сухобрус та ін.). Завдяки своїм прадавнім витокам, значному суспільному резонансу, перекази зберегли основні жанрово-композиційні ознаки у загальному річищі усних прозових жанрів, вироблених побутовою практикою. «Перекази – усні оповіді про життєві факти, явища, драматичні ситуації, пов’язані з конкретними історичними подіями, інформація про які передаються не очевидцями, а шляхом переповідання почутого»⁶⁰. Рівень їх художньої досконалості залежить від розвитку місцевої традиції, від вправності і життєвого досвіду оповідача цікаво і змістовно розповідати або переповідавати почуте. Як жанр історичної прози, переказ відзначається документальністю змісту, більшою реалістичністю викладеного матеріалу. На цій підставі факти, наведені в переказах, не дивлячись на явний художній вимисел, що зустрічаються в окремих творах, пояснюються оповідачами як достовірні. Поряд з незмінним прагненням до достовірності, у переказах наявне постійне звернення до історичного матеріалу, а також тяжіння до пояснення подій, що зумовило появу того чи іншого твору цього жанру. Відзначимо, що до сьогодні він є найпродуктивніший жанр фольклору, не втратив свої актуальності та популярності.

Довгий час перекази, як і інші жанри фольклору про голодомори не записувалися, не вивчалися, оскільки, як пояснює сучасний збирач і дослідник народної прози про голодомор В.Сокіл: «існували заборони з боку тодішньої влади на відкрите висвітлення теми, передачі її іншим поколінням. Проте навіть у прихованій, конспіративній формі усна творчість існувала, передавалася в колі родини, близьких друзів, знайомих. Так відбувався відбір тем, сюжетів, окремих мотивів, які задовольняли побутові, інформативні, естетичні потреби нехай до часу обмеженої аудиторії. У зв’язку зі здобуттям Україною незалежності ці твори стали надбанням ширшої слухацької (читацької) аудиторії. Вони поступово набували стійких традиційних обрисів. Оповідна проза про голодомори стала надбанням не окремої людини (оповідача, слухача), а перетворилась на масову творчість»⁶¹. Тож можна припустити, що лише завдяки чуткам як самостійному жанру народної прози, що активізувався за радянських часів, виникли перекази про голодомори 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр., поширювалися потайки серед рідних, близьких людей, і побутували паралельно з народними оповідями-спогадами як в Україні, так і за її межами. Першоосновою їх виникнення були

⁶⁰ Лановик Мар’яна, Лановик Зоряна. Українська народна словесність. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2000. – С. 536.

⁶¹ Сокіл Василь. Народна проза про голодомор: питання традиції // Народна творчість та етнографія. – 2007. - № 6. – С. 90.

свідчення та спогади очевидців або учасників подій голодоморів, що пережили особисто трагічні картини буття, а також особи, які почули розповіді від безпосередніх очевидців. Вони передавалися з уст в уста, набирали чуттєвого звучання і залежно від суспільної ваги набули загальнонаціонального значення, оскільки відбивали як прагнення й інтереси українців, так і загальнолюдські ідеали. Нами були встановлені випадки, коли під час бесіди студентам не завжди вдавалося зафіксувати цілісну текстову картину трагічних подій голодомору, оскільки згадувати ті події очевидцям було вкрай важко. І тоді носіями таких переказів ставали найчастіше діти, онуки очевидців тих трагічних картин буття. Вони намагалися переповідати почуте від своїх рідних, близьких, переповнювались болем, що не притупився з часом, а навпаки набував суттєвого високоемоційного впливу на слухача. Саме в цьому, на нашу думку, полягає основна своєрідна функція переказів про голодомори, які об'єднують навколо себе покоління різних людей, хоча із неповторним власним світовідчуттям у процесі естетичного освоєння дійсності, але у межах загальноприйнятих традиційних форм творчості, що відповідають суспільним інтересам.

У зв'язку з тим, що у фольклористиці надають перевагу хронологічній класифікації фольклору, на цій підставі перекази про голодомори належать до переказів новітньої доби. Широко побутуючи у наші дні, перекази цього циклу, на відмінну від спогадів відзначаються меншою деталізацією та вищим ступенем узагальнення. Структура таких переказів особлива – це вільна, нестійка композиція, яка ще не свідчить про відсутність взаємозв'язку окремих частин твору. Переповідаючи почуте, найчастіше від рідних, близьких, а не пережите особисто, оповідач намагається викликати співпереживання у слухача, тому концентрація фактів відбувається навколо образу, що стоїть в центрі розповіді. Суттєва риса, як оповідей-спогадів, так і переказів про голодомор в тому, що їх сюжети поширені в значній кількості варіантів. На цій підставі ми маємо справу з фольклоризацією родинних спогадів, коли частина спогадів близьких за змістом зливаються в один спогад і згодом трансформується в переказ.

Для переказів про голодомори характерна локальна прикріпленість до певного географічного пункту, місця поселення. У них чітко вказується час, рік зображувальних подій, імена учасників трагічних подій та джерело розповіді. Зберігаючи основні жанрово-композиційні ознаки, перекази однак відзначаються вищим ступенем узагальнення, унаочнюють разючі факти голодних років: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. Отже, змальовані події в переказах мають суто причинно-наслідковий характер, в яких дійсність підпорядковується історичній конкретності. Історичне минуле українців в його трагічну добу змальовується правдоподібно, у межах життєвої достовірності. Серед зафіксованих переказів представлені мотиви про розкуркулення багатших селян, середняків і найбідніших; праця в перших колгоспах, або як їх називали – созах (товариства спільного обробітку землі); та власне про картини голоду, канібалізму, осуд масового вимирання народу. Вони подібні до мотивів, що представлені в тематичних групах як у оповідях-

спогадах, так і співомовках. Ці перекази вирізняються драматичним змістом, відсутністю фантастичних, надприродних персонажів, прикріпленістю до конкретного місця, території. У них найчастіше представлені українські селища, на території яких історично зафіксовані трагічні події, пов'язані з голодомором. Переповідаючи почуте, відношення оповідача до події у переказах перебуває на зовнішній щодо зображувального позиції свідка подій, що суттєво відмінне від епічної позиції у оповідях-спогадах. Справді почуте й бачене оповідач доповнює подробицями, створених багатою його уявою. Переказ правдиво передає хіба що народну концепцію подібних випадків, умотивованих соціально. Неповнота історичних даних компенсується домислом, аналогіями, реконструкцією подій, відтворенням послідовності, створеної історичним життєвим досвідом оповідача, що відбувається за законами виробленими усною традицією. А тому у переказах народна трагедія часів голодомору далека від справжньої історії, від подій і фактів, обґрунтованих і пояснених науково. Внаслідок неповноти даних, усної інтерпретації подій, віддаленості від часу та значною дистанцією, перекази про голодомори подають інформацію, насичену суб'єктивними оцінками, сформовану в руслі усної народної традиції. Як засвідчують зібрані перекази, для цього жанру характерний різний ступінь естетичного освоєння дійсності: від безпосередньої інформації, що подається звичайною розмовною прозовою мовою, за відсутністю поетичних прийомів (метафор, символів, фонетично-ритмічних ефектів) до зразків типу (*Переказ № 137. «Не вистачило сил», записаного від Малащенко Л., 1920 р.н., с. Новоіванівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.*), у яких суб'єктивна інтерпретація заступає реально існуючий об'єкт зображення. Отже, переплітаючись із спогадами, ці перекази відіграють надзвичайно важливу роль: пізнавальну, етично-виховну, естетичну. Вони є застереженням для наступних поколінь, формують національну пам'ять.

Перекази про голодомори

1932-1933 рр., 1946-1947 рр.

№135. Сім'я середняків

В сім'ї Вусиків разом з батьком і матір'ю було семеро чоловік. Сім'ю вважали середняками, мали Мефодій і Ліза троє коней, корову, четверо овець і три десятини землі. Почалося розкуркулення. Забрали в колгосп коней, корову, овець, землю, реманент, зерно. І почалися для сім'ї складні дні. Мефодій за склянку вівса виміняв своє подвір'я на хатинку невеличку. Ліза з старшою дочкою Ольгою наймалися до людей на роботу за харчі. Невдовзі померла з голоду мати, Ольга з подругою витягли матір з хати і потягли на кладовище, а там як змогли зарили землею. Батько цього зробити вже був невзможі, бо сам

був дужий пухлий. Через день Ольга бачила, що тіло матері розтягли собаки. А ще через декілька днів помер батько, за ним три брати – один вночі, другий вранці, а третій – під вечір. Ольга всіх витягла з хати і вкинула в погріб. Залишилася Ольга з найменшим братиком Федькою. Як і раніше хотіла по людях заробляти, а потім люди перестали наймати, бо самим не було чого їсти. Пішла Ольга в колгосп. В колгоспі давали ложку вареного земного вівса. Ольга юшку п'є сама, а овес загорне в ганчірочку, і несе братику. Він завжди сидів на підвіконні й чекав сестру. Одного разу приходить Ольга з роботи, а шибка на вікні вибита, в хатині темно, а в темноті щось харчить. Злякалася Ольга і побігла до сусідки. Зайшла в хату й розказує, а тітка говорить: «Лягай спати». Побачила дівчина, що в печі топиться, а по хаті йдуть відблиски і впізнала Ольга свої казани, рядна. Дівчина вже знала, що тітка Ярина вбила одну дівку в селі за хустку і не залишилася спати і пішла до інших сусідів. Коли зайшла до хати, господарка запрошує її вечеряти разом із сім'єю. А з печі виглядає маленький хлопчик і говорить: «А ми сьогодні будемо їсти Ваню, мама його зарізали». Тоді дівчина звернула увагу, що в печі стоїть казан без кришки, в ньому щось вариться, а зверху виглядає дитяча ручка. І тут не залишилася Ольга, здогадуючись чим це може закінчитися, про таке в селі вона вже чула. Цієї ночі вона ночувала в бур'янах. А вранці, коли розвиднилося, пішла до своєї хати і знайшла там свого маленького братика Федю повішеного, якби вона не злякалася ввечері зайти а хату, брат залишився б живий. Віднесла Ольга і цього брата в погріб і залишилася в цілому світі одна. Більше не ночувала вона в своїй хаті і не ходила до когось ночувати. Частіше всього ночувала в яслах біля колгоспного скоту. Довго вечорами бродила дівчина по селі і лише, коли село спало, йшла теж спати, дуже боялася, щоб хто-небудь не побачив, де вона ночує.

Бачила Ольга як ходять люди пухлі по селі, як сидять під тинами склавши руки, похиливши голову, а через деякий час бачила як ця людина, на цьому ж місці вже лежала мертвою.

Одного разу бродячи пізно ввечері по селі бачила, як тітка Руденчиха тягла свого чоловіка до колодязя. І чула, як він її благав, щоб вона залишила його живим, що буде він жити і з відрубаною ногою. Але жінка робила свою справу не звертаючи уваги на чоловіка. На другий день чула дівчина розмови про те, що десь немає Руденка.

Чула розмови про те, що і в інших сім'ях їли люди людей. І добре пам'ятає, що майже ніхто з тих, хто їв людей живих, так і не залишився.

Зап. 1983р. Вусик О.
від Сукач Валентини Луківни,
с. Комісарівка П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.

№136. Відбирали все

Ще в дитячі роки моя бабуся дуже часто розповідала мені про ті тяжкі часи. Майже всі люди по селах дуже бідували. Вони готували страви з лободи, кропиви, лопухів, лушпиння картоплі. Діти виливали водою з нірок ховрахів,

ловили горобців під стріхою, їли жаб, молюсків. Люди пухли з голоду, а особливо жахливо було дивитися на дітей. Маленькі діти забували запах хліба. Коли дядько привіз з міста моєму батькові два бублики, то той не знав, що з ними робити і почав качати їх по землі, як коліщата.

Мій дід Гнат був добрим чоботарем, і за те, що він пошив гарні чоботи якомусь партійному начальству з району, йому дали торбину пшениці. Сім'я дуже боялася, щоб про це не дізналися люди на селі. Бабуся зарила торбу в хаті під припідком. Вночі, тихесенько відривали її, набирали склянку пшениці, а потім швидко замазували дірку, щоб до ранку долівка висохла. Мою бабусю за сніп соломки, що вона набрала в степу, бо діти вмирали з голоду і холоду, голова колгоспу, верхи на коні, прогнав п'ять кілометрів, шмагаючи батогом.

З розповіді мого батька я дізналася, як один хлопчик вже так охляв з голодухи, що їв мухи і цим вижив. Сусідські діти наїлися набитих кісточок з вишень і до ранку померли. Дуже страшні були роки, що зайвий раз люди не хочуть згадувати.

Батько мого чоловіка – Андрій Андрійович Крупа був очевидцем подій, що відбувалися в 32-33 році в селі Калкатіновка Долинчанського р-ну. В ті голодні роки вони з братами ходили в поле збирати колоски, а це було заборонено. Гнили в коморах купи буряків, пріла пшениця, але не можна було нічого взяти. Родичка батька за кишеню пшениці відсиділа 10 років тюрми.

Найменшого брата Миколу, за збирання колосків, було забито до смерті їздовим. У батькового родича трапився такий випадок. Пізно, ввечері, вони сиділи в хаті розмовляли, зненацька до них вдерся якийсь страшний чоловік, вхопив немовля, що спало в колисці й вискочив надвір. Поки його наздогнали, то він вже встиг об'їсти дитячу ніжку.

В селі Трудолюбівка, зараз його вже немає, як і багатьох неперспективних сіл, жила одинока жінка. Вона ходила по хатах і обманом брала до себе пухлих дітей, потім трохи відгодовувала їх, відрубувала голови, а м'ясо продавала на базарі. Одного разу вона прийшла до жінки з батькового села, і умовила на деякий час взяти до себе її дочку Оксану, щоб трохи підкормити дівчину. Вона сказала матері Оксани, що одинока і з дівчинкою їй буде краще. Коли вони удвох прийшли до тієї тітки додому, та вирішила дівчину нагодувати. На дні миски Оксана побачила ніготь з пальця. Потім за сараєм вона знайшла велику купу кісток. Дівчина здогадалася, що тут щось робиться страшне, і вирішила втекти. Тітка хотіла наздогнати її, але вона перебрела ставок (а вже була пізня осінь), і заховалася в очереті. Коли жінку заарештували, то в її льоху було знайдено дев'ять дитячих голів. Цю дівчину звали Берест Оксана, вона живе й досі.

Хочеться відзначити, що голод 32-33 року носив штучний характер. В селах відбирали все, до останнього шматка. Це все робилося неначе навмисно, штовхаючи людей на голодну смерть.

В 1946-1947 році теж була голодовка, але вона залежала від інших умов.

Післявоєнний період зіграв велику роль. Також засуха влітку 1946 року, неврожай. Бабуся пекла макорженики, хліб пополам з половиною.

Зап. 1996 р. Крупа Л.

від своїх рідних, м. Кіровоград.

№ 137. Не вистачило сил

В одному з сіл Павлоградського району один чоловік жив з двома дітьми: одній дівчинці було п'ять років, другій – два. Дружина його померла раніше. Два дні діти сиділи вдома голодні. І ось третього дня батько шукав, шукав їм якоїсь їжі, але прийшов додому ні з чим. І тоді, щоб не дивитися на страшні муки дітей, вирішив їх втопити. Але після того, як втопив меншу дочку, в нього не вистачило сил втопити і старшу, а тому він її відпустив. А сам довго бродив десь по світу, так ніхто і не знає, що з ним сталося.

Зап. 1991р. Цуприк М.

від Малащенко Л., 1920 р.н.,

с. Новоіванівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл..

№ 138. «Я пошутила»

Мне рассказывала мачеха – Горобченко Лидия Сергеевна. Она жила в Черкасской области, Смилянском р-не, с.Носачев. В 33-м году был голод. Жили две сестры. Одна была беременна. Она пошла рожать. А другая в это время куда-то исчезла. Роженица вернулась домой, ребенок умер. Одна бабушка позвала ее к себе: «Чего ты будешь голодать, у меня более - -мнее есть чего-то поесть».

Бабушка ее помыла, накормила вкусным мясным супом. Положила спать на плиту. Говорит эта женщина: «Чувствую, что что-то давит». Оказывается, эта бабушка накинула петлю ей на шею. Она разорвала петлю, бросилась в сельсовет. Та бабушка говорила: «Я пошутила».

Пришли из сельсовета, нашли бочки мяса, а под полом – руки, ноги, головы людские. Это она и сестру ее убила.

Зап. у травні 1990 р. Давидяк О.

від Горобченко Євгенії Максимівни, 1943 р.н.,

с. Партизанське Дніпропетровської обл.

№139. У голодовку

У голодовку 1933г. Старичонок Груня задушила свою дитину. Народила і задушила. Бо боялась, що не могла її прокормити і закопала. Нікому не казала, крім своєї невістки. А та розказала людям. Хоч і голодовка була, а люди осуждали її.

Зап. у травні 1990р. Давидяк О.

від Давидяк Анастасії Сергіївни, 1938 р.н.,

с. Партизанське Дніпропетровської обл.

№140. Рятувались по-різному

В сім'ї Біднова Афанасія Люба була найменшою і найлюбимішою дитиною. Жили бідно, але на долю не скаржилися. Коли радянська влада укріпила свої атеїстичні позиції, всі прихильники церкви жорстоко утискалися. Батьошку Христофора було розстріляно, а сім'ю Біднових просто вигнали з хати. Але люди в той час були співчутливими і не дали їм вмерти від голоду і холоду. Приймали на деякий час пожити, підгодовували хто чим міг. Коли прийшли 1932-33 роки, стало дуже важко. Сім'я знайшла пустуючу хату для життя, але їсти було нічого не тільки в них, а у всіх. Врятовувались люди по-різному: виловлювали перлівниць в річці, та ховрашків, котрих виливали на толоці; по гніздах виловлювали малих воронят; копали їстівні корінці та варили юшку. Словом їли все, що могло підкріпити виснажених людей.

Це був дуже страшний період життя, який залишив незгладимий слід. Малій Любі довелося бачити, як на вулицях лежали померлі від голоду люди, як озвірілі собака пожирали трупи і нападали на обезсиленіх людей.

*Зап. 11.03.2003р. Погорєлова М.
від Бай Любові Афанасіївни, 1922 р.н.,
с. Широке Широківського р-ну Дніпропетровської обл.*

№ 141. Дорогоцінний хліб для сім'ї

*Село наше раніше називали не Володимирівкою, а Шаблиним *. І це швидше було не село, а робітниче селище. Ще в 1885 році біля річки Бешки було побудовано Шабліно-Знам'янський цукровий завод, який працює і до цього часу. Тож ні розкуркулення, ні колективізації Лукія Ларіонівна, що одружилася із заводським робітником Марком Денисовичем, не зазнала на собі. А от голод 32-33-го років їй пережити довелося.*

Голод розпочався з осені. Спочатку був він не таким дошкульним. Люди рятувалися тим, що на дорогах і у полі відшукували мерзлі, напівзогнілі, приорані буряки, пекли чи варили і їли їх. Хоча то було не дуже смачно, але хоч трохи підтримувало сили людей. Але і вона швидко вичерпалася.

Тоді їли все, що могли вгризти зуби і хоч якось перетравити шлунок. В сім'ї Лукії Ларіонівни та Марка Денисовича було двоє дітей. Станіславові було 10, а Марії 8 років. Мати пекла замість хліба для дітей коржики. Вони були із вареного картопляного лушпиння навпіл із висівками. Замість жиру чи олії вживали мелясу — драглисту речовину, від якої очищають цукор, з дуже неприємним запахом. Від такої їжі діти незабаром похворіли. В батьків не було сили дивитися на муки своїх дітей, і Марко Денисович, забравши все, що вони придбали, пов'ючивши на себе щось на зразок саков із жіничиними сукнями, вишитими рушниками та сорочками, своїм одягом і новими чобітьми, пішов у глиб країни на роздобуток хліба.

Довго не повертався Марко Денисович до рідної хати, далеко він побував. Дружина з дітьми ледве дочекалися його повернення. Діти схудли до неймовірності, а Лукія Ларіонівна вже ледве ходила — вона вже спухла до половини — рятувала дітей, а за себе турбувалася в останню чергу.

Повернувся Марко Денисович і приніс дружині і дітям хліба — півклуночка. Це все, що вдалося йому виміняти за свій крам по далеких світах. Сам він теж неймовірно виснажився дорогою, адже беріг дорогоцінний хліб для сім'ї.

І Лукія Ларіонівна зуміла розтягнути ті лічені кілограми хліба на довгий час, майже до весни. Коли почалася перша зелень, молода травичка, то рвали, варили і їли все, що не отруйне: лободу, щиріцу, кропиву. Тим і жили. Влітку діти почали бігати на недалекі поля і стригли колоски — це теж була хоч якась їжа.

Так і пережили вони всі той страшний рік. Прабабуся завжди повторювала: «Хвалити Бога, все пережили, а що було, то краще вам, дітки, не знати його». І витирала кінчиком хустки очі...

**Перш за все хочу зазначити, що Лукія Ларіонівна була моєю прабабусею. Вона часто розповідала мені про минувшину, але особливо чорних і тяжких сторінок свого життя намагалася не відкривати перед моїми, тоді ще дитячими, очима. Проте дещо із спогадів моєї прабабусі я пам'ятаю і ось тепер записую.*

*Зап. Бакун Л.
від Прокопенко Л.Л., 1894 р.н.,
с. Мошорине Знам'янського р-ну Кіровоградської обл.*

РОЗДІЛ III.

СПІВАНКИ ПРО ГОЛОДОМОР

Пісня народу – вічна, як і віковична творчість народу. Сила кожного народу в творчості. І щоб пізнати народ, слід пізнати його творчість. Свідченням життєвості багатьох народів світу є активний процес творення і функціонування пісень. Як відзначав дослідник слов'янського фольклору Йосип Бодянський: «...у кожного народу є йому одному лише властива поезія, як плід внутрішньої творчості, його поетичних здібностей. Ця його поезія саме тому, що складає твір його, неодмінно і перш за все повинна бути відбитком його життєвого буття, відгомонам всіх його потрясінь, з'являтися в тому чи іншому виглядові, дивлячись на хід долі народу, його життя, становища,

обставин – отже, безпристрасно відображати внутрішній і зовнішній бік існування його, бути своєнародною, своєчасною»⁶². Народна поезія українців неминуче відображає його історію, побут, життя, тобто почуття, прагнення і бажання, що «збуджує внутрішню діяльність духу, справляє живе, глибоко сильне враження, все це, всі ці незвичайні становища свої, ці винятки у своєму житті, народ схоплює, жадібно ловить, і тієї ж миті, на самому місці події по свіжих, гарячих слідах його оспівує у звучній, самородній, своєрідній пісні»⁶³. Доказом слугують співанки, що побутували в Карпатському регіоні, в Галичині і на Поділлі, а також на Західній Волині ще у XVIII ст. Вперше поняття «співанки-хроніки» на означення описово-хронологічних епічних пісень ввів і виділив їх в окремий жанр епічної лірики український фольклорист Олексій Дей. Як відзначав вчений, «співанками» їх називали виконавці, а тому в тих регіонах термін «пісня» замінявся терміном «співанка». З часом співанки набули поширення у центральному та південно-східному регіоні України. Будучи поширеними серед пісенності у фольклорі багатьох народів, українські народні співанки завжди привертали увагу слов'янських учених. Записи та ґрунтовні дослідження, присвячені цьому жанрові, належать І.Франку, В.Залеському, Ф.Колессі, В.Гнатюку, М.Сумцову, О.Дею, В.Бойку, Н.Шумаді та іншим.

Співанки, як і коломийки, частівки належать до моностофічних пісенних жанрів, які безпосередньо пов'язані з сучасністю, вирізняються якісно новим характером відношення свідомості до дійсності, особливостями художнього враження і відбиття багатогранних живих картин народного життя. На їх самотню і оригінальну естетичну значимість, що суттєво позначилася на змісті і структурі народної поезії, вказував визначний дослідник слов'янського фольклору Іван Франко. Зокрема про коломийки, вчений писав, «що пісні найновішої формації, які складає наш народ, по більшій часті не історичні, а радше сатиричні... свідчать про вищий розвій народного самопізнання, коли народ зачинає критично розглядати суспільний устрій, який його окружає... Ті пісеньки, хоть і не живописують, як історичні думи, характеру і життя всього народу, та зате для всякого чоловіка, живучого сучасним життям, вони, хто знає, чи не важніші, як історичні думи, бо в них найбільше матеріалу для тої науки, котра тепер займає всіх найзнаменитіших учених – до народної соціології»⁶⁴. Вивченням жанрових особливостей частівок і коломийок, що функціонували за радянських часів займався український фольклорист Володимир Бойко. Ним було встановлено, що «їх родовід починається від традиційних коротеньких пісеньок, що виконувалися як приспівки до танку чи речитативні віршики звичаєво-обрядової творчості»⁶⁵. Щодо поетичної структури, то на думку вченого, «коломийки і частівки гучні за формою. Текст їх може бути про потрібі скорочений до двох рядків або розростається до

⁶² З дисертації Й.Бодяньського «Про народну поезію слов'янських племен» // Український фольклор. Критичні матеріали / С.К. Бисикало, Ф.М. Борщевський. – К.: Вища школа, 1978. – С. 238.

⁶³ Там само. – С. 239.

⁶⁴ Франко І. Сербські народні думи і пісні // Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955. – С. 227.

⁶⁵ Бойко В.Г. Коломийки та частівки // Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народнопоетична творчість. – К., 1983. – С.310.

чималої низки строф. Вони динамічні за тоном інформації. Часто ліричні, іноді забарвлені гумором, сатирично спрямовані, вони дають великий простір для художнього відображення дійсності»⁶⁶.

Природа виникнення співанок, коломийок, частівок залежать від зміни суспільно-історичних умов, які опосередковано впливають на зміст і характер поетичного мислення народу. А тому їх поетичний відгук зумовлений конкретними життєвими явищами та фактами історичної дійсності, безпосередньою моментальною реакцією на діла та вчинки окремих осіб. Своєрідність прийомів та засобів художнього відображення дійсності зумовлена тим, що вони належать до народної лірики. І хоча за своїм змістом вони завжди пов'язані з достовірними історичними подіями, чи окремими життєвими фактами, основне їх призначення не у відображенні, не в подробицях опису тих чи інших фактів історичної дійсності, а в їх оцінці, у вираженні чітко окресленого ставлення народу до них. Якщо в епосі, зокрема в історичних піснях, перевага надається зображенню явищ, фактів об'єктивної дійсності, то в ліриці – відтворена ідейно-емоційна оцінка їх. Саме тісний зв'язок коротких пісенних жанрів із життям народу обумовив їх поетичну структуру. На першому місці у них – виражене ставлення до тих чи інших фактів життя, передача визначених думок, почуттів і настроїв, викликаних ними, а на другому – показ самих фактів, які спонукали ці думки і почуття.

Надзвичайно оперативно реагуючи на сучасні процеси життя, коломийки, частівки, співанки швидше та багатогранніше, чим інші жанри фольклору, відображають дійсність в її історичному розвитку та активніше впливають на саму дійсність. В силу їх жанрової специфіки, маючи опертя на достовірний факт із життя, точні назви місцевості, імена та прізвища діючих персонажів, всі ці якості отримують найбільш креативну форму вираження. В цьому проявляється своєрідна закономірність еволюції принципів народної пісенної творчості. При цьому, вони не є історичними документами. В їх конкретному ідейно-естетичному змісті яскраво, колоритно відтворені думки, почуття, переживання та настрої як загалу, так і особистості. Та особисте не протистоїть колективному, а органічно зливається з ним, тобто є своєрідною індивідуалізованою формою вираження колективного.

Докладно аналізуючи короткі пісенні жанри, український фольклорист Наталя Шумада відзначила найважливішу їх властивість, яка виводила і виводить їх на перше місце у часи соціальних зрушень. Це, на думку дослідниці, «тісний зв'язок із сучасністю, творення буквально по гарячих слідах подій, майже синхронно з ними»⁶⁷. На наш погляд, виникнення і розвиток цих жанрів особливо пов'язаний із зростанням самосвідомості народу, з його суспільною активізацією, підвищенням його ролі в історичному процесі.

Найоперативнішою пісенною формою фольклору часів голодомору були співомовки або співанки – хроніки – «версифікаційна стилізація народної пісні

⁶⁶ Там само. - С.316.

⁶⁷ Шумада Наталя. Коломийки у взаємозв'язках із східнослов'янською пісенністю // Народна творчість та етнографія. – 1991. - №2. – С.5.

на зразок коломийки в Галичині та Буковині»⁶⁸ або частушки в Росії. За своїм викривальним змістом та віршовою музичною формою, способом традиції, співанки про голодомор відрізняються від інших галузей української народної поезії, об'єднуючись в окрему визначену групу. В основі співанок, зібраних студентами-філологами, відтворені найчастіше трагічно-драматичні події та випадки в період насильницької колективізації, голодомору, свідком або учасником якого був сам виконавець. Цей оригінальний різновид народного ліро-епосу за радянських часів не лише піддавався фільтруванню, штучному шліфуванню, але при цьому суворо заборонявся, замовчувався. На думку радянських вчених, виникнення так званих «небажаних новотворів» під впливом нової соціалістичної дійсності просто було неможливим, на тій підставі, що «з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції здійснилися одвічні мрії трудящих про соціальне і національне визволення, відкрилися широкі можливості для розгортання здібностей, виявлення талантів»⁶⁹. В це вірили самодіяльні творці і в цьому були переконані їх популяризатори. І як не намагалися радянські науковці контролювати фольклорний процес, їм не вдавалося справитися з цією стихією. І тому, останньою їх надією на «випрямлення лінії розвитку усної творчості»⁷⁰ були політвідділи МТС. Наслідком їх «творчості» стали романтично налаштовані революційні маси, які фанатично вірили, мріяли, сподівалися на матеріалізацію ідей соціалізму. Так, з'являлися пісні про Леніна та інших керманичів Радянської імперії:

*Умер сокіл,
Знемігся він,
Перетрудися...
Та ім'ям його великим
Весь світ обновився!
Хто ж той сокіл, товариші,
То не сокіл, товариші, -
То наш любий Володимир Ленін!
Отоді-тоді, як Ленін – сокіл помирав,
Товаришу Сталіну слова переказував:
«Продовжуй, товаришу, правєє діло –
Приведи людей до Комуни сміло»⁷¹;*

про Сталіна:

*Стогне, плаче Україна,
Сльози проливає,
А тим часом з Москви Ленін
Полки виряджає.
Виряджає він Сталіна,*

⁶⁸ Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – С. 652.

⁶⁹ Бойко В.Г. Радянська народнопоетична творчість // Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народнопоетична творчість. – К.: Вища школа, 1983.- С.274.

⁷⁰ Буртин Ю. О частушках // Новый мир. – 1968. - №1. – С.214.

⁷¹ Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Д.Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стецьмах. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1955. – С. 344-345.

*Свого друга, брата,
Врятувати Україну
Від лютого ката...⁷²;*

про Ворошилова:

*Щоб добити вражу силу,
Уперед повів полки
Бойовий наш Ворошилов,
Наш луганський робітник⁷³.*

І чим активніше марксистко-ленінські ідеї поширювалися серед мас трудового народу, тим інтенсивніше вони пульсували в народній поезії. Однак в поезії ці ідеї синтезувались в образи керманичів диктатури пролетаріату, а штучно створені пісні про них не набули поширення. Бо дії радянських політиків були надуманими, їх ідеї – фальшивими, що не збігалися з інтересами народу. А народна пісня – вона для душі. Її природа вимагала довершених, безкомпромісних, правдивих ідей, характерів, образів. Ще у 1843 році український фольклорист Микола Костомаров писав: «Истинная поэзия не допускает лжи и притворства, минуты поэзии – минуты творчества; народ испытывает их и оставляет памятники – он поет, его песни, произведения его чувства, не лгут; они рождаются и образуются тогда, когда народ не носит маски. Он сам сознает это: «Die Sache lebt im Gesang» («Справа живе в пісні»-Г.О.), - говорит немец; песня – былъ, - скажет русский. В самом деле, народная песня имеет преимущество пред всеми сочинениями; песня выражает чувства не выученные, движения души не притворные, понятия не занятые. Народ в ней является таким, каков есть: песня – истина. Есть другое столь же важное достоинство народной песни: ее всеобщность. Никто не скажет, когда и кто сочинил такую-то песню, она вылилась целою массою; всякий, кто ее поет, как будто считает за собственное произведение; нигде не является народ таким единым лицом, как в этих звуках души своей, следовательно, ни в чем так не высказывает своего характера»⁷⁴. Тож у 20-30 роки ХХ ст. як не силувалися так звані «шліфувальники» створити пісні про перебудову сільського життя на новій соціалістичній основі («Гей, ще сонце не зійшло», «Ой, червоне село», «Як у нашому селі», «Гей, несись, наш спів, над морем», та інші); про п'ятисотенець, стахановців, колгоспників-ударників, ланкових із вирощування цукрових буряків М.Демченко, М.Гнатенко, про П.Ангеліну – зачинательку масового новаторського руху технічних кадрів МТС («Над ланами сонце сходить», «Гомін радісний, бадьорий», «Гей, сходило сонце ясне» та ін.); пісні про героїчну діяльність будівників соціалізму в боротьбі за створення могутньої індустріалізації першої в світі Радянської держави («Заспіваймо, хлопці пісню», «Закурили всі заводи» та ін.) та їх популяризування через збірники з радянського фольклору: «Українські народні пісні» (К., 1951), «Українські радянські народні пісні» (К., 1955), «Буковина в піснях» (Чернівці,

⁷² Там само. - С. 346-347.

⁷³ Там само. - С. 360.

⁷⁴ Костомаров М.І. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 48.

1957), «Закарпатські народні пісні» (Ужгород, 1959), все ж у народі вони не набули поширення, а тому зникли з побутування, оскільки не відповідали правді життя, етико-естетичним критеріям народу, бо «народна пісня виникала від безпосереднього враження, або й з уяви про героя, ватажка, який діє у формах, епізодах, як діяли б і в яких могли виступити тисячі, що відповідав духу народу. Звідси у піснях дух вільнолюбства і демократизму»⁷⁵. І хоча шліфування в умовах радянської дійсності набуло масового характеру, все ж не відповідало законам усної народної творчості. Та не слід плутати варіювання, імпровізацію народних творів з «шліфовкою» «подвижників» радянського фольклору. Народ «співає від душі», а вказівки зверху, що співати і що не співати були неприйнятними, бо творення народної пісні є процес сакральний, і ніхто не має права в нього втручатися. До того ж народна пісня – основне джерело закованої в ньому історії, а тому, як відзначав вітчизняний фольклорист Василь Скрипка: «якщо виконавець вживе замість одного образу, я не кажу про слово, інший – це для мене не показник шліфування. А це для мене цінний речник нового бачення світу, може локалізм, може звук нової доби, психічний порух людини іншої якоїсь верстви, або людини з іншим досвідом, а чи з більшим (меншим) талантом»⁷⁶. Тож за допомогою цих «випрямлювачів» гілку піснетворчості не вдалося вирівняти, обстругати, пофарбувати і полакувати. «Хоч як старалися – не вийшло. Зокрема, гумористична творчість показала, якою є воістину народна пісня. І в наш час вона несе в собі міру поетичності, високий еталон мудрості»⁷⁷, - безапеляційно відзначав збирач і дослідник народних сатиричних пісень, що виникали за радянських часів, Василь Скрипка. Характеризуючи пісенні новотвори радянської доби, зокрема «Пісню про трактористів»:

*Трактористи молоді, молоді,
Юнаки бадьорі.
Прапор має угорі,
Прапор наш червоний,
Колектив наш впереді, впереді,
Колектив заможний.
Наближається весна,
Тане сніг по нивах.
Роз'їжджались трактори, трактори,
Скрізь по колективах.
Чорнокрилі соколи
До весни готові⁷⁸, -*

вчений не вірив в те, що народ опустився вже до того рівня, що ігнорує морально-естетичні ідеали своїх пращурів, тому і визначав: «Про цю тарабанщину говорити нічого. Не віриться, щоб народ спожив подібну

⁷⁵ Скрипка В. З пісні слова не викинеш ? // Слово і час. – 1990. - №10. – С.69.

⁷⁶ Скрипка В. Про так зване шліфування у фольклорі // Збірник наукових праць. - Т. 1. - К.- Кривий Ріг. – 1996. – С.69.

⁷⁷ Скрипка В.М. Що ж співає народ (нотатки фольклориста) // Людина – Культура – Духовність. Збірник наукових праць. – Випуск II. – К., 1996. – С.254.

⁷⁸ Українські радянські народні пісні. – К., 1955. – С. 71.

потеруху. Думається, що до виродження естетичних смаків народ ще не докотився»⁷⁹. Дійсно, вироблена віками традиційна ознака фольклору, що передавалася від одного покоління до іншого була запорукою моральності, стійкості нації, її стабільності у світі. Головне в тому, що «насправді ж не плазував наш народ перед мучителями ні раніше, ні в час апокаліпсису тридцятих років. І ні в якому разі не можна називати народною творчістю оті сумнозвісні раболіпні словеса, псевдонародні пісні і пісеньки, що були породжені чиймось жахом, прагненням за всяку ціну вижити, чиймось тупим фанатизмом, та найперше – продажними борзописцями, холуйською заподатливістю каїнів, котрих, на жаль, вистачає у всякому краї»⁸⁰. Натомість у народі побутували інші твори ідейно-художньої спрямованості. Це були сатиричні співанки про працю в перших колгоспах – созах (товариств спільного обробку землі) та про більшовицьких керманичів радянської держави, що спровокували, спричинили голодомор в Україні:

*Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Діти плачуть голі й босі.
Ні корови, ні свині, –
Тільки Сталін на стіні.*

*Нема хліба, нема сала,
П'ятилетка все забрала.
Сталін грає на гармошці,
А Крупська – гопака,
Доробилась Україна –
200 грам на їдака..⁸¹*

Закономірно, що зразки такого фольклору не могли з'явитися серед великої кількості псевдонародних творів, збірників радянської народнопоетичної творчості. А тому народнопісенні твори про явища голодомору ігнорувалися офіційною наукою. Як визначав Василь Скрипка: «Вони й аматорами не записувалися. Та й де ж було взятися сміливцю, коли записувачам подібних текстів «клепали» строк від 3 років і вище. Люди й зараз такого сахаються, особливо «грамотні...»⁸². Свідченням слугує спогад (№ 118. «Терор голодом»), що записала 23. 04. 2003 р. студентка В.Кучерява від Василя Васильовича Баштаненка, 1924 р. н., із с. Новопокровки Солонянського району Дніпропетровської області,: «В селі заарештували Тригуба Якова Петровича і дали п'ять років ув'язнення за те, що в голодомор грав на балалайці і співав:

*Устань Ленін – подивися...
До чого ми дожилися...*

⁷⁹ Скрипка В. Про так зване шліфування у фольклорі // Збірник наукових праць. - Т. 1. - К.- Кривий Ріг. – 1996. – С. 70.

⁸⁰ Пахаренко В. Слово, що здолало смерть. Записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року // Народна творчість та етнографія. – 1991. - №6. – С. 51.

⁸¹ Скрипка В. Що ж співає народ // Людина. Культура. Духовність. - Збірник наукових праць. - Випуск II. - К., 1996. – С. 256.

⁸² Скрипка В. Що ж співає народ // Людина. Культура. Духовність. - Збірник наукових праць. - Випуск II. - К., 1996. – С.256.

*Що на хаті серп і молот
А у хаті смерть і голод...
Спина гола; ... – гостра
Вилітаєм із колгоспа.*

*Тригуба Якова П. заарештували і посадили за те, що сам склав і співав
правдиві частушки:*

*Жито і пшеницю... вивезли за границю
Ячмінь і овес забрав – МТС
А соя сміється, що в созі остається».*

Щоб досягнути виникнення подібних співанок, необхідно прослідкувати момент зародження поетичного явища, в процесі становлення. А тому доцільно звернутися до праці Івана Франка «Як виникають народні пісні?», в якій окреслені фактори, що сприяють народженню фольклорного твору. Судження вченого і на сьогодні не втратили своєї наукової цінності. Він стверджував: «Звісна річ, не всякі справи, навіть не всякі важливі для народу справи відкликаються в його піснях. Щоб яке діло відкрилося в пісні народній, для цього треба: щоб те діло було йому близьке, дотикало часто його життя, вражувало ненастанно його увагу; щоб воно дотикало не певні вибрані одиниці, але цілу масу народу чи то в цілім краю, чи тільки в певній місцевості, т.є. звівши на інші слова, щоб було діло економічне, ніж політичне, і щоб діло те було для народу ясне і зрозуміле»⁸³. Отже, народ створює пісні про те, що найбільше його хвилює у той чи інший час, що найбільше вражає, дотикає велику кількість людей і обов'язково має становити значимість у їх житті. Виникнення співанок, як засвідчували очевидці голодоморів, було зумовлене відсутністю, нестачею їжі, а її компенсацією стала творчість голодних людей у ритмізованих формі, що спонукала до кращого запам'ятовування. Так, в оповіді-спогаді «Люди не свині, все поїдять» (№ 110), що записала 2002 р. студентка О.Брутковська від Григорія Васильовича Будник, 1921 р.н. у м. Кривому Розі Дніпропетровської обл., йдеться про умови 1932-1933 рр., які спонукали голодну людину осмислювати стан виходу із ситуації, домислювати відсутність природно необхідного продукту харчування для існування. Безсумнівно, лише вольові люди, творчо обдаровані особи спроможні реагувати на обставини відчуття голоду, складаючи співомовки: *«Мати пекла нам млинці навіть з гнилої картоплі, моркви, з усього, що тільки було. Як кажуть: «Люди не свині, все поїдять». І їли, бо весь час ходив одержимий думкою: «Щоб покласти в рота?» Бувало вже й надворі темно, і втомився. Отак полягаємо, а кишки марша грають, та так гучно, що й не заснеш. І не спиши отак пів ночі. Тоді мама казала нам:*

*Нехай кишки воркотять –
Вони їсти хочуть.
Чого ж очки не сплять,
Вони ж їсти не хочуть.*

Отакого ми жили. З кожним днем ставало все важче і важче...

⁸³ Франко І. Вибрані статті про народну творчість / Упор. О.І.Дей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – С.142.

Батька ми поховали. І матері доводилося самій нас годувати. Яка вона бідна, замучена. Я їй допомагав як міг. Що вона тільки не вигадувала, аби нас накормити. Збирала жолуді, всіляке збіжжя, кору з дерев і ходила до брата в сусіднє село, щоб перемолоти на жорнах. В нас село було маленьке і нікого такої розкоші не було. До того ж багато людей повмирало. Як кажуть, голод людей їв. Отак часто ходив я з матір'ю, щоб допомогти, а вона мимрячи приспівувала:

Ой ви жорна мої, щебетушечки.

Меліть з кори борошенце на пампушечки.

Про стійкість традиції та велику усталеність образності співанки йдеться у спогаді «Єдине спасіння» (№ 70.), що записала студентка Т.Ручка від О.О. Шовкань 1919 р.н. Свідок голодомору 1932-1933 рр. визначила обставини, які спонукали голодних дітей до вияву творчості: «А потім нам у школі сказали, щоб ми складали вірші. Самарець Віра, пам'ятаю, такий склала (а може, десь почула):

*Устань, Ленін, подавися,
Як колгоспи розжилися:
Хата скверна, і клуня боком,
І кобила з одним оком.
А на хаті — серп і молот,
А у хаті — смерть і голод».*

У спогаді «Колоски» (№ 99), що записала 14.04.2003р. студентка І.Шеремет від Поліни Пилипівни Портретної, 1923 р.н. у м. Павлограді Дніпропетровської обл. представлені співанки, в яких йдеться про осмислення оповідачем винуватців голодування людей 1932-1933 рр.:

*Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися:
Клуня раком, хата боком,
Кінь в колгоспі з одним оком,
Ні корови, ні свині —
Тільки Сталін на стіні.*

Після 1933р. появилася пшениця, стали рости колосочки. Ну, а братіка мого послали збирати і приніс він додому колосків. Заявили на нас, приїзжають із сільсовета і найшли ті колоски, і давай з горіща згрукать. Кучка колосків, ми думаєм, заживемо, помолотимо і буде пшениця, і чуть батька й матір не посадили за ці колоски. Простили, але колоски забрали всі дочиста.

*Батько в сльози, мати в сльози
Діти лаять по дорозі
Колосочки собірають
П'ятирічку виконять.
Побачили ГПУ
Ховаються в кропиву,
Кропива кусається,
А діти ругаються,
Бо істочки хочать...».*

Особливість співанки, яка представлена у спогаді «Одному Богу відомо» (№ 131), записаного студенткою О.Брутковською від Марії Григорівни Кучер, 1940 р.н. у м. Кривому Розі Дніпропетровської обл., полягає в тому, що оповідачка спочатку намагається осмислити голодування на селі у 1946-1947 рр., а потім в конденсованій поетичній формі виражає ставлення до трагічних подій через співанку: *«Село не відійшло ще від війни – половина не повернулася ще з війни, а тут ще той голод. То були важкі роки. Хто потім став заводити собі щось із птиці, то податок зразу на яйця накладали; кролика або поросятко собі придбали – знову податок дай – м'ясо, і шкуру здай. Податки були на все: на землю, на дерева. Здавили податками селянина, та ще й добавили позики – якщо хто що заробив на трудовень, то забирали на податки. Як говорили, що маю трудовнів п'ятсот, та не маю, що класти в рот. Люди розуміли, що тільки таку війну пройшли – потрібно відбудовувати заводи, шахти – робітникам теж потрібні продукти. То ж віддавали все, що виростили, вигодували із дому, а самі перебивались як могли. Сахару ми не знали, що він і є. Варили сухарний буряк, а на тій водиці мати варила нам кисіль або компот, яйце давали нам тільки у великі свята. Жили ми як говориться в тому прислів'ї:*

*Батько в созі, мати в созі,
Діти плачуть на дорозі
Нема хліба, нема сала,
Бо місцева власть настала».*

Отже, співанки на тему голодомору виражають народне бачення причин голодування, винуватців трагедії та потребу задовольнити як фізіологічну – нестачу їжі, так і духовну. Виливаючи в поетичних творах свій протест, тугу, смуток, людина знаходить полегшення. Ось чому співанки про голодомор підіймаються на висоту правдивої поезії й словесного мистецтва, що завжди в опозиції до властей імущих. Ще Іван Франко звертав увагу на те, що вбивство царя пройшло повз увагу народу, а повісили простого чоловіка, опришка в Коломиї – люди склали співанку⁸⁴. Аналогічно, можемо припустити, виникали співанки про голодомор. Порівнюючи ідеологізовану так звану «шліфовану» лірику з автентичною, народною, дослідник фольклору Василь Скрипка зазначав: «Пролягає величезна прірва між дutoю, парадною, так званою «самодіяльною» творчістю і реальною, приземленою, ніби й нетворчістю. Яка немічна, безпорадна, кажу про поетичний бік, бо ідейний куди твоє діло, перша, і яка соковита, дотепна друга. Чого варті в ній і другорядні деталі – який згусток щоденного досвіду, знання побуту, практичної психології! Народ не буде довго описувати події. Він невимушено і лагідно, без хвалькуватості зверне вашу увагу на епізод, на дрібницю, за якими турботи життя. Хоча б оці рядки:

*Ішли дітки із колгоспу
Та й колесо вкрали,*

⁸⁴ Франко І. Вибрані статті про народну творчість / Упор. О.І.Дей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – С.143.

*І не мали де подіти –
За горілку дали.*

Для того, хто знає, куплетик є обширною і змістовною повістю про колгосп і психологію колгоспника»⁸⁵. Таким чином, народна лірика, яка створювала правдивий образ щоденного життя українського селянина несправедливо замовчувалася компартією та ідеологами радянської влади, а за їх прилюдну згадку людей суворо карали.

Та ні страх, ні репресії не спинили вітчизняного фольклориста Василя Скрипку назбирати цілий цикл творів про Соловки. Їх поява була зумовлена умовами тоталітарної системи в Україні, коли непокірних селян, які не сприймали ідей нової влади, не бажали вступати до колхозів, оголошували куркулями – ворогами народу, без суду і слідства суворо карали, а інформації в пресі не давали, куди кого заслано, та й переписка теж була заборонена. То куди б чоловіка не заслали, чи в Калиму, Магадан, - все називалося в народі Соловки. На цій підставі виникло певне тематичне гніздо – пісні, що співалися до танців, як коломийки, краков'яки:

*Соловки да Соловки
Дальняя дорога,
Як згадаю – серце в'яне,
У грудях тривога.
Соловки да Соловки
Я вас не боюся:
Три годочки відсижу
І назад вернуся.
Соловки да Соловки,
Как у вас нащот муки?
Як у вас, так і здесь,
Як украдеш, так і єсть»⁸⁶.*

Вчений класифікував цей народний твір як приспівку, і визначив його жанрові особливості: «Приспівки, як бачимо, не відзначалися вибагливістю і здатні зачіпати усі теми навколишнього життя. Вони актуальні як жанр, спосіб відтворення – надзвичайно продуктивний. Тим вони зрідні коломийкам. Можуть виникати цілі в'язанки»⁸⁷.

За часів радянської влади «на таку творчість випала велика негода. Це був той урожай, який не збирався, осипався на корені і часто гинув. З причетних до фольклористики тільки окремі записували для себе. Та й тими одиницями робилися записи, принаймні починали заради екзотики, дивилися як на хобі і самі у власних очах виглядали хохмачами»⁸⁸. В умовах, коли навіть запитувати, не те що фіксувати народні твори про голодомор було небезпечно, педагог, фольклорист Дмитро Федоренко в селах Придніпров'я в 1954-1970 роки

⁸⁵Скрипка В. Що ж співає народ // Людина. Культура. Духовність. - Збірник наукових праць. - Випуск II. - К., 1996. - С. 263.

⁸⁶ Скрипка В. Народний танець «Соловки» // Заграва. - 1990. - № 11. - С. 4.

⁸⁷ Там само. - С. 4.

⁸⁸ Скрипка В. Що ж співає народ (нотатки фольклориста) // Людина – Культура – Духовність. Збірник наукових праць. - Випуск II. - К., 1996. - С. 264.

записував сумні співанки про голодування людей в Україні, про явища канібалізму та викриття аморальної поведінки партійних керманів радянської доби, які лише через 30 років опублікував у всеукраїнському громадсько-політичному тижневику «Освіта» (2000. - №55-56, 29 листопада – 6 грудня). Обумовлюючи характер дій, що впроваджувала влада до тих, хто насмілювався збирати подібні твори, Василь Скрипка зазначав: «утаємничене заняття не мало серйозних наслідків, для науки тим більше. Ще й до того, про всяк випадок, профілактика, хтось з ортодоксів погрожував можливим збирачам «веселенького», кулаком помахавши в повітря (в газеті чи в підручнику, чи з якійсь дуже ідейній статті збірника). Звідки взятися сміливцю? Правда, був симптоматичний випадок. Але ж знову випадковий більше з точки зору педагогічної ефективності. Після Великої Вітчизняної війни у гуртожитку Київського держуніверситету один студент крадькома витягнув у другого з-під подушки «загальний зошит» з «антиколгоспним» фольклором. Наслідки ж, кажу, чисто педагогічні: збирачу-любителю вліпили десять років»⁸⁹. Авжеж, перші публікації співанок антирадянського спрямування з'явилися за кордоном, завдяки представникам української діаспори. Так, антирадянські співанки про голодомор, що зібрані переважно на Слобожанщині та Нижній Наддніпрянщині були опубліковані у праці Григорія Сенька «Правдивий український фольклор під совітами. Народні приповідки-частівки» (Вінніпег, 1947), та з часом передруковані Юрієм Семенком і подані у книзі «Народне слово» (Нью-Йорк-Мюнхен, 1964), куди окрім відомих зразків ввійшли співанки, зібрані на території Черкащини.

В Україні записуванням та вивченням співанок про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року займався Василь Пахаренко, який опублікував їх у своїх розвідках: «Слово, що здолало смерть» (Народна творчість та етнографія. – 1991. -№ 6) та «Маловідомі публікації фольклору, спрямованого проти режиму тоталітаризму» (Народна творчість та етнографія. – 1993. - №3). Співанки разом з іншими зразками антипартійного фольклору зібрав і упорядкував Ігор Бугаєвич у збірці «Дожилося Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні» (К., 1993). У передмові упорядник зазначав, що «частину з наведених тут співанок я запам'ятав від парубків та дівчат в Диканьці на Полтавщині, де пережив голодомор. Пізніше я їх збирав від різних людей та виписував із літературних джерел, деякі почув зовсім недавно»⁹⁰. Окреслюючи причини виникнення співанок під час всенародної трагедії 1933 року, упорядник також відзначив тематично-стильові особливості співанок, зокрема вказав, що «вони лаконічні, точні, злободенні. Сприймаються яскравіше, ніж агітаційні гасла, і породжують безпосередні емоції: сміх, гнів, іронію, отже, дошкульно поціляють в тих, хто заподіяв зло. А ще запам'ятовуються відразу, бо співаються речитативом, дохідливо і просто»⁹¹.

⁸⁹ Там само. - С. 264.

⁹⁰ Бугаєвич І. Дожилося Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. - К.: Український письменник, 1993. – С. 3.

⁹¹ Там само. - С. 3.

Вагомий внесок у дослідження особливостей відображення голодомору в народнопоетичних творах здійснила Тетяна Конончук, яка окреслила функціональну природу співанок: «У числі традиційних засобів творення образної системи у народних віршах про голодомор 1932-1933 рр. пріоритетності набувають гумор, іронія, сарказм, з котрих прочитується не лише прагнення висміяти винуватців усенародної біди, а й захистити націю у такий своєрідний спосіб»⁹².

Представлені записи народної поезії суспільно-побутової проблематики про голодомор, зібрані студентами-філологами КДПУ на початку ХХІ ст., в Дніпропетровській обл. є доповненням до вже відомого фольклорного фонду співомонок. Особливість їх у тому, що вони часто використовувалися як віршовані твори антипартійного, антирадянського спрямування з танцювальною ритмікою, як варіанти до вже раніше опублікованих.

Тематика представлених співанок всеохоплююча. В них відтворена історія примусової колективізації українського сільського господарства, що призвела до масового голодування. Серед провідних мотивів: збідніння України й українців через організацію колхозів та зажерливу політику більшовиків; висміювання радянських керманічів-організаторів голодомору; розкуркулення селян; викачка владою хліба у селян; праця в перших созах, колгоспах; ставлення влади до життя селян-індивідуальників, що не бажали писатися до созу; стан майнового життя селян-колгоспників; важка, нерівна праця у колгоспі за трудовні; голодна смерть селян у рідній хаті.

Масовий голод, що охопив переважно сільське населення українців перетворив співанки в гостру соціальну зброю. Вони переходили із вуст в уста, із одного села в інше, виражали ставлення українських селян до влади. Відносно своїй природі співанки своєрідно фіксували реальну дійсність масового вимирання і винищення голодомором українців та послідовність процесу руйнації представників селянського типу світогляду, що сформувався ще за часів трипільської культури (3-2 тис. до н.е.), коли вперше задобрюючи сили природи ритуальними діями, праукраїнці вирощували ячмінь, просо, пшеницю, тобто займалися землеробством, обожнювали землю, поклонялися їй. Для кожного селянина Земля-Мати – земля-годувальниця. Із покоління в покоління як заповіт передавалася вічна духовна цінність українців – «Держімося землі, бо земля держить нас»⁹³. Земля народжує хліб, майбутній врожай якого залежить не тільки від природи, а й від дії тих, хто на ній працює та від тих, хто на неї зазіхає. В усі часи працюри до останнього подиху боронили рідну Матір-Землю, бо то було їхнє життя. І в часи суцільної колективізації, українські селяни не корилися новій владі, котра всіма засобами, починаючи від пропаганди, та кінчаючи розстрілами, намагалася їх відлучити від землі, щоб за рахунок селянства звести індустріалізацію першої в світі соціалістичної держави, яка б випереджала у своєму розвитку насамперед

⁹² Конончук Т.І. Трагедія голодомору 1932-1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди. – Автореферат на зд. наук. ступеня к.ф.н. за спец. 10.01.07. – фольклористика / Київський націон. університет ім. Тараса Шевченка – К., 1996. – С. 15.

⁹³ Войнович Валерій. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2005. – С. 188-190.

передові капіталістичні країни. Голодні українці у співанках за допомогою гумору, іронії, сарказму висміювали більшовицьку пропаганду, політику керівних осіб радянської держави, класово-антогоністичне розшарування села. Так, у співанках з'являлися зорові образи, які уособлювали радянські символи, дійсність голодомору, образи політиків: Леніна, Сталіна, Крупської, Постишева та інших керманичів держави, які несли народів не свободу, рівність, братерство, а руїну, голод і масове нищення. Художній процес відображення ставлення народу до вождів зумовлений тим, що «в українських піснях образи царів, якщо й траплялися, то в зв'язку з негативним впливом на долю простої людини. Народ не творив абстракцій, а звідки йому знати, як живуть і що думають царі»⁹⁴.

У співанках багаторакурсно відтворено образи винуватців страшних подій голодомору. Керуючись сталінським гаслом 1932р «Зробимо всі колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними», влада розкуркулювала статечних, працьовитих селян, які важкою працею обробляли землю, визнаючи їх «куркулями», «кулаками», а також підступно використовувала селян – активістів продзагонів, які разом з енкаведистами у бідних, так і у заможних господарів відбирали останнє зерно та виставляли на аукціони їх майно. На цій підставі у співанках з'являлися образи бездушних, зажерливих буксирників, торботрясів, що уособлювали смерть і голод, нечувані злидні, що з вичерпною повнотою висвітлювали муки і страждання українських селян. Їх особливість полягала в тому, що саме ці образи – виконавці штучного мору, піддавалися нещадній критиці, оскільки, як визначали очевидці голодомору, - це були не чужі, а свої люди, односельці, частіше сусіди, які об'єднувалися в «буксирні бригади, так звані активісти, посіпаки, що виступали під найменням червоної мітли, ті, які викачували хліб – наймізерніші, найбридкіші, найледачіші, найбільш зневажані люди села»⁹⁵. І хоча їм і вдавалося вислужитися перед владою, рано чи пізно вони вмирили голодною смертю. Це було одним із закономірних явищ тоталітаризму. Але для тих, хто пережив голодомор, вони так і залишилися зрадниками свого народу. Гостра іронія увиразнювала трагізм зображуваних подій, коли у співанках функціонували образи «індусів» - селян-індивідуальників, що не бажали вступати до колгоспів, противилися виконанню п'ятирічних планів. Із сарказмом у співанках зображувалися представники влади, які постійно перебуваючи в пошуках ворогів, запроваджували насильницькі методи, репресії проти власного народу.

Народ, складаючи співанки, ніби увиразнював штучний, наперед спланований характер голодомору, вдавався до відтворення натуралістичних докладних картин смерті селян, реалістичних описів голодних мук і пошуку їжі, подробиць жебракування безпритульних, бездоглядних дітей – сиріт, їх голодної смерті та жорстокої кари можновладців за явища канібалізму.

Виникнення співанок про голодомор є наслідком експерименту представників радянської влади над українськими селянами, котрі протистояли владі своєю

⁹⁴ Скрипка В. З пісні слова не викинеш ? // Слово і час. – 1990. - №10. – С. 69.

⁹⁵ Скрипка В. Виморення голодом // Березіль. – 1993. - № 9-12. – С.18.

творчістю. І хоча культ землі – прародительки і матері-годувальниці всього живого у співанках зримо не присутній, все ж атрибутами достатку, заможності селян, символом їх життя є хліб, сало, м'ясо та інші продовольчі продукти харчування, з яких українці готували традиційну їжу. А їх відсутність для тіла і душі – шлях до фізіологічної смерті, випадків опухання, захворюваності від голоду. Як засвідчують співанки, голодна смерть настигала селян від впровадженої політики лідерів більшовицької системи, котрі заганяли людей до созів, колгоспів; запроваджували репресивні методи хлібозаготівель: видавали накази на обшуки хліба, вилучали продовольство, накладали непомірні штрафи, здійснювали конфіскацію майна, відправляли непокірних в заслання, арештовували, розстрілювали тощо.

Незважаючи на трагічну історичну дійсність виморення і винищення голодомором українців, у співанках всі реалії голодного життя зображувалися в гумористичному, або в сатиричному плані. Такий план зображення був зумовлений обставинами народної сміхової культури українців, коли «народний сміх крізь криваві сльози (як це часто траплялося в його історії), був єдиною зброєю українців, нащадків тих козаків, що вміли сміятися над своїми ворогами навіть будучи посадженими на палю чи зачепленими гаком під ребро»⁹⁶. Активно реагуючи на життєві проблеми українців, які в усі часи протистояли рабству, співанки виразили протест народу проти насильницької колективізації, вивезення селян до Сибіру, їх страждання, важке життя на чужині. У період голодного апокаліпсису український народ спромігся протистояти владі. Залишений без соціальної підтримки та захисту у світі, народ не лише вистояв, вижив, а й своєю творчістю нещадно висміяв, засудив своїх мучителів. Через образи знедолених, голодних українців у співанках змодельовано загальну національну трагедію. Отже, співанки, як різновид суспільно-побутової народної поезії, виконали найважливішу функцію протесту та захисту українського народу.

Функціональна значимість співанок суттєво підсилюється, коли з'являється образ захисника-Кобзаря, до якого звертаються голодні люди у найскрутнішу годину свого життя:

*Встань, Тарасе, з домовини,
Глянь на горе України –
Пухнуть люди, мруть – конають,
Через сози погибають.*

(Співомовка №147. Зап. від Євгенії Никонівни Іванович, 1929 р.н. у с. Червоне Дніпропетровської обл.), аналогічна співанка була записана І.Бугаєвичем на Полтавщині⁹⁷.

Виразні, глибоко психологічні співанки віддзеркалювали масове невдоволення політикою колективізації, методи проведення хлібозаготівель,

⁹⁶ Бугаєвич І. Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. - К.: Український письменник, 1993. – С.3.

⁹⁷ Бугаєвич І. Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. - К.: Український письменник, 1993. – С. 12.

жорстокість репресій стосовно селян. Виникнувши за часів перших созів, співанки про голодомор і надалі функціонували серед народу, активно реагуючи на проблемні моменти життя українців, як у період фашистської окупації України, так і за часів відбудови народного господарства після Великої Вітчизняної війни.

Провідними ж ідеями в співанках про голодомор є ідея виживання, порятунку від смерті і голоду; висміювання, викриття більшовицьких вождів та їх політики – винуватців штучного голодомору.

Специфічними поетично-стильовими рисами співанок про голодомор є:

- основа зображення – дійсні історичні події, факти із життя українських селян, робітників;
- трагічно-драматичний зміст;
- перевага епічного компонента над ліричним;
- об'єктивно-лірична, констатуюча форма (повідомлення, портрет, діалог, афоризм, сценка, епізод);
- деталізація явищ голоду, голодної смерті;
- використання іронії, сатири, сарказму проти влади;
- антипартійне, антирадянське спрямування;
- компенсаторна функція;
- значний рівень імпровізації.

За сюжетно-композиційною будовою співанки про голодомор розрізняють: співанки – діалог, співанки – звернення, співанки – питання, співанки – паралелізм, співанки – антитеза, співанки – питання-відповідь, співанки – монолог.

Співанки про голодомор є специфічним явищем як за ідейно-тематичним змістом, так і за художньою формою; вирізняються особливими засобами і прийомами художнього освоєння радянської дійсності у 20-30 роках ХХ ст.

№ 142.

*Висить Ленін на стіні,
Нема хліба на столі.
Він показує рукою,
Куди їхати за мукою.*

№ 143.

*Сталін, батьку, дай нам мила,
Бо вже воші мають крила.
Як нас поїдять,
То й на тебе полетять.*

*Зап. 11.03.2002р. Мостовий А.
від Хоми Лідії Андріївни, 1917 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*

№ 144.

Коли Ленін помирав,

*Сталіну наказував:
«Шматка хліба не давать,
Сала не показувать».*

№ 145.

*Раніше я орала на пшеницю,
А тепер їду за границю.
Здохну, пропаду,
А в колгосп не піду.*

*Зап. 12.03.2002р. Мостовий А.
від Морозова Григорія Івановича, 1934 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*

№ 146.

*Живемо ми всі «щасливо»,
Тридцять сьомий рік іде,
Нас Компартія велика
Всіх до цвинтаря веде.*

№ 147.

*Слава Богу, слава Богу
Викинем фашистів,
А наших комуністів,
Викинем пізніше.*

*Зап. 25.03.2002р. Сулейманов А.
від Білоус Миколи Васильовича, 1921р.н.,
М.Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*

№148.

*Коли Ленін помирав,
Сталіну наказував:
«Хліба й сала не давать,
М'яса не показувать».*

№149.

*Ленін грає на бандурі,
Сталін вдарив гопака,
Розжилася Україна
По 100 грам на їдака.*

№150.

Сидить дід на рядні

*Заробляє трудовні,
Трудодень, трудодень,
Дай, бабо, хліба хоч на день!*

№151.

*Сидить Сталін на пучу
Гризе кінську ногу:
- Ах, какая гадина
Конская говядина.*

№152.

*У коморі серп і молот,
А у хаті смерть і голод.
А на хаті один нуль
І то кажуть, що куркуль!*

*Зап. 05.04.2003р. Андрієнко Л.
від Горбатенко Лариси Анатоліївни, 1965 р.н.,
Саксаганський район м. Кривого Рогу.
Твір знає від знайомих.*

№153.

*Встань, Тарасе, з домовини,
Глянь на горе України –
Пухнуть люди, мруть – конають,
Через сози погибають.*

№154.

*Висить Сталін на стіні,
Посміхається мені,
Ще й показує рукою,
Куди їхати за мукою.*

*Зап. 25. 04. 2005р. Білогуб Т.
від Іванович Євгенії Никонівни, 1929 р.н.,
с. Червоне Дніпропетровської обл.*

№155.

*Сидить Сталін на дивані,
Плете лапті косяком,
Щоб індуси – торбатруси,
Не ходили босяком.*

№156.

*Гітлер грає на гармошці,
Сталін ріже гопака,
Дожилася Україна –
Триста грам на їдака.*

№157.

*Їде Сталін на тарані,
Дві сельодки у кармані,
Цибулиною поганяє –
Америку доганяє,
А на хаті серп і молот,
А у хаті – смерть і голод.*

№158.

*Встанька Ленін, подивися,
Як колгоспи розжилися:
Гарба раком, трактор боком,
І кобила з одним оком.*

*Зап. 30.08.2008р. Бем Ю.
від Бем Ніни Василівни, 1932 р.н.,
м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.*



*Цап Григорій Костянтинович
Фото 2009 року*

№159.

*Свині нині не кричать,
Не реве худоба –
Викинь зуби на поліцію,
Та лягай до гроба.*

№160.

Колядниця, колядниця,

*У вас з медом паляниця,
А у нас – сухарі,
Стережіться куркулі.*

*Зап. 20.10.2009р. Цап А.
від Цап Григорія Костянтиновича, 1933 р.н.,
с. Радковиця Городецького р-ну Хмельницької обл.*



*Пелікова Зінаїда Іванівна
Фото 2009 року*

№161.

*Нема хліба, нема моні,
А ми плескаєм в долоні.
Встанька, Ленін, подивися,
Як колгости розжилися:
Гарба раком, трактор боком,
І кобила з одним оком.*

№162.

*Куди йдеш, куди йдеш,
Куди шкандибаєш?
Іду в Соз на поправку,
Хіба ти не знаєш?*

№163.

*Батько в созі, мати в созі,
Діти плачуть по дорозі.
Нема хліба, нема сала,
Бо совецька власть забрала.*

№164.

*Вийду я на город,
Подивлюсь на грядку.
Ой пішов би я у СОЗ
Там нема порядку.*

№ 165.

*Оддав коні, оддав воза,
А сам седю коло Соза;
Бо у Созі добре жить:
Один робе, дев'ять спить.*

*Зап. 19.11.2009р. Семенова О.
від Пелікової Зінаїди Іванівни, 1939 р.н.,
с. Кукавка Могилевоподільського р-ну Вінницької обл.*

РОЗДІЛ IV.

КОЛИСКОВА 33-го РОКУ

До найдавніших жанрів народної творчості належать колискові пісні — окремий цикл позаобрядової родинної лірики, «специфічний зміст і форма якої функціонально зумовлені присиплянням дитини в колисці»⁹⁸. Функціонально-прагматичні за своєю природою, українські колисання зачаровують задушевністю, художньою досконалістю. Дослідниця дитячого фольклору Галина Довженок відзначала: «Коліскові пісні викликають захоплення своєю простотою, безпосередністю, ніжністю. У них

⁹⁸ Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 361-362.

віддзеркалюються ширість у ставленні до дитини, любов, пестощі, якими оточено її в родинному колі. Ці пісенні твори, які дитина чує, тільки-но прийшовши на світ, вони є часто тим зерном, що пізніше сходить буйним колоссям поетичності в уже дорослої людини»⁹⁹.

Вперше запис колискової пісні з'явився на сторінках «Русалка Дністрова» у 1837 році, і з того часу цей жанр є об'єктом зацікавлення фольклористів. Збиранням, дослідженням та публікацією українських колискових пісень займалися М.Максимович, А.Метлинський, Марко Вовчок, С.Гулак-Артемівський, П.Чубинський, Я.Головацький, М.Левицький, О.Ветухов, В.Милорадович, Олена Пчілка, Леся Українка, М.Гнатюк, І.Франко, І.Манжура, М.Грушевський, М.Лисенко, Ф.Колесса, К.Квітка, Б.Грінченко, М.Гайдай, І.Пільгук, Г.Виноградов, В.Бойко, Г.Танцюра, Г.Сухобрус, Г.Довженок, Н.Шумада, К.Луганська, Й.Федас, Л.Копаниця, О.Марчун.

За образно-тематичною структурою та ритміко-мелодійною канвою колискові пісні генетично споріднені із замовляннями, в основі яких вірування первісної людини: анімізму (оживлення), анімізму (одухотворення), антропоморфізму (олюднення). Для більшості колискових пісень характерний найстійкіший мотив – закликання, побажання чи запрошення сну до дитини, де головними образами є міфічні істоти: Сон, Дрімота, Доля, Бабай, Котик, а також образи рідних, близьких для дитини людей – матері, батька, сестри, брата та ін. Відтак колискові пісні як синкретичний фольклорний жанр вводив дитину у світ материнських почуттів і яскравих образів з довколишнього світу, залучав до прекрасного, закладав основи традиційних норм співжиття та родинних взаємин.

Коліскові пісні постали як своєрідне національне кодування дитини, тобто націлювали її на біологічне та соціально-культурне пристосування до суспільного життя. Визначаючи особливості поетичної мови колісанки, вітчизняний мовознавець Світлана Єрмоленко наголошувала, що дитина зростає на своєрідному фундаменті: «Співає колискову над немовлям мати. І перші слова рідної мови, її музика лягають на душу дитини, запам'ятовуються на все життя. Прості невибагливі сюжети, повторювальна одноманітна мелодія, а який світ вражень, яке джерело емоцій відкривається в пісенному дитячому фольклорі! Маючи велике пізнавальне, виховне, естетичне значення, цей пісенний жанр володіє справді чаклунською силою народного слова. Через багато разів повторені, відшліфовані й ритмічно організовані вислови дитина засвоює мову в добірній естетичній формі, переймається емоційним світом колискової пісні, її персонажами й життєвобудовними картинами. У кожній із таких картин віддзеркалюється навколишній світ, зокрема й світ морально-етичних правил, за якими живе на землі проста людина»¹⁰⁰. Таким чином, колісанки є своєрідною моделлю світогляду, естетичних уподобань українців вироблених для новонародженої дитини, щоб залучити її до культурного простору етносу.

⁹⁹ Довженок Г.В. Український дитячий фольклор. – К.: Наукова думка, 1981.- С. 36.

¹⁰⁰ Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності. Стилїстика та культура мови. – К.: Довіра, 1999. – С.26.

«Колискова – 33 року» – належить до циклу пісень, які виникли за часів голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Її записала у червні 2008р. студентка II курсу Рима Байрак від своєї бабусі Клавдії Мефодіївни Байрак, 1939 року народження, що проживає в селі Новодмитрівка Апостолівського району Дніпропетровської обл. У коментарі до пісні зазначено, що бабуся засвоїла колискову від своїх батьків, які пережили ці голодні роки у своєму житті.

За змістом «Колискова – 33 року» суттєво різниться від традиційних колискових, що були подані у багатьох збірниках, антологіях з української народної поетичної творчості, що видавалися як за радянських часів, так і за часів незалежної України. Серед яких найбільш поширені: «Український дитячий фольклор» (К., 1962); «Дитячий фольклор. Колискові та забавлянки» (К., 1984); «Закувала зозуленька. Антологія української народної поетичної творчості» (К., 1998) та ін.

Представлена колискова виникла в умовах, у яких і вижити було просто неможливо, бо цар-голод вже набрав свого кульмінаційного апогею. Як свідчать очевидці пережитих голодоморів, в першу чергу від голодної смерті у родині помирав батько, який намагався врятувати родину, потім помирали діти, і на сам кінець – мати – берегиня роду. Батьки різними методами намагалися врятувати дітей, аби ті вижили: чи то віддавали, продавали рідним, сусідам, щоб ті їх прокормили, чи то залишали при вокзалах, лікарнях, інтернатах, сподіваючись, що вони виживуть. Та історична правда полягала в тому, що найбільше серед жертв голодоморів різних часів ставали саме діти, як і пов'язані з ними явища канібалізму. І якщо дітям і вдавалося вижити, спогади про ті жахливі часи вони пронесли через все своє життя як найбільший страх, що генетично передається наступним поколінням, - переконливо доводять сучасні психологи.

Специфічний зміст і форма колисанки, що виникла і побутувала за часів, коли смертність дітей від голоду охопила більшу половину українських селянських родин, функціонально зумовлена не стільки присиплянням голодної дитини в колісці, а скільки прагненням матері відволікти дитину від думок про їжу, уберегти дитину від голодної смерті, навіяти сон. Отже, особливість колискової полягає в тому, що в ній уявлення про засинання дещо змінене: голодна дитина, а в даному випадку це – хлопчик, не може заснути, бо хоче їсти, а тому сон, який навіюється матір'ю є своєрідним переходом у потойбічний світ, позбавлений будь-яких утисків. Він твориться розміреним ритмом колисання, що надає мові мелодійності – розспівуванням як матір'ю, так і дитиною рефрену «люлі, люлі», який з давніх часів мав специфічне значення – відганяв злу силу, тоді як сон виконував функцію духовної надприродної сили, яка здатна уберегти дитину від смерті, надати їй силу. Все це разом заспокійливо мало діяти на психіку дитини і сприяти її засинанню. Таким чином, звернення до сил природи у колисанці, робить її дуже близькою до календарно-обрядової поезії.

В інтонаційно-ритмічну будову колискової влітається змістовий компонент, для якого характерні образи місяця, хмаринки, зірок, Чумацького шляху, ведмедихи-матері, ведмедика-синочка, горобчика, хліба, молока, каші.

Ці міфологеми набувають драматично-трагічного звучання, бо в'яжуться своєрідним сюжетом про голодну дитину та її матір.

За формою і компонованням «Колискова – 33 року» складається з монологічних моностроф з довільною кількістю рядків і довільним порядком римування. В їх зміст вплітається мотив голодної дитини, її уяви про їжу та мотив страху, смутку матері, що переймається над своєю долею і долею дитини. Монологи колисанки виражаються поетичними засобами, риторичними звертаннями, зменшувально-пестливими формами слів (їстоньки, дитятко, горнятко, огірочок, горобчик, крихітко, хлібчик), через які виявляється зворушливо ніжне, доброзичливе ставлення як матері до дитини, так і дитини до матері. Важливу роль у колисковій виконують епітети, порівняння, метафори (цукровим дивом, «місяць за хмарину заховався, наче сирник закотився за хлібину», «Ген Чумацький шлях розлитим молоком втік за ворота»), що увиразнюють її сумний зміст. І хоча особливість поезики колискової пов'язана з конкретною функцією: заспокоїти і приспати голодну дитину, та все ж наявний дисонанс, що увиразнюється прагненням дитини подолати голод. Так, в уяві голодної дитини місяць за хмариною асоціюється із сирником, що закотився за хлібину, тоді як зірки – з цукровим дивом, що «так і просяться до рота», де анатомічний символ рота виконує функцію «місця дії». Це ніяк не дозволяє голодній дитині зосередитися на процесі сну, оскільки:

*Люлі, люлі, люлі, люлі...
Мамо, мамо подивіться
Онде місяць за хмарину
Заховався, наче сирник
Закотився за хлібину.
А зірки цукровим дивом
Так і просяться до рота,
Ген Чумацький шлях розлитим
Молоком втік за ворота.*

Чумацький шлях – це дорога, яка веде душі людей у потойбіччя, тоді як молоко – символ примноження, а ворота – «за народними уявленнями, через яке проходить Сонце, весна, щастя, радість, а також душі померлих. Це символ надійної охорони від зловорожих сил, символ початку нового шляху, це вхід на небеса та у земний світ, це оберіг минулого та майбутнього, у християнській релігії – це символ входу в рай та пекло»¹⁰¹.

Таким чином, представлені символи у колисанці поглиблюють змалювання психічного стану дитини і вказують на її безпосередній зв'язок зі світом природи. Закономірність такого асоціативного поєднання полягає в тому, що «Колискова – 33 року» виконувалась під час голодомору не лише, щоб заколихати дитину, а як замовляння, щоб привернути до дитини дію духовних сил, оберегти її від смерті. Введення у структуру колисанки небесних світил є своєрідним виявом міфологічного мислення, де місяць – світило, за давніми уявленнями, мав величезний вплив не тільки на земну природу та господарські

¹⁰¹ Войнович Валерій. Ворота // Войнович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2005. – С. 96-97.

процеси, а й на життя самої людини. Якщо «місяць є господарем, то сонце і зорі – його небесною родиною. Господар цей – найперший предок, обожнюваний у багатьох давніх релігіях, а його родина – найдавніша, ідеальна сім'я»¹⁰². Астральні символи зірок, місяця – світотворчих стихій, від яких залежить життя на землі, а місяць із хмариною – джерело плодючої сили, з якою пов'язували нічне проростання рослинності. Отже, хлібина, сирник у колисковій є не лише головними продуктами харчування, а й справжнім даром Божим, якого так сильно прагне дитина, що потребує Божого благословення.

Поетичний синтаксис, крім численних повторів, ускладнюється формулами – звертаннями сина до матері («Мамо, мамо подивіться», «Ой матусю моя мила», «Ой матусю, моя нене»), формулами-підтвердженнями хворобливого стану дитини від голоду («Їстоньки я хочу дуже», «Щось я трошки занедужав...»), формулами – проханнями («Дайте хоч би крихту хліба», «Ой не плачте ви, рідненька», «Обніміть мене міцненько», «Заспівайте колискову») та нашаруванням різних образів. Так, образи звірів, птахів, та їх дії (ведмедихи-матері, що обдарує дитину горнятком каші та ведмежати-синочка, який має принести хлібину, помідорку, огірочок, а горобчик – картоплину) – перегукуються з казками, де «ведмідь багато в чому схожий на людину... є символом багатства, родючості й достатку... духом-оборонцем, духом-цілителем, утіленням душі померлого родича»¹⁰³, а горобчик – птах, що символізує людську душу, мрію, щастя, долю:

*Засинай, моє дитятко,
Бо вже нічка, треба спати.
Завтра з кашею горнятко
Дасть нам ведмедиха – мати.
Ведмежа – її синочок
Принесе тобі хлібину,
Помідорку, огірочок,
А горобчик – картоплину.*

У колисанці ці символи виконують функцію материнського піклування, звершення надій, отже, мають відігнати лихо, накликати спокійний сон.

Драматизм ситуації смерті дитини від голоду, оспіваної в колисанці, полягає в історичній правді, оскільки мати в період голодомору не спроможна була вгамувати голод дитини, нагодувати її кашкою, хлібом, помідором, огірочком, картоплиною, тобто найбільш вживаними і вирощуваними в Україні продуктами харчування рослинного походження. Більшовицька влада, як визначали очевидці голодомору 1932-1933 рр., узаконено грабувала кожную селянську родину, позбавивши її права на життя. Вітчизняний фольклорист Григорій Нудьга розмірковував про пережиті часи: «Як сталося, що після революції у цих найчесніших трудівників силою забирають їжу, ставлять в умови голодної смерті, а загарбаний у них хліб вивозять за кордон, тоді як виробники його умирають з голоду? Це неймовірний в історії світу факт: 1932

¹⁰² Шалак О. Місяць // 100 найвідоміших образів української міфології / В.Завадська, Я.Музиченко, О.Таланчук, О. Шалак. – К.: Орфей, 2002. – С. 41-46.

¹⁰³ Там само. - С. 267-274.

року, коли почався голод на Україні, Радянський Союз, згідно з офіційною статистикою, продав Німеччині й іншим країнам 18,1 мільйона центнерів зерна! Атмосфера страху перед репресіями, терором, беззаконням і просто державним розбоєм, жахливішим, ніж за часів Івана Грозного, так притиснула дух і будь-яке почуття гідності у селянства, що воно розгубилося й не знало, як йому бути»¹⁰⁴. Тож, щоб вижити, опухлі і немічні люди вдавалися до різних засобів: їли акації цвіт, березову кору, листя, цвіт береста, бузину, бур'ян, цвіт верби, листки, гілки, зав'язь вишні, лушпайки буряків, бадилиння, ловили і їли бабаків, ховрахів, їжаків, варили баланду, пекли будякові коржики, вживали яєчки воронят, брагу, гичку, гірчак, гірчицю¹⁰⁵.

Не розрахована на стороннього слухача, «Колискова – 33 року» ввібрала в себе і відтворила у високохудожній формі трагічну атмосферу безнадійності матері перед загрозою смерті голодної дитини. Своїм гостродраматичним і трагічним сюжетом колискова наближається до балади. Мотив страху перед смертю, що переданий через форму монологу матері, зверненого до дитини, підсилює щирість її почуттів:

*Не іди лиш з цього світу,
Не лишай мене, дитинко,
Пожалій ти матір рідну
Крихітко моя, кровинко.*

Слова матері суттєво позначилися на формуванні морально-духовної сфери дитини, котра усвідомлює безпомічність перед голодом. Матуся намагається приглушити відчуття тривоги, неспокій гармонійним світовідчуттям захищеності, затишку, любові, піклування. При цьому дитина переконує матір, що більше не проситиме хліба:

*Ой матусю, моя нене,
Ой не плачте ви, рідненька,
Хлібчика просить не буду,
Обніміть мене міцненько.*

І хоча в колисковій звучить віра в магічну силу материнського слова, та невідворотна небезпека голодної смерті втілюється в образі сну, що є уособленням приреченості як для дитини, так і для матері:

*Заспівайте колискову,
Щоб почули всі звірята
Та заснули разом з нами...
Мамо, спати... їсти... спати...
Люлі, люлі, люлі, люлі».*

Отже, «Колискова – 33 року» як пісенний жанр має чітко виражені змістові та формальні параметри колискової пісні, яка в умовах голодомору набула трагічного звучання.

№166.

¹⁰⁴ Нудьга Г. Цар-голод // Київ. – 1993. - №2. – С. 124.

¹⁰⁵ Різниченко О. Їдло 1933-го. // Основа. – 1993. - №24 (2). – С. 117-132.

КОЛИСКОВА 33-го РОКУ

*Люлі, люлі, люлі, люлі...
Мамо, мамо подивіться:
Онде місяць за хмарину
Заховався, наче сирник
Закотився за хлібину.*

*А зірки цукровим дивом
Так і просяться до рота,
Ген Чумацький Шлях розлитим
Молоком втік за ворота.*

*Ой матусю, моя мила,
Їстоньки я хочу дуже,
Дайте хоч би крихту хліба,
Щось я трошки занедужав...
Люлі, люлі, люлі, люлі...*

*Засинай, моє дитятко,
Бо вже нічка, треба спати.
Завтра з кашею горнятко
Дасть нам ведмедиха-мати.*

*Ведмежа – її синочок –
Принесе тобі хлібину,
Помідорку, огірочок,
А горобчик – картоплину.*

*Не іди лиш з цього світу,
Не лишай мене, дитинко,
Пожалій ти матір рідну
Крихітко моя, кровинко.
Люлі, люлі, люлі, люлі...*

*Ой матусю, моя нене,
Ой не плачте ви, рідненька,
Хлібчика просить не буду,
Обніміть мене міцненько.*

*Заспівайте колискову,
Щоб почули всі звірята
Та заснули разом з нами...
Мамо, спати... їсти... спати...*

Люлі, люлі, люлі, люлі...

*Зап. у червні 2008 р. Байрак Рима
від Байрак Клавдії Мефодіївни, 1939 р.н.,
с. Новодмитрівка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.*

РОЗДІЛ V.

КОБЗАРСЬКА ДУМА ПРО ГОЛОД

Неперевершеним шедевром народного світового мистецтва є дума – «жанр (вид) суто українського речитативного народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній і Лівобережній Україні»¹⁰⁶.

Вперше дума з'явилася в хроніці («Аннали», 1587) польського історика Станіслава Сарницького. В його розумінні дума як жанр пісенної творчості мала громадський зміст, елегійний характер, сумний мотив, та супроводжувалася жестикуляцією. У 20-роках ХХ ст. Михайлові Возняку вдалося знайти у краківському архіві, у збірнику Кодрацького, найдавніший текст козацької думи «Козак Голота» (1684).

¹⁰⁶ Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т.Гром'яка, Ю.І.Ковалів, В.І.Теремка. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – С. 218.

У наукову термінологію назву «дума» запровадив Михайло Максимович на початку XIX ст. В його розумінні «дума» становить окремий фольклорний жанр епічної пісні, що належить виключно українському бандуристу, який відтворює історію народу. Дума здебільшого виконувалася на честь померлого чи загиблого князя, козацького ватажка. Вона близька до народних голосінь, має своєрідну поетику: оповідний характер, вільний віршовий розмір, характерне римування¹⁰⁷. Перші публікації дум здійснили М.Максимович, М.Цертелев, П.Лукашевич, А.Метлинський, П.Куліш, М.Костомаров.

Першою публікацією мелодії думи є дума «Проводи козака», що вміщена у виданні М.Маркевича «Південно-руські пісні з голосами» (К., 1856). Перше наукове зібрання та видання 17 дум з варіантами і коментарем під назвою «Исторические песни малорусского народа» (К., 1874. – Ч.I. 1875. – Ч.II.) здійснили В.Антонович і М.Драгоманов. Окремо слід відзначити фольклористичні праці І.Франка з вивчення дум: «Сербські народні думи і пісні» (1877), «Розбір думи про бурю на Чорнім морі» (1894); та працю П.Житецького «Мысли о народных малорусских думах» (К., 1893), збірник «Думи кобзарські», упорядкований Б.Грінченком (Чернігів, 1897).

Збиранням і вивченням, а також публікаціями дум активно займалися М.Лисенко, О.Потебня, М.Сумцов, В.Перетц, Д.Яворницький.

До важливих фундаментальних досліджень та видань дум у XX ст. належать: «Українські записи Порфирія Мартиновича» (К., 1906); Дмитра Ревуцького «Українські думи та пісні історичні» (Львів, 1919); Філарета Колесси «Мелодії українських народних дум» (Львів, 1910.-Т.1; 1913.-Т.2.), «Про музичну форму дум» (Львів, 1913), «Варіанти мелодій українських народних дум, їх характеристика й групування» (Львів, 1918), «Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів» (Львів, 1920), «Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь (Про генезу українських народних дум)» (Львів, 1922), «Речитативні форми в українській народній поезії» (Львів, 1927), «Хмельниччина в українських народних піснях і думах» (Львів, 1940); Катерини Грушевської «Українські народні думи» (К., 1927.- Т.1, 1931. – Т.2) – вилучені з бібліотек України, а дослідниця репресована.

На сучасному етапі не втрачають своєї наукової цінності праці з історії вивчення народного ліро-епосу та кобзарства: М.Рильського «Героїчний епос українського народу» (К., 1955), Б.Кирдана «Украинский народный эпос» (М., 1965), Г.Нудьги «Український поетичний епос. Думи» (К., 1971), М.Плісецького «Українські народні думи. Сюжети і образи» (К., 1994), Ф.Лаврова «Кобзарі» (К., 1980), розділ «Кобзарська присяга» з книги В.Балушка «Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян» (Львів-Нью-Йорк, 1998).

З історії виникнення дум відомо, що серед народу вони побутували завдяки кобзарям як «пісні про старовину», «невольницькі плачі», «лицарські пісні»,

¹⁰⁷ Максимович М. Что такое «думы» // Максимович М.О. Киев явился градом великим. Вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994. – С. 296-298.

«військові псалми», «козацькі пісні», оскільки були породжені епохою безперервної боротьби запорозького козацтва з іноземними загарбниками українських земель упродовж XV – XVIII ст. На цій підставі тематика дум була тісно пов'язана з історією українського народу. Так, про турецьку неволю козаків йдеться у думах «Невільники», «Плач невільника», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Сокіл», «Утеча трьох братів із Азова»; про лицарську смерть козака - думи «Іван Коновченко», «Хведір Безрідний», «Самарські брати», «Смерть козака на Кодимській долині», «Вдова Сірка Івана»; про визволення з неволі і щасливе повернення до рідного краю – «Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Отаман Матяш старий», «Розмова Дніпра з Дунаєм»; про козацьке лицарство, родинне життя та осуд «дуків-срібляників» - думи «Козак Голота», «Козацьке життя», «Ганжа Андибер»; про визвольну війну Хмельницького - «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Похід на Молдавію», «Повстання після Білоцерківського миру», «Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького»; про родинне життя – думи «Удова й три сини», «Сестра і брат», «Прощання козака з родиною»; про повстання селян та жорстоку розправу над ними – думи «Чорна неділя в Сорочинцях», «Про сорочинські події 1905 року».

Незаперечним є факт, що видання українських народних дум у радянський час: «Думи та історичні пісні». Серія «Бібліотека поета» (К., 1941), «Українські думи та історичні пісні» (К.: Держлітвидав України, 1944), «Українські народні думи та історичні пісні». За редакцією М.Т.Рильського та К.Г.Гуслистою (К.: Вид-во АН УРСР, 1955), «Думи» (К.: Держлітвидав України, 1959), «Думи». Упорядкування, вступна стаття і примітки В.Хоменко (К.: Музична Україна, 1974), а також публікації дум у складі з іншими поетичними жанрами фольклору у збірниках «Народні перлини», упорядкування текстів та вступне слово М.Стельмаха (К.: Дніпро, 1971), «Розлилися круті бережечки», упорядкування О.Микитенка, передмова О.Дея (К.: Веселка, 1971) – не містять кобзарської думи, що виникла за часів голодоморів українців на своїй землі. І це зрозуміло, бо в умовах тоталітарної системи твори такого змісту не лише не фіксувалися, але й переслідувалися, знищувалися їх творці, виконавці. Саме кобзарі, як захисники народу в трагічні часи його історії не мовчали, зокрема під час голодомору 1932-1933 років кобзар Єгор Мовчан склав і співав «Думу про голод», що належить до кращих зразків народної творчості ХХ ст. Та за подібні твори влада жорстоко карала. За постановами радянської влади кобзарі були приречені на загибель, а їх національні інструменти – визнані «класоворозжигними», оскільки націлювали на відродження козацького духу. На цій підставі більшовики нищили, забороняли тримати в українських хатах ліру, кобзу, бандуру, а носіїв народної пам'яті переслідували, цькували як жебраків, здійснюючи облави у людних місцях, зокрема на базарах. Їх арештовували, без суду і слідства відправляли до Сибіру, розстрілювали. За спогадами очевидців, масове знищення кобзарів, лірників відбулося узимку 1934 – 1935 рр., коли за допомогою дільничних міліціонерів та оперуповноважених НКВС їх зібрали з усієї України (у складі 337 майстрів) на кобзарський з'їзд до Харкова, а потім 239 з них розстріляли за містом біля Холодної гори, а решту відправили до

Москви, звідти – в Сибір¹⁰⁸. Визначаючи причини такого становища, дослідник українського кобзарства Кость Черемиський зазначав: «Отож одночасно з фізичними розправами над нашими «гомерами» відбувалися небезпечні процеси нівеляції, профанування того глибоко національного змісту, яким сповнене кобзарство. Адже воно – не просто співи під супровід бандури чи ліри. Це сторожа народних традицій, плекання свідомості українців, заклики боронити волю. Це складова ментальності української нації. Не випадково більшовики, намагаючись зламати потяг нашого народу до незалежності, соборності України, спрямували руйнівну енергію на те, щоб розкласти його духовність, ослабити морально-етичну силу традицій, провідниками котрих були кобзарі»¹⁰⁹.

І хоча з'ясувати обставини репресій кобзарів і лірників упродовж 20-40 років ХХ ст. поки-що не вдається, бо влада знищила всі докази злочину, та все ж у народі пам'ятають про масове винищення українських «гомерів». Доказом слугує «Плач по кобзарях, мученицькою смертю загиблих»¹¹⁰, складений і виконаний сучасним бандуристом Миколою Будником у Києві 1992р. під час вшанування кобзарів-жертв голодомору та сталінського і гітлерівського терорів представниками Київського кобзарського цеху та шанувальниками традиційного кобзарства. «Плач» М.Будника – учня відомого старійшини фольклорної кобзарської школи Г.К.Ткаченка, відтворює традиційний думний стиль, що протистоїть діяльності т.зв. самодіяльних клубів, гуртків і шкіл, які виникали за радянських часів. Як зазначав відомий бандурист, знавець кобзарського мистецтва, письменник Микола Литвин: «...навіть після жахливої енкаведистської масакри кобзарі на Україні не перевелися. Декому, як, наприклад, Єгору Мовчану, поталанило врятуватися. Мовчан, за його словами, не поїхав до Харкова на «сльот народних певцов» лише тому, що його поводитир кудись запропастився. Інші – як Михайло Полотай, Федір Кушнерик чи Михайло Носач популяризацією і творінням радянського псевдогероїчного епосу виторгували собі життя. Але й тих і тих залишилося зовсім мало. Коли на розстріляний з'їзд енкаведисти змогли зігнати понад 200 кобзарів і лірників (А.Парфиненко називає більш приголомшену цифру – 337), то на так звану Першу республіканську нараду, яка відбулася в Києві 15 квітня 1939р., вдалося зібрати лише 37 народних співців...»¹¹¹. Тож ті співці-імпровізатори, що лишилися живими, зобов'язані були слугувати великій історичній справі побудови соціалізму – комунізму, створювати нову радянську героїчну поезію, яка за своїм змістом повинна бути соціалістичною, тобто суттєво відмінною від дожовтневої.

З метою виховання народних мас в ідейно-марксистському дусі, у збірниках фольклору «Творчество народов СССР» (М., 1937), «Орденоносці-стахановці квітучої соціалістичної України» (К., 1938), «Закон нам дав великий Сталін»

¹⁰⁸ Литвин Микола. Розстріляний з'їзд кобзарів // Народна творчість та етнографія. – 1998. - №4. – С. 95-99.

¹⁰⁹ Черемиський Кость. Як нищили українських «гомерів» // Народна творчість та етнографія. – 1992. - № 6. – С. 25.

¹¹⁰ Хай Михайло. Дума про репресованих кобзарів // Народна творчість та етнографія. – 1992. - № 1. – С. 25-27.

¹¹¹ Литвин Микола. Розстріляний з'їзд кобзарів // Народна творчість та етнографія. – 1998. - №4. – С. 97.

(К., 1938), «Сонце з Кремля» (К., 1939), «Українські народні казки, легенди, оповідання і речитативні вірші для дітей» (К., 1939), «Поети колгоспного села» (К.-Львів, 1940), «Ленін і Сталін в піснях українського народу» (К. – Х., 1940), «Народна лірика» (К., 1941), «Думи та історичні пісні» (К., 1941) натомість були рясно представлені новітні радянські думи: «Ой, здригнувся рідний Київ», «Дума про Дніпро і Каховку», «Дума про Семена Руднева», «Про Леніна і Сталіна та про трьох братів», «Дума про Леніна і Сталіна». Їх творцями були кобзарі: З.Водоп'янов, Ф.Кушнерик, П.Древченко, С.Пасюга, П.Носач, В.Перепелюк, Г.Ільченко та ін., які натхненно оспівували комуністичну партію як мудрого, випробуваного керівника робітничого класу і всіх трудящих; розум і совість радянської епохи, вождя В.І.Леніна і великого продовжувача його справи Й.В.Сталіна:

*Гей, багато, багато вже разів земля наша
Обійшла кругом сонця ясного,
А слава про Леніна,
А слава про Сталіна
Не вмере, не поляже
На довгій літа,
На довгій літа!¹¹² ;*

уславлювали сім'ю братніх народів, що символізувала радянську Вітчизну, зокрема возз'єднання українців зі своїм старшим братом – російським народом:

*У сім'ї єдиній
Живе народ український з російським братом
В єдиній хаті!
І цього єднання
Нікому не зламати
Бо одна ми родина –
Радянська Вітчизна єдина
Ще й ленінська партія велика!
Від нині довіку!¹¹³;*

славили самовіддану працю, масовий трудовий героїзм робітників і селян на будівництві нових заводів і фабрик, шахт і залізниць, колгоспів і радгоспів, машинно-тракторних станцій; прославляли передовиків соціалістичного будівництва, ударників, новаторів виробництва. Особливість новотворів радянського фольклору полягала в тому, що «за умови соціалістичного ладу, відображення сучасних дум багато в чому відмінна від дожовтневих, хоч і виросла на їх основі. Для змалювання героїки соціалістичної дійсності радянські народні співці, критично засвоюючи кластичну спадщину поезики дожовтневих дум, шукають нових поетичних форм епіко-героїчних творів, форм, які б повніше розкривали б велич соціалістичної епохи. Сучасні, радянські думи майже зовсім не мають заплачок, епічних повторів, ліричних

¹¹² Про Леніна і Сталіна. // Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Д. Павлій, М.С. Родіна, М.П.Стецьмах. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – С. 339.

¹¹³ Непорушна дружба. Дума про возз'єднання України з Росією // Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Д. Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стецьмах. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – С.564.

відступів-плачів, які характеризували старі думи: поряд з дієслівними римами в них широко вживаються рими прикметникові та іменникові... Поетичні заспіви (вступи) радянських дум, в порівнянні з дожовтневими, далеко менші за розміром, але мають більш узагальнюючий характер, оскільки світогляд радянських народних співців далеко глибший і ширший, ніж співців попередніх епох»¹¹⁴. Упорядники подібних збірників радянського фольклору переконливо доводили, що партія і уряд соціалістичної держави створюють винятково сприятливі умови для творчості радянських народних співців, клопочуться про їх фізичний стан: надають путівки до санаторіїв, будинків відпочинку, забезпечують пенсіями. Твори так званих «народних співців» передавалися по радіо, друкувалися в газетах, журналах і збірниках, виконувалися численними самодіяльними і професіональними хоровими колективами, зокрема капелами бандуристів, окремими співаками, кобзарями-солістами в супроводі хору та оркестру. Таке своєрідне «підслування» зводилося до того, що капели бандуристів виконували лише дозволені твори, які ідеологічно сприяли справі повної перемоги соціалізму в СРСР. На цій підставі твори радянської героїчної поезії були пройняті оптимізмом, радісним настроєм, патріотичною гордістю за соціалістичну державу. Інакше бути не могло. Таким чином, влада «стимулювала» народні таланти до створення нової сучасної творчості, яка, на думку вітчизняного фольклориста Василя Скрипки, «зводиться ні на що щире золото мистецтва. Якесь сатанинська профанація. І повна деградація творчої особистості»¹¹⁵.

Відомо, що упродовж віків народ шліфував свої пісні. Ще М.Грушевський визначав: «Твір незаписаний – перепущений через усну традицію поколінь, часом довгого ряду їх – тратить сі контури, обтирається, шліфується, як камінь, несений водою»¹¹⁶. Тоді в умовах соціалістичної дійсності співці звелися до профанації, коли відірвавшись від народних традицій, на основі штучних, декларованих засадах створювали твори, які ставали ілюзорними здобутками нової соціалістичної культури. Таким чином, кобзарство в умовах радянської дійсності перетворилося в буфаторію, а їх творчість ставала проявом прямої фальсифікації, коли варіантність як показник колективності творення фольклорного твору зовсім не враховувався. На цій підставі, проаналізувавши новостворені думи, фольклорист Василь Скрипка зробив безапеляційний висновок: «Я не виступаю пророком і не буду першовідкривачем незручної істини: радянських дум немає...Аналізувати думу Перепелюка важко (йдеться про думу про Олега Кошового»¹¹⁷, яку склав Володимир Перепелюк в 1944 році. – Г. О.) Її слід би навести повністю. І тоді побачив би кожен, яке перед нами блюзнірське поводження з традиційними думами, в першу чергу з думою про

¹¹⁴Павлій П.Д. Героїчна поезія українського народу //Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Д. Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стельмах. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – С. XLVI.

¹¹⁵ Скрипка В. Радянські думи як духовна покруч доби // Літературознавство, «Просвіта» і духовний ідеал українця. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 1994. – С.74.

¹¹⁶ Грушевський М. Історія української літератури: В 6т., 9 книгах. – К.: Либідь, 1993. – Т.1. - С.57.

¹¹⁷ Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Д.Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стельмах. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – С. 486-494.

Самійла Кішку (вперше була записана в 1832 році від кобзаря Івана Стрічки¹¹⁸ - Г. О.)... Отакий нечуваний експеримент пророблено з українською думою, перлиною народної творчості»¹¹⁹. Радянські думи, незважаючи на їх докучливу і недовговічну популярність, так і залишились літературними витворами поодиноких співців-аматорів, не стали фольклором. Адже, ще дослідник фольклору XIX ст. Микола Костомаров відзначав: «Думы, как кажется, прекратились создаваться с конца XVII века. По крайней мере о событиях XVIII века дум нет и даже такие бурные народные эпохи, как восстание в Правобережной Украине в 1768 году и разорение Запорожской Сечи, отразившись во множестве народных песен, не выразились ни в одной думе»¹²⁰. Суголосну думку вже під кінець XX ст. висловив Василь Скрипка, досліджуючи здобутки радянського фольклору: «Дума – український епос. Вона розквітла в пору бурхливу, звитяжну і трагічну. Нею народ намагався усвідомити свій час, самого себе. Вона демократична вже своїм поетичним ладом. Кобзарі були професіоналами цього жанру пісенності. Це не виключало того, що будь-хто з маси народу міг оволодіти нею... Останнім твором даного жанру можна вважати думу про Сорочинські події 1905 року. Створена вмілим кобзарем Михайлом Кравченком, вона поодинокості стоїть у часі і свідчить, що подібне не можливо продукувати, а лише репродукувати»¹²¹.

Відомо, що кобзар Єгор Мовчан не постраждав під час репресивної акції у 1934 – 1935 рр. лише завдяки випадку, та і йому довелося довгий час мовчати, переховуватися, щоб вижити. І лише у вересні 1967р., за рік до смерті, кобзар насмілювався проспівати «Думу про голод» перед кобзарем Петром Дугіним та поетом Олексою Ющенком. Як згадував О.Ющенко: «Ця невідома пісня приголомшила нас – Дугін витирав сльози, я ж відчув пришвидшений стукіт свого серця: дивився мовчки на похмурніле обличчя кобзаря, що обережно ставив біля ніг кобзу... Я думав: от яка вона, кобзарська душа... озивається, як мембрана, вбирає в себе горе народу, щоб його ж повідати всім людям, які зустрінуться на велелюдних шляхах кобзарських...»¹²². Діалогізована форма запису дозволила О.Ющенку з'ясувати, хто був творцем і виконавцем цієї думи, а також встановити мету та умови її виконання. На питання записувача: «А чи співали колись ви пісню при людях?». Кобзар відповів: «Для того й складав, щоб співати. І в самому Харкові, на Благовіщенському базарі, де було багато людей, співав, ледве не потрапив у міліцію... То ж така вже доля наша – сліпих кобзарів: при німцях співав – ганяли поліцаї, а тут же свої міліціонери не давали волі правді, бо й вища влада забороняла про голод не то що співати, а й натякувати словом... А як ото тим буксирам, хто ще живий... чи не соромно за оті викачки хліба – останнього, навіть з-під подушки хворого дитяти... Ніби

¹¹⁸ Там само. - С. 39-48.

¹¹⁹ Скрипка В. Радянські думи як духовна покруч доби // Літературознавство, «Просвіта» і духовний ідеал українця. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 1994. – С. 73 – 74.

¹²⁰ Костомаров Н. И. Историческое значение южно-русского народного песенного творчества // Собрание сочинений Н.И.Костомарова. – Том 21. – СПб, 1905. – С. 780.

¹²¹ Скрипка В. Радянські думи як духовна покруч доби // Літературознавство, «Просвіта» і духовний ідеал українця. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 1994. – С. 73.

¹²² Ющенко Олекса. Кобзар Єгор Мовчан не міг мовчати... // Слово і час. – 1990. - №10. – С. 93.

цього не було... Така наша гірка історія...»¹²³. Про те, що запис цей був не поодиноким, засвідчує Ігор Бугаєвич, коли пізньої восени, 26 листопада 1967 року у Пуші-Водиці на Сумщині записав від кобзаря Єгора Мовчана «Думу про голод» і опублікував її у збірці «Дожилася Україна...» (К., 1993). Як згадував І.Бугаєвич про історію запису думи: «Восени 1967 року я гостював у Єгора Хомича. Ми сиділи у невеликій кімнаті на першому поверсі поряд з вестибулем, в якій його поселили. Після щирої розмови кобзар взяв бандуру, проспівав «Життя старе України» та «Було колись на Вкраїні», потім промовив:

— Це ще не вся наша історія, була ще й інша. Ось послушайте:

І він стиха заграє і заспівав напівголосну дуже сумну думу про голод на Україні 1933 року. Я похапцем почав записувати текст на аркуші зошита. Проспівавши кілька рядків, кобзар раптом зупинився:

— Мабуть, не треба далі, коли б хто чужий не почув...

Я почав його прохати, умовляти і врешті він проспівав думу до кінця, а може, й не до кінця, коли сказав:

— Ви записуєте?! Не треба того робити. Біда мені була з цією думою. І може ще бути. Як заспівав її у Харкові на базарі у тридцять третьому, то мене якийсь агент почав тягти у міліцію. Спасибі, люди відбили – почали з ним сперечатися, а хтось ухопив мене за руку і швидко потяг з базару у город. Потім співав думу по селах у хатах, там свої – не видадуть. Плакали жінки, слухаючи думу, бо в ній була свята правда»¹²⁴. Вражають коментарі кобзаря до думи. Вони засвідчують про те, що на початку ХХ ст. радянська влада намагалася не лише позбутися кобзарства як культурного явища, а й знищити дух протесту та свободи українського народу, підкорити, зламати його волю. Отже, за визначенням Ігоря Бугаєвича: «ця дума є першим (і, мабуть, останнім) зразком кобзарської творчості на дану тему, закінченої форми і в значному обсязі. Інших творів подібного кшталту в українській фольклористиці поки що не виявлено»¹²⁵ Аналізуючи думу, він вказував, що «врятована від забуття, вона пережила тривалий час замовчування голоду і вчасно, незадовго до смерті кобзаря, була записана і нині поширюється в пресі»¹²⁶. Певна річ, лише провідники нації – народні співці в усі часи стояли на сторожі нації. Створена кобзарем Єгором Мовчаном у період трагічних часів в Україні «Дума про голод» передавалася від одного покоління людей до іншого в умовах, коли не лише офіційно замовчували голодомор 1932-1933 рр., а й карали тих, хто насмілювався поширювати святу правду про трагічний факт української історії ХХ ст. Відтак, представлена «Дума про голод», що була записана 27.04.2003р. студенткою Криворізького державного педагогічного університету Іриною Шеремет від Варвари Григорівни Луценко,

¹²³ Там само. - С. 93.

¹²⁴ Бугаєвич І.В. Кобзарська дума про голод // Народна творчість та етнографія. – 1990. - № 4. – С. 62-63.

¹²⁵ Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. / Зібрав і прокоментував Ігор Бугаєвич. – К.: Український письменник, 1993. – С. 17.

¹²⁶ Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. / Зібрав і прокоментував Ігор Бугаєвич. – К.: Український письменник, 1993. – С. 19.

1924 р.н. в с. Межиріч Дніпропетровської обл. належить до фольклору ХХ ст. І хоча ця дума майже нічим не вирізняється від думи, яку зафіксували у 1967 році поет О.Ющенко та фольклорист І.Бугаєвич від кобзаря Є.Мовчана на Сумщині, вона дозволяє встановити географічний діапазон поширення епічного твору, що охопив територію Дніпропетровщини, на якій у 1932-1933 рр. загинуло 70 % людей від голодомору. Як визначав Ігор Бугаєвич: «Фольклор про голод тридцятих років і досі зберігається в народі. Певно, що дума Є.Х.Мовчана, як свідчення визначного народного співця посяде в ньому важливе місце своїм правдивим змістом про лихоліття, біду і горе, пережитих нашим народом. Дума відзначається історичною вірогідністю описуваних подій, вірним розумінням причин і наслідків голоду і тим самим вона гостро викриває сутність політики «великого голови» в період колективізації, як вона відбилася в народній пам'яті. Твір цей за своїми якостями – безпосередній, щирий, саркастичний і гнівний і його потрібно віднести до кращих вірців народної творчості»¹²⁷. Отже, відстояти, захистити інтереси народу, і над усе протистояти владі – у цьому полягає ціль думи про голод, яку склав кобзар Є.Х. Мовчан. Ця дума не лише пережила тривалий час замовчування страхіття голодомору, але й поширилася серед людей як прояв протесту українського народу проти рабства, свавілля смертоносної влади. Адже, ще дослідник генези українських народних дум Павло Житецький визначав: «Головна нота в думах – це ідея свободи від пригнічень усякого роду над особою людини...»¹²⁸.

«Дума про голод» – це епічний твір, що у віршованій формі досить точно передає історичні найдраматичніші події, що призвели до голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Поетична форма думи репрезентує вищу стадію речитативного стилю, розвиненого раніше в голосіннях, із яких дума перейняла мотиви туги, жалю, розпачу й художні образи лихої долі, смерті. Подібно до балади, у думі представлені протидіючі сили – народ і речник влади – «великий голова», між якими відбувається напружена протидія. А мотив «великих сльоз» від нечуваних страждань під час колективізації споріднює цю думу з невольничими плачами, що викликають у слухачів співчуття до гіркої долі українців. У думі діалог розвивається вільним, спокійним, фактично епічним способом. Вірш думи поділений на періоди, тобто такі групи віршів, з яких кожна містить в собі закінчену думку. Переважає вільне дієслівне римування, яким поєднуються до 2-3 рядків підряд зі співзвучним кінцем. Часте використання вигуку «гей» виконує функцію підсилення психологізму, емоційної напруги у творі, оскільки пояснює обставини діянь людей приречених на голодну смерть та характеризує події, що призвели їх до такого стану. Також вигук певною мірою виконує роль ретардації – спеціального уповільнення розповіді через повторення певних фраз-формул. Піднесено-емоційний стиль думи досягається шляхом використання постійних епітетів, метафор, порівнянь, тавтологічного звороту,

¹²⁷ Бугаєвич І.В. Кобзарська дума про голод // Народна творчість та етнографія. – 1990. - № 4. – С. 63.

¹²⁸ З праці П.Житецького «Мислі про народні малоросійські думи» // Український фольклор. Критичні матеріали / Упор. С.К.Бисикало, Ф.М.Борщевський. – К.: Вища школа, 1978. 1893. – С. 196.

риторичних запитань. Композиція думи досить струнка і стала: заспів, епічна розповідь (розгортання сюжету), кінцівка. Проте об'єктивність форми думи не усуває цілком суб'єктивізму в самому змісті. В думі відчутні думки й почування самого співака: епічне оповідання закінчується роздумами про долю українських селян. Настрій думи – сумовитий, пристрасно викривальний, направлений проти організатора масового голодомору в Україні.

І хоча окремі місця думи нагадують співомовки, які самостійно функціонували у 30-роках ХХ ст., все ж сьогодні встановити, що виникло раніше дума чи співомовки про голодомор – неможливо. Принаймні відомо, як стверджували М.Рильський, Ф.Лавров у брошурі «Кобзар Єгор Мовчан», заспів «Послухайте, добрі люди, від краю до краю» інколи вживався кобзарем Є.Мовчаном до інших творів, які йому дозволялося виконувати. Але при цьому їм не довелося знати про існування «Думи про голод».

Для композиції думи характерне дотримання певної послідовності у викладі зображуваних подій. У вступі, що починається поетичним заспівом «Послухайте, добрі люди, від краю до краю», побудованому на основі художнього паралелізму, іронії, відтворена картина масового лояльного схвалення політики влади, яка проповідувала рівність, братство, довгоочікувану волю, але насправді впроваджувала смерть і голод. Так, на початку думи співець висловлює загальну думку, яку потім розвиває в послідовному ході оповідання, визначаючи причини і наслідки політики «великого голови», що призвів український народ до вимирання:

*Послухайте, добрі люди,
Від краю до краю –
Як жилося і живеться,
Про все вам згадаю.
Як люди колись жили,
Мед-вино кружляли
Та на зібрання ходили,
В долоні плескали.
Все плескали у долоні:
- Ми діждались таки волі,
А то було горе нам,
Що робили ми панам,
Так робили ми панам,
Що ніколи сісти,
А тепер собі ми робим,
Що нічого їсти.*

Гей, гей! – що нічого їсти...

Розгортання сюжету відбувається через оповідь-сповідь очевидця трагічних подій голодомору, а тому ведеться у хронологічній послідовності. Зокрема, йдеться про те, що вже у 1932 році влада здійснила повальне вилучення зерна, продовольчих запасів. І щоб вижити, перезимувати у голодний 1932-1933 рр. селянам доводилося їсти гарбузи, качани кукурудзи, які зазвичай вони заготовляли для корму скотини:

*Ну, вже в тридцять другім році,
Як його діждали,
Знайшли люди дуже гарну
Страву з гарбузами
Перезимували, Тридцять третього весни
Все-таки діждали.*

Та коли прийшла весна, люди були приречені на смерть. І щоб не померти від голоду, їм доводилося їсти бур'ян: лободу, кропиву тощо. Від такої їжі вони дуже ослабли, постійно хотіли їсти, а відтак почали пухнути, помирати. У думі мотив голодної смерті переважає над мотивом виживання:

*В тридцять третьому году
Їли люди лободу,
Помирали на ходу.
Отощали усі люди,
Падали як мухи:
Кропивою, лободою
Не наповниш брюха.
Гей, гей! – не наповниш брюха...*

Далі в думі небагатослівно, проте досить виразно відтворено причину голодомору: влада насильно відбирала хліб у селян, залишивши їх на призволяще. Та основна ж увага у творі зосереджена на образі організатора масового голодомору, який замовчує виконання своїх запланованих експериментів щодо винищення українців. У творі він постає як «великий голова», що є символом смертоносної влади, яка використовує людиноненависницький механізм тотального викачування зерна з вимираючих українських селищ:

*Хліб качали, вимітали,
Весь народ сумує,
А «великий голова»
Мовби і не чує.*

Створивши нечувану у світі систему людського рабства, «великий голова» - всемогутній керманич правлячої партії більшовиків, над усе наділений великою владою, настирливо впроваджував антинародну політику, яка призвела до величезної смертності, численних випадків божевілья та людоїдства і загального фізичного виснаження української нації. У думі цей образ виконує важливе психологічне навантаження, представлений всуціль негативно, є втіленням зла, оскільки:

*Він укази издає:
- Продналог давайте,
Де хочете, там беріть,
Хоч із нігтів колупайте.*

Форма діалогу, введена співцем у думі, дозволяє глибше розкрити характер відчуженості керманича партії від народу та визначити ставлення селян до безпосереднього творця голодомору, котрий запровадив непомірні податки, «продналоги» - інструмент насильницького позбавлення українського народу

продовольства. Мотив грабування хоча і не новий в українському фольклорі, все ж у думі він дозволяє визначити причини української трагедії:

*- Відкіль же ми почерпнем
На ці продналоги,
Хіба вийдем грабувати
При бити дорогу.*

Як засвідчують історичні документи, описані події були не поодиноким явищем. Так, у листі студентів Дніпропетровського хіміко-технологічного технікуму до секретаря ЦК ВКП(б) Й.Сталіна йдеться про те, що йому слід звернути особливу увагу на становище селян, які пухнуть від голоду, «бо люд у селі підніме прямо страйк, піде проти Радянської влади, і ще трохи так побуде без хліба, голодні, то будуть просто йти і руйнувати колгоспи, розбирати своє власне добро і робити індивідуально, як і раніше робили... Дорогий товариш Сталін, щоб цього не було, треба скоро, дуже скоро забезпечити село хлібом, бо буде сором, буде гріх і партії, і ЦК, коли підуть всі селяни проти Радянської влади й піднімуть страйк з вимогами: «Долой Сталіна, долой конину, давай царя, давай свинину». Уже така чутка ходила, а тепер ходить ще лучче, і кажуть: це все наробила Радянська влада»¹²⁹. Однак представники владної тоталітарної системи на такі звернення не лише не реагували, а й замовчували, применшували масштаби голодомору в УРСР. Так, у листі від 28 квітня 1932р. секретаря ЦК ВКП(б)У С.Косіора до секретаря ЦК ВКП(б)Й.Сталіна йдеться про офіційну інтерпретацію голоду в південній частині степових районів України: «У нас есть отдельные случаи и даже села голодающие, однако это только результат местного головотяпства, перегибов, особенно в отношении колхозов. Всякие разговоры о «голоде» на Украине нужно категорически отбрасывать. Та серьезная помощь, которая Украине была оказана, дает нам возможность все такие очаги ликвидировать»¹³⁰. І це за умов, коли голодування, смертність українців набували масового характеру.

Очевидно, що в основу думи був покладений конкретний факт про непомірний план хлібоздачі, який призвів до злиднів, убогості, голоду серед селян. Як засвідчують розсекречені архівні документи, вимирали цілі села, з'являлися випадки канібалізму, коли люди їли людей. Поставлені в умови виживання, українці не могли фізично протистояти владі, яка залучила до боротьби зі слабким, обезсиленним голодним селянством аморальних активістів, пристосуванців, що вислугувалися перед владою. Їх у народі прозвали буксирниками. Керуючись постановою ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933р. «Про хлібозаготівлі на Україні», вони нещадно в українських родинах викачували, вимітали все продовольство до останнього зерна:

*Ну, при битій, при дорозі
Із буксиру люду
Багатенько привчилося*

¹²⁹ Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали / Упор. Руслан Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 136.

¹³⁰ Там само. – С. 128.

*До такого труду.
Гей, гей! – до такого труду...*

З історичних фактів відомо, що буксирники застосовували репресії, передбачені законом про «п'ять колосків» від 7 серпня 1932р. проти своїх же односельчан, які переховували зерно, полову, у стерні збирали, викрадали з колхозного сховища колоски, щоб врятуватися від голодної смерті, вижити та підтримати інших долати голод. При цьому, керуючись злочинськими законами, буксирники збагачувалися за рахунок розкуркулення, пограбування безправних селян. А тому в народі епітет «проклятий» міцно приріс до буксирників. Таким чином, український народ уклав зміст всього найгіршого, звироднілого до тих, хто допомагав владі грабувати селян. Їх сприймали не інакше як злочинців, що поводити себе брутально, жорстоко, бо розраховували на безкарність своїх протиправних дій, вчинків:

*Як наган узяв у руки,
Тоді він багатий –
Чоловіка оголив
Та й пішов проклятий.*

Визначальний наголос у творі робиться на проблемі виконання владою експерименту примусової колективізації селянських господарств, що впроваджував людиноненависницький уряд в Україні, та в місцевостях, де компактно проживали українці: на Кубані і в Поволжі. В українських селян забирали скотину, хліб, засоби виробництва і все це удержавлювалося. Отже, потрапивши під суцільну примусову колективізацію, українські селяни не мали іншого виходу, щоб вижити, як писатися до союзу колективного обробітку землі. За свідченнями очевидців, хто вступав до созу, колгоспу, тому надавали харчові пайки, на обід варили баланду, роздавали макуху – відходи від виробництва соняшникової олії тощо.

*А у созі при дорозі
Роздають макуху,
Хочеш жити – йди до созу,
Бо впадеш без духу.
Гей, гей! – бо впадеш без духу...*

Мета політиків, що хазяйнували в УРСР, полягала у знищенні українських селян – основи нації, носіїв вікових традицій та духовних цінностей, які не відповідали комуністичній ідеології. На цій підставі влада посилено вела боротьбу як з «буржуазним націоналізмом», так і з рештками «експлуататорських класів», до яких були віднесені інтелігенція та заможні селяни. Згідно з політикою Сталіна, заможне селянство зобов'язане було зникнути шляхом примусової колективізації на основі розкулачення. Кулаками влада називала практично всіх селян, які не бажали вступати до колективних господарств. З 1928 року проти них почалися жорстокі репресії. Так, до середини 30-х рр. за межі України вивезено приблизно 285 тис. сімей

чисельністю майже 1 мільйон людей.¹³¹ Та попри дії влади, яка насильницьки проводила колективізацію в Україні, селяни все ж таки противилися віддавати власний сільськогосподарський реманент, худобу, вступати до колгоспу. Відзначимо, що в основному бідні селяни, які не мали свого власного господарства зважилися на кооперування, але з часом і вони відчули всі наслідки більшовицької політики, надавши перевагу індивідуальному методу господарювання над колективним. Лишившись без зернини хліба, селяни почали масово виходили зі складу колгоспів, чинити опір більшовикам. Про це свідчать показники Укрколгоспцентру за 22 вересня 1932р., коли з 27 районів Київської обл. подали заяви на вихід з колгоспів 6874 селян, з 53 районів Вінницької обл. – 10 300, з 21 району Харківської обл. – 9973¹³². Основними мотивами виходу зі складу колгоспу були: безгосподарність, втрата зерна, відсутність продовольства тощо. У своїх заявах селяни просили виключити їх зі складу колгоспу та повернути посіви, землі, а також сільськогосподарський реманент та тяглову силу. Наприклад, «Прошу виключити мене з колгоспу, так як сім'я пухне з голоду, нема чого їсти», «Я вступив до колгоспу і думав, що краще буде жити як індивідуально, але на практиці убідився, що в колгоспі гірше», «Прошу виключити, бо колгосп себе не виправдовує, а індивідуальне господарство може краще господарювати»¹³³. Серед селяни були й такі, хто довірився, підтримав радянську владу, навіть вступив до лав партії комуністів. Але з часом, відчувши тягар політики хлібоздачі, вдався на одвертий заклик не продавати хліб державі, оскільки відчув, що план хлібоздачі завищений, і якщо вони будуть покійно його виконувати – загинуть від голоду. Тож і виникали подібного змісту заяви колгоспників: ««Я краще кину партквитка, а хліба не возитиму», - заявляє комуніст Бабенко, голова артїлі «Хлібороб» (Солонянський р-н). Комуніст Віскорка одверто закликає не здавати хліба. Голова артїлі «Світле життя» Манько заборонив далі перемолочувати солому, бо «все рівно примусять цей хліб відвантажувати на елеватор»»¹³⁴. Як наслідок, більшовицька політика викликала супротив українських селян. Проти колгоспного рабства повстали селяни по всій Україні, та за її межами, зокрема на Полтавщині, Чернігівщині, Дніпропетровщині, Сумщині, Харківщині, на Кубані. Селянські протести і повстання, що відбувалися під гаслами національного та соціального визволення, набули масового характеру. Як засвідчують історики, упродовж 1930р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів, в котрих взяли участь приблизно 1,2 млн. селян¹³⁵. Але сили були нерівними, військовими частинами НКВД селянські повстання були жорстоко

¹³¹ Вестюк В., Тылищак В., Юхновский И. Голодомор – геноцид украинского народа 1932-1933. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2008. – С. 10.

¹³² № 251. Доповідна записка оргмасового відділу Укрколгоспцентру про причини виходу селян із колгоспів від 22 вересня 1932р. до голови правління Укрколгоспцентру т. Макєєнко // Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали / Упор. Руслан Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 329-335.

¹³³ Там само. – С. 133.

¹³⁴ № 321. Витяг із повідомлення газети «Вісті ВУЦВК» про негативне ставлення комуністів до хлібозаготівель від 27 листопада 1932р. // Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали / Упор. Руслан Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 421.

¹³⁵ Вестюк В., Тылищак В., Юхновский И. Голодомор – геноцид украинского народа 1932-1933. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2008. – С. 11.

придушені. Тоді вслід за репресіями, депортаціями українців до Сибіру, Колими, влада вдалася до жорстокої розправи – вилучили всі продукти харчування з одночасним вільним пересуванням голодуючих селян. Отже, шляхом голодомору більшовицька влада намагалася повністю підкорити село, вгамувати національний супротив. І їй це вдалося. До кінця 1932р. було колективізовано майже 70 % господарств, понад 80 % посівних площ України¹³⁶. Запровадження колективізації на селі досягло апогею на весні 1933р., коли щоденно від голоду гинули десятки тисяч ні в чому не винних людей. Розпач, безсилля, що вчинила влада, переповнювали свідків – очевидців тих трагічних подій.

Таким чином, «Дума про голод» є справжньою поетичною сповіддю про трагедію голодомору 1932-1933 рр., що має своєрідну кінцівку, відмінну від традиційних дум «старшої верстви». Зворушлива епічна розповідь поступається сумним особистим переживанням виконавця думи, роздумами про нечувані страждання українців, що були викликані політикою колективізації, яку запровадив «великий голова» - більшовицький керівник радянської влади – Й.В.Сталін, а також настановою та застереженням, спрямованих на оборону українського народу від тотального вимирання:

*Пролилися на Вкраїні
Великі сльози,
Як «великий голова»
Гнав народ у сози.
Отаке-то, добрі люди,
Зчинилося лихо –
Побив голод мужиків,
Сидіть в созі тихо.
Гей, гей! – сидіть в созі тихо...*

¹³⁶ Там само. - С. 10.

ДУМА ПРО ГОЛОД

Послухайте, добрі люди,
Від краю до краю –
Як жилося і живеться,
Про все вам згадаю.
Як люди колись жили,
Мед-вино кружляли
Та на зібрання ходили,
В долоні плескали.
Все плескали у долоні:
- Ми діждались таки волі,
А то було горе нам,
Що робили ми панам,
Так робили ми панам,
Що ніколи сісти,
А тепер собі ми робим,
Що нічого їсти.
Гей, гей! – що нічого їсти...
Ну, вже в тридцять другім році,
Як його діждали,
Знайшли люди дуже гарну
Страву з гарбузами.
Качанами, гарбузами
Перезимували,
Тридцять третього весни
Все-таки діждали.
В тридцять третьому году
Їли люди лободу,
Пухли люди із голоду,
Помирали на ходу.
Отощали усі люди,
Падали як мухи:
Кропивою, лободою
Не наповниш брюха.
Гей, гей! – не наповниш брюха...
Хліб качали, вимітали,
Весь народ сумує,
А «великий голова»
Мовби і не чує.
Він укази издає:
- Продналог давайте,
Де хочете, там беріть,

*Хоч із нігтів колупайте.
- Відкіль же ми почерпнем
На ці продналоги,
Хіба вийдем грабувати
При биту дорогу.
Ну, при битій, при дорозі
Із буксиру люду
Багатенько привчилося
До такого труду.
Гей, гей! – до такого труду...
Як наган узяв у руки,
Тоді він багатий –
Чоловіка оголив
Та й пішов проклятий.
А у созі при дорозі
Роздають макуху,
Хочеш жити – йди до созу,
Бо впадеш без духу.
Гей, гей! – бо впадеш без духу...
Пролилися на Вкраїні
Великі сльози,
Як «великий голова»
Гнав народ у сози.
Отаке-то, добрі люди,
Зчинилося лихо –
Побив голод мужиків,
Сидіть в созі тихо.
Гей, гей! – сидіть в созі тихо...*

*Зап. 27. 04 2003р. Шеремет І.
від Луценко Варвари Григорівни, 1924 р.н.
в с. Межиріч Дніпропетровської обл.*

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК ІНФОРМАТОРІВ *

Алдонікова Р.В., 1918 р.н. - № 12.
Андрієнко В.Н., 1912 р.н. - № 55.
Антошко Агафія Остапівна, 1902 р.н. - № 75.
Артеменко Є.Ф.- № 27.
Баба Катя, 1923 р.н. - № 108.
Бабіка Г.П.- № 65.
Бай Любов Афанасіївна, 1922 р.н. - № 140.
Байрак Клавдія Мефодіївна, 1939 р.н. - № 160.
Балабан Олександра Василівна, 1927 р.н. - № 100.
Басова Антоніна Сергіївна, 1924 р.н. - № 76.
Баштаненко Василь Васильович, 1924 р.н. - № 118.
Бем Ніна Василівна, 1932 р.н. - № 155, № 156, № 157, № 158.
Білоус Микола Васильович, 1921р.н. - № 146, № 147.
Бондар О., 1902 р.н. - № 105.
Брайко Ф.І.- № 57, № 58.
Бровченко Є.І., 1925 р.н. - № 13.
Будник Григорій Васильович, 1921 р.н. - № 110.
Бузиник М.П., 1924 р.н. - № 18.
Васильєва С.І. - № 48.
Вініченко Феодосія Андріївна - № 90.
Вовк Василь Ларіонович, 1919 р.н. - № 83.
Волик Марія Прокопівна, 1919 р.н. - № 77.
Гаврилюк І.Р., 1923 р.н. - № 37.
Гайдамака Ольга Степанівна, 1920 р.н. - № 101.
Гайдено Д.Я. - № 6.
Гайдук Марія Мусіївна, 1919 р.н. - № 86.
Гирько Явдоха Ісаківна, 1918 р.н. - № 94.
Гончаренко Ганна Ярофеївна, 1938 р.н. - № 128.
Гончаренко Микола Дмитрович, 1935 р.н. - № 127.
Горб М.Ф. - № 7.
Горбатенко Лариса Анатоліївна, 1965 р.н. - № 148, № 149, № 150, № 151, № 152.
Горбенко Федір Федорович, 1943 р.н. - № 40.
Горобченко Євгенія Максимівна, 1943 р.н. - № 138.
Грама Олександра Афанасіївна, 1910 р.н. - № 95.
Гребінь О.Т.- № 62.
Гречихіна М.М., 1921р.н. - № 29.
Гуров Петро Охтисович, 1916 р.н. - № 104.
Гурова Єфросинія Акімовна, 1918 р.н. - № 104.
Давидяк Анастасія Сергіївна, 1938 р.н. - № 139.
Дига Олександра Данилівна, 1909 р.н. - № 93.

*Цифри означають порядковий номер тексту.

Дика Євпраксія Іванівна, 1903 р.н. - № 79.
Димуріна Галина Іванівна, 1912 р.н. - № 92.
Діброва В.А. - № 5.
Дмитренко Л.Г. - № 53.
Дорош Г.П., 1912 р.н. - № 1.
Дубілей Микола Ігнатович, 1929 р.н. - № 126.
Дудник І.М., 1922 р.н. - № 31.
Дудник І.М., 1919 р.н. - № 32.
Дудніченко В.І. - № 122.
Євдокія Дем'янівна, 1919 р.н. - № 34.
Жемчуг О.М., 1918 р.н. - № 43.
Житній О.Р., 1921 р.н. - № 42.
Зайцева Катерина Дем'янівна, 1912 р.н. - № 106.
Замашок Олена Григорівна, 1937 р.н. - № 121.
Зарицька Любов Денисівна - № 73.
Заярна Марія Антонівна - № 87.
Зуб Л.Є., 1911 р.н. - № 63.
Зуєнко Ф.І., 1924 р.н. - № 68.
Іванович Євгенія Никонівна, 1929 р.н. - № 153, № 154.
Іванченко М.О., 1921 р.н. - № 23.
Кальянова О.Д., 1912 р.н. - № 15.
Камишак Н.А., 1914 р.н. - № 33.
Климова У.Т., 1911 р.н. - № 85.
Коваль В.І., 1906 р.н. - № 8.
Коверник Михайло Михайлович, 1911 р.н. - № 119.
Козир Домна Іванівна, 1910 р.н. - № 117.
Коробка Леонід Іванович, 1927 р.н. - № 109.
Костюшкевич Олександра Михайлівна, 1924 р.н. - № 112.
Красящих О.П., 1914 р.н. - № 64.
Крикун П.Г., 1911 р.н. - № 50.
Крупа Л. - № 136.
Крутенко Олександр Степанович, 1909 р.н. - № 90.
Куйбар Т.М., 1912 р.н. - № 19.
Курбацька Марія Гнатівна - № 134.
Кучер М.В., 1926 р.н. - № 30.
Кучер Марія Григорівна, 1940 р.н. - № 131.
Левенець О.Х., 1917 р.н. - № 66.
Лізнєва М.Є., 1915 р.н. - № 22.
Лисицина Є.М., 1918 р.н. - № 21.
Лифар У.Ю., 1919 р.н. - № 11.
Лобода М.Я., 1906 р.н. - № 52.
Луценко Варвара Григорівна, 1924 р.н. - № 161.
Малашенко Л., 1920 р.н. - № 108.
Маляр Я.Л., 1902 р.н. - № 60.

Марченко О.А., 1891 р.н. - № 46.
Машний Ф.Й., 1935 р.н. - № 44.
Морозов Григорій Іванович, 1934 р.н. - № 144, № 145.
Музика О.Ф., 1914 р.н. - № 35.
Назаров Петро Васильович, 1937 р.н. - № 133.
Нетруца (Торін) П.І., 1910 р.н. - № 17.
Оберемок Віра Павлівни, 1930 р. н. - № 97.
Олійник Анастасія Ємельянівна, 1903 р.н. - № 72.
Олійник Олексій Леонтійович, 1904 р.н. - № 74.
Орлова Д.П., 1926 р.н. - № 28.
Павленко Г.Г., 1907 р.н. - № 67.
Павлиш Ганна Пилипівна, 1917 р.н. - № 130.
Павло Валентинович, 1917 р.н. - № 10.
Пелітова Зінаїда Іванівна, 1939 р.н. - № 161, № 162, № 163, № 164, № 165.
Петрич Віра Никонівна, 1922 р.н. - № 98.
Петруша С.С. - № 7.
Пісковий Петро Трохимович, 1930 р.н. - № 116.
Пономарьова Н.П., 1920 р.н. - № 25.
Портретна Поліна Пилипівна, 1923 р.н. - № 99.
Притула М.С., 1902 р.н. - № 56.
Прокопенко Л.Л., 1894 р.н. - № 141.
Прокопенко О.С., 1923 р.н. - № 39.
Прокопенко Т.Л., 1900 р.н. - № 36.
Реут Л. В. - № 9.
Руденко Т.М.- № 49.
Свирь Васирина Іванівна - № 80.
Світлична Ірина Єгорівна, 1912 р. н.- № 111.
Северин Оляна Пантелеймонівна, 1916 р.н. - № 88.
Скрипник М.Г., 1906 р.н. - № 51.
Скрипник Марія Лук'янівна - № 132.
Слободянюк М.М., 1921р.н. - № 38.
Сойко П.О., 1928 р.н. - № 14.
Соколова О., 1911 р.н. - № 107.
Стародуб Марія Яківна, 1920 р.н. - № 89.
Степаненко Т.Я., 1914 р.н. - № 4.
Сукач Валентина Луківна - № 135.
Сукач С.С., 1924 р.н. - № 54.
Суслик Руслан Володимирович - № 115.
Тараненко Л.З., 1921 р.н. - № 69.
Тинко В.Д., 1905 р.н. - № 61.
Ткаченко Мотря Павлівна, 1914 р.н. - № 102.
Ткаченко Олександр Кирилович, 1932 р.н. - № 125.
Товстуха Поліна Тимофіївна, 1921 р.н. - № 20.
Третяк В.Н. - № 47.
Трукшина Любов Єгорівна, 1917 р.н. - № 96, № 123.

Тягнибіда Ольга Федорівна, 1928 р.н. - № 103.
Фішер Б.І., 1914 р.н. - № 16.
Хаєнко Олександр Іванович, 1912 р.н. - № 113.
Харина О.Є., 1915 р.н. - № 41.
Харькова Клавдія Трохимівна - № 78.
Хелемендик Марія Федотівна, 1907 р.н. - № 82.
Хома Лідія Андріївна, 1917 р.н. - № 142, № 143.
Цап Григорій Костянтинович, 1933 р.н. - № 159, № 160.
Цимбал Катерина Костянтинівна, 1912 р.н. - № 71.
Черненко Г.У., 1910 р.н. - № 59.
Черниш М.Й., 1911 р.н. - № 24.
Шаповалов М.Н., 1906 р.н. - № 2.
Шинков Павло Григорович, 1907 р.н. - № 114.
Шевчук Ганна Матвіївна, 1921 р.н. - № 129.
Шовкань О.О., 1919 р.н. - № 70.
Шпаковська О.Т., 1911 р.н. - № 26.
Штиленко К.Р. 1926 р.н. - № 120.
Шульга М.Д., 1912 р.н. - № 45.
Шуть Марія Олексіївна, 1941 р.н. - № 124.
Шуть Поліна Юхимівна, 1918 р.н. - № 81.
Шуцька Марія Тимофіївна - № 84.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАЗВ ТЕКСТІВ*

А їли що? - № 27.
А їсти все хочеться - № 12.
Багатий радгосп - № 16.
Баланда з льону - № 4.
Батьківський пайок - № 89.
Батько в созі, мати в созі - № 163.
Боялися власті - № 83.
Було й таке - № 22.
Великий голод - № 45.
Вийду я на город - № 164.
Виміняла - № 123.
Висить Ленін на стіні - № 142.
Висить Сталін на стіні - № 154.
Відбирали все - № 136.
Врожай на славу - № 97.
Все пам'ятаю - № 76.
Все робилось спеціально - № 74.
Встань, Тарасе, з домовини - № 153.
Встанька, Ленін, подивися - № 158.
Всяке було - № 111.
Гітлер грає на гармошці - № 156.
Голодний час - № 107.
Голодний шлях - № 46.
Голодні та пухлі - № 6.
Голодуха - № 120.
Громадська яма - № 102.
«Далой куркулів! Хліб державі!» - № 37.
200 г макухи на день - № 55.
День пам'яті і каяття - № 105.
Дівчача кофточка - № 71.
Діти плачуть, бо ще їсти хочуть - № 134.
Доживемо до весни - № 98.
До зернинки, до насінини - № 7.
Дорогоцінний хліб для сім'ї - № 141.
До Кривого Рога, щоб на хліб заробити – № 66.
Дуже важко виживать - № 128.
Дума про голод - № 167.
Єдине спасіння - № 70.
Жебракування - № 14.
Живемо ми всі «щасливо» - № 146.
Забирали все, що знаходили - № 86.

*Цифри означають порядковий номер тексту

Забирали усе до крихітки - № 10.
Забрали все - № 29.
Закопували живими - № 67.
Затяжні дощі - № 35.
Згадувати важко і страшно - № 24.
Землянка на «Піонері» - № 75.
Ікра продавалась, і голод такий... - № 126.
І люди людей їли - № 106.
І нас б'є, і сама плаче - № 103.
І як нам жити? - № 53.
Їде Сталін на тарані - № 157.
Їли все, що було - № 19.
Карточна система - № 122.
Коли Ленін помирав - .№ 144, № 148
Колискова 33-го року - № 166.
Колоски - № 99.
Колядниця, колядниця - № 160.
Кружка з зернятками - № 34.
Куди йдеш, куди йдеш - № 162.
Кусочок чорного хліба - № 13.
Ленін грає на бандурі - № 149.
Люди мерли на ходу - № 1.
Люди мерли, як мухи - № 41.
«Люди не свині, все поїдять» - № 110.
Мертві й напівмертві люди - № 87.
Мішок квасолі - № 33.
Навіки одне біля одного - № 117.
Навчальний рік - № 119.
Найлютіший голод - № 42.
Наказано вивезти - № 9.
Небезпечно для здоров'я - № 3.
Не було спокою і після смерті - № 59.
Не вистачило сил - № 137.
Не дай Бог вам, діти, того, що ми бачили - № 52.
Не дай Боже повторитися - № 17.
Не жили, а мучились - № 73.
Нема хліба, нема моні - № 161.
Нещасна голота - № 69.
Ніхто нам нічим не допоміг - № 23.
Оддав коні, оддав воза - № 165.
Одному Богу відомо - № 131.
«Оно, людодка іде» - № 77.
Пам'ятатиму, коли й помиратиму - № 80.
Пережитий голодомор - № 88.

Перекотиполе - № 124.
Півтора качана - № 81.
План по суцільній колективізації - № 48.
Повальні обшуки хліба - № 47.
Працювали за трудовні - № 15.
При дітях - № 61.
Приречені на вимирання - № 63.
Про блат під час голодомору - № 65.
Про хліб з Москви - № 114.
«Пропадає – ваш, а останній – наш» - № 72.
Про те, хто ще живий, а хто мертвий - № 101.
Пусте село - № 109.
Пухлі від голоду - № 95.
Раніше я орала на пшеницю - № 145.
Рятувались по-різному - № 140.
Свині нині не кричать - № 159.
Свій народ мучили - № 78.
Сім'я велика, а їсти нічого - № 92.
Сім'я середняків - № 135.
Сидить дід на рядні - № 150.
Сидить Сталін на дивані - № 155.
Сидить Сталін на пучу - № 151.
Слава Богу, слава Богу - № 147.
Смак ліпеників - № 133.
Смачні горобці - № 116.
Соромно - № 121.
Спасителька - № 79.
Сталін, батьку, дай нам мила - № 143.
Сталін виморив людей - № 108.
Страх - № 113.
Страшний рік - № 93.
Страшні часи для народу - № 85.
Страшно згадувати - № 51.
Так і вижила - № 129.
Так і жили - № 132.
Так і їли - № 100.
Так і перезимували - № 94.
Так і пообідали - № 50.
Так хотілося хліба - № 21.
Такі порядки були - № 127.
Терор голодом - № 118.
Тільки людям не дати - № 104.
Туга за батьком - № 20.
Тяжкий рік - № 90.
У боротьбі з «класовими ворогами» - № 49.

У голодовку - № 139.
У коморі серп і молот - № 152.
Хліб по плану - № 2.
Хліба великі, а голод страшний - № 11.
Худі та чорні - № 84.
Ціна за життя - № 62.
Чоловічий стогін - № 115.
Чорна дошка - № 90.
Щоб не забували - № 82.
«Я пошутила» - № 138.
«Я рятував солдатських дітей!» - № 125.
Як відбирали зерно - № 56.
Як виганяли з наших душ усе людяне й милосердне - № 18.
Як Гітлерові пшеницю відвантажували - № 112.
Як дітей в сім'ї хоронили - № 5.
Як жінка врятувала своїх дітей від голодної смерті - № 25.
Як зерно врятувало людей від голоду - № 31.
Як люди бідували - № 130.
Як люди вимирали - № 26.
Як людям не давали їсти - № 96.
Як ми вижили - № 28.
Як ми зупинилися у Тулі і прожили там до 1940 року - № 57.
Як ми опухали з голоду - № 40.
Як пережили той час - № 58.
Як робітник родичів провідав у селі - № 64.
Як родина вмирала - № 36.
Як розкуркулювали - № 68.
Як розкуркулювали селян - № 32.
Як опричники при Івані Грозному - № 8.
Як село вмить притихло - № 44.
Як судили трьох «злочинців» - № 38.
Як у голодні роки страждають діти - № 43.
Як у невинних людей життя забрали - № 39.
Як я вижив, і сам не знаю... - № 54.
Якби не ті «мишоловки»... - № 30.
«Ярино, давай хліб!» - № 60.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ТЕКСТІВ *

I. Вінницька обл. - № 105;

- с. Заливанщина Калинівського р-ну - № 78;
- с. Кожухівка Теплицького р-ну - № 36, № 37, № 38, № 39;
- с. Кукавка Могилевоподільського р-ну - № 161, № 162, № 163, № 164, № 165;
- с. Теперівка - № 126.

II. Волинська обл.

- с. Гороховище Любомольського р-ну - № 121.

III. Дніпропетровська обл.

- м. Апостолове - № 22;
- с. Березноватівка Солонянського р-ну - № 85;
- с. Василівка Долинського р-ну - № 72, № 74;
- м. Вільногірськ - № 71;
- с. Вітрівка Криничанського району - № 116.
- С. Жовтоолександрівка П'ятихатського р-ну - № 87;
- с. Запорізьке - № 134;
- с. Затишне Криничанського району - № 133.
- С. Зелений Гай Широківського р-ну - № 15;
- с. Кам'янка Апостолівського р-ну - № 55;
- с. Каніщове під Компаніївкою - № 120;
- с. Комісарівка П'ятихатського р-ну - № 135;
- м. Кривий Ріг - № 8, № 54, № 64, № 75, № 76, № 77, № 103, № 110, № 119, № 122, № 131, № 142, № 143, № 144, № 145, № 146, № 147, № 148, № 149, № 150, № 151, № 152, № 155, № 156, № 157, № 158;
- Криворізький р-н - № 34;
- с. Кузьмівка - № 115;
- с. Кут Апостолівського району - № 111;
- с. Липівка - № 7;
- с. Липове П'ятихатського р-ну - № 81, № 82, № 83, № 109, № 124;
- с. Лозуватка Криворізького р-ну - № 79;
- с. Малософіївка - № 46;
- с. Межиріч - № 167;
- с. Межова - № 1, № 86, № 89, № 91, № 92, № 93, № 97;
- с. Миколаївка Софіївського р-ну - № 11, № 141;
- с. Миролубівка Широківського р-ну - № 56;
- с. Миронівка П'ятихатського р-ну - № 80;
- с. Новодмитрівка Апостолівського р-ну - № 166;
- с. Новоіванівка Павлоградського р-ну - № 107, № 117, № 125, № 129, № 130, № 137;
- с. Новопавлівка, колгосп «Україна» - № 94;

* Цифри означають порядковий номер тексту

с. Новопавлівка Межівського р-ну - № 98;
с. Новопокровка Солонянського району - № 118.
С. Новополтавка - № 114.
С. Ново-Петрівка Широківського р-ну - № 33;
м. Павлоград - № 99; № 112;
с. Партизанське - № 96, № 123, № 138, № 139;
с. Петриківка Царичанського р-ну - № 60;
с. Покровка - № 90;
с. Промінь - № 106;
м. П'ятихатки - № 2;
П'ятихатський р-н - № 95;
с. Слов'янка - № 88;
с. Софіївка - № 4, № 5, № 6;
с. Українське Петропавлівського р-ну - № 9;
с. Христофорівка Криворізького р-ну - № 102;
с. Червоне Криворізького р-ну - № 153, № 154;
с. Червоний Жовтень Софіївського р-ну - № 20;
с. Шестерня Широківського р-ну - № 23, № 28, № 29;
с. Широке Широківського р-ну - № 12, № 140;
с. Шулківка Солонянського р-ну - № 59;
с. Яковлівка - № 7.

IV. Запорізька обл.

с. Балки - № 113.
С. Варварівка Вольнянського району - № 43;
с. Велика Білозірка - № 100;
сmt. Михайлівна - № 45.

V. Кіровоградська обл.

с. Велика Виска - № 42;
м. Кіровоград - № 136;
с. Косівка Олександрійського р-ну - № 18;
с. Красносілка Олександрійського р-ну - № 73;
с. Мошорине Знам'янського р-ну - № 141;
с. Ново-Мануїлівка Петрівського р-ну - № 10;
с. Новоолександрівка - № 27;
с. Олександрівці Бобринецького р-ну - № 61;
с. Панчеві - № 19;
с. Сагайдак Долинського р-ну - № 35;
с. Триліси - № 50;
с. Федорівка - № 58.

VI. Миколаївська обл.

с. Арбузинка - № 104;

с. Весела Путь Первомайського р-ну - № 62;
с. Володимирівка Казанківського р-ну - № 25;
с. Камінці Братського р-ну - № 17;
с. Ново-Богдановка - № 132;
с. Новомихайлівка - № 26;
с. Сергіївна Казанківського р-ну - № 13;
с. Таборівка - № 84.

VII. Полтавська обл.

с. Перша Козельщанського р-ну - № 24;
Пирятинський р-н - № 108.

XIII. Херсонська обл.

с. Дудчани - № 47, № 48, № 49;
с. Нова Зубрівка - № 44.
Радгосп «Червоний Перекоп» Каховського р-ну - № 16;

IX. Хмельницька обл.

с. Мала Бережанка-2 Чемеровецького р-ну - № 101.
С. Радковиця Городецького р-ну – № 159, № 160.

X. Черкаська обл.

с. Велике Старосілля Городищенського р-ну - № 127, № 128;
с. Медведівка - № 51, № 52;
с. Черепин Корсунь-Шевченківського р-ну - № 41;
м. Черкаси - № 21.

XI. Чернівецька обл.

с. Зелене Кельменецького р-ну - № 14.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ЗАПИСІВ*

1983р.- № 135.

1986р.- № 81, № 82, № 83, № 124.

1987р.- № 104, № 127, № 128.

1989р.- № 73, № 134.

1990р.- № 4, № 11, № 71, № 72, № 74, № 75, № 76, № 77, № 78, № 79, № 96, № 102, № 105, № 108, № 120, № 121, № 122, № 123, № 138, № 139.

1991р.- № 106, № 107, № 109.

1996р.- № 136.

2002р.- № 101, № 110, № 111, № 142, № 143, № 144, № 145, № 146, № 147.

2003р.- № 99, № 112, № 113, № 117, № 118, № 119, № 125, № 129, № 130, № 140, № 148, № 149, № 150, № 151, № 152, № 167.

2005р.- № 153, № 154.

2008р.- № 126, № 155, № 156, № 157, № 158, № 166.

2009р.- № 159, № 160, № 161, № 162, № 163, № 164, № 165.

- Цифри означають порядковий номер тексту

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Архівні документи

Голодомор в Україні 1932-1933рр.: за документами політичного архіву МЗС ФРН / Упор. А. Кудряченко. – К., 2008.

Голодомор 1932-1933 рр.: злочин влади – трагедія народу. Документи і матеріали. – К.: Україна, 2008.

Історико-краєзнавчий музей м. Кривого Рогу. – Ф. 12621; 12709; 12715; 13878.

Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992.

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст., невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7. Голодомор в Україні 1932-1933рр. – Варшава-Київ, 2008.

Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К., 2008.

Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів тощо. – К., 1998.

II. Історичні джерела

Бакланов Н. Голод... // Союз. – 1990. - № 4. – С. 14.

Білан А. Крізь мури замовчувань // Українська культура. – 2004.- № 4.

Бітгнер О. Історія свідчить: це був геноцид проти українського народу // Урядовий кур'єр. – 2003. – 14 лютого (№ 29).

Бокий І. Сіль землі і сталінський горбоконик // Сільські вісті. — 1990. – 31 січня.

Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2009.

Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009.

Васьківська О. Голодомор 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр. // Вісник книжкової палати. – 2006.

Великий голод в Україні, 1932-1933: 3б. Свідчень, спогадів, доповідей та статей виголошених та друкованих у пресі в 1983 році на відзначення 50 – ліття голоду в Україні 1932-33 роках. – Торонто: Українське православне братство св. Володимира, 1988.

Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 1996.

Вербицький М. Найбільший злочин Кремля. – Торонто, 1953.

Верстюк В., Тылищак В., Юхновский И. Голодомор. Геноцид украинского народа 1932-1933. – К.: Вид-во імені Олени Теліги. – 2008.

Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 років в Україні // Український історичний журнал. – 2006. - № 6.

Веселова О. Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-33 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2004.- № 2.

Веселова О.М., Панченко П.П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод в Україні 1946-1947 роки. Документи, матеріали. // Український історичний журнал. – 1995. - № 6.

Вечерський В. Колективізація голодом: Сторінки історії // Урядовий кур'єр. – 2003.– № 25. – 8 лютого.

Воронов І. Голод 1946-1947 рр. – К.: Знання УРСР, 1991.

В'ятрович В. Голодомор. Стирання пам'яті // В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». – Харків, 2014. – С. 66-71.

Гайдош І. І сьогодні доводиться слухати і читати інші оцінки голодомору з вуст вічно вчорашніх // Віче. – 2003.- № 3.

Гергард З. Чи був голодомор 1932-1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму // Український історичний журнал. – 2005. - №2.

Глузман С. Страх на рівні реальної пам'яті // Україна. – 2004.– № 34.

Головко О. Це був геноцид проти українського народу // Уряд. Кур'єр. – 2003.– № 20.- 1 лютого.

Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали / Упор. О.М. Веселова, Т.Т. Гриценко, А.П. Огінська та ін. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коця., 1996.

Голод на Поділлі: Книга свідчень / Ред., упоряд. В.Мацько, вступ, ст. Л.Коваленко-Маняк. – Кам'янець-Подільський, 1993.

Голод на Україні (1931-1933 рр.): Документи // Сільські вісті. — 1989. – 26 вересня.

Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. Документів і матеріалів АН України, Ін-т історії України / Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993.

Голод: хроніка, документи та матеріали 1921-1923 рр., 1932-1933 рр. на Криворіжжі / Укладач О.О. Мельник. – Кривий Ріг, 2003.

Голод 1932-1933 років в Україні. Причини та наслідки / В.І.Марочко, С.І. Білокінь, О.М.Веселова та ін., В.М. Литвин (від. ред.); НАН України. Ін-т історії України НАН України. – К., 2003.

Голод 1932-1933 на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. Матеріали республіканської науково-практичної конференції 20 жовтня 1993 р. – Хмельницьк, 1993.

Голодомор 1932-1933 років: злочини влади – трагедія народу. Документи і матеріали. – К.: Україна, 2008.

Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р.Я. Пиріг. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007.

Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 25-26 вересня 2008. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.

Голодомор в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Злочини проти народу / О.Веселова, В.Марочко, О.Мовчан: Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Ін-т історії України НАН України. – Вид. 3-є доп. – Дрогобич, 2008.

Голодомор 1932-1933 років на Київщині: свідчать документи // Сучасність. – 1993. - № 7.

Голота Л. Атлантида смерті // Урядовий кур'єр. – 2003. - № 221. – 22 листопада.

Голух А. «Умирили повально. Зимой трупы складывали прямо на снегу штабелями, и собаки растаскивали их..., а потом обезумевшие от голода люди и собак стали есть»: Про голодомор в Украине // Факты и комментарии. – 2002.- 23 ноября.

Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне: 1917-1933. – Москва, 2001.

Граціозні А. Голод у СРСР 1931-1933 р. р. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація // Український історичний журнал. – 2005.– № 3.

Гришко В. Москва сльозам не вірить: Народовбивство по-кремлівські / Упоряд. О. Коновал; Ред. О. Шугай. – К.: Юніверс, 2003.

Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993.

Гусак О. Ціна безпам'ятства і самозреченості: Голодомор 1932 –1933 р. р. // Культура і життя. – 2003.– 6 жовтня.

Дзеркало душі народної. Спогади та враження відвідувачів виставки про голодомор 1932-1933 р. в Україні. «Розсекречена пам'ять» / Упор. В.Даниленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

Дзюба І.М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. – К.: Криниця, 2003.

Діброва С. Перелом і найстрашніший злочин Сталіна // Наука і суспільство. – 1989.-№ 1.-№ 2.

Дуда А. Пам'ять реального страху // Україна. – 2004.– № 3 – 4.

Дьяченко С. Страшный месяц пухнутень // Огонек. – 1989. - № 27.

Заєць І. Треба законом класифікувати голод як геноцид // Віче. – 2003.– № 3.

Запаско М. Діти 1933р.: Біла книга. Правда про голод на Україні 1933р // Дзвін. – 1990. - № 2.

Захаров Є. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932-1933р. в Україні на Кубані як геноцид? – Харків, 2008.

Зберегти святу пам'ять про жертви Голодомору // Урядовий кур'єр. – 2005.– № 227. – 29 листопада.

Звернення Голови Верховної Ради України з нагоди Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій // Голос України. – 2005.– 26 листопада.

Зімон Г. Чи був голодомор 1932 – 1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму ? // Український історичний журнал. – 2005.- № 2.

«Зробити все, аби світ визнав голодомор геноцидом...» Радіозвернення Президента В.А. Ющенка до українського народу у День національної скорботи // Хрещатик. – 2005. – 29 листопада.

Іваненко В. Голодомор 1932-1933 рр. на Дніпропетровщині та Запоріжчині. – К., 2008.

Іваненко В., Романець Н. Дніпропетровщина і «Великий перелом» на селі кінця 1920-початку 30-років. – Дніпропетровськ: Арт-Прис, 2009.

Ігнату (Бойко) К.М. Згадка про 1933 рік: // Голос України. – 2003.– № 60 (28 березня).

Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Харків, 1991.

Капустян Г. За матеріалами московських архівів про голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні // Пам'ять століть. – 2004.– № 1.

Касьянов О. Голодомор 1932-1933 рр. на Дніпропетровщині // Червоний гірник. – 2006. - № 188-189.

Коваленко Л. Американець Вільям Морган досліджує голодомор 33-го // Українська культура. – 2003.– № 11.

Коваленко – Маняк Л. «Ми затялися: полинів не буде». Дослідження голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні // Сучасність. – 1993. - № 1.

Колективізація і голод на Україні 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992.

Командири Великого злочину. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932-1933 рр. / За ред. В.Васильєва та Ю. Шаповала. – К., 2001.

Конквест Р. Жнива розпачу // Всесвіт. – 1990. - № 1-2.

Конквест Р. Жнива скорботи // Дніпро. – 1990. - № 1-5.

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993.

Кононенко О. Біла книга // Дзвін. – 1990. -№ 2.

Король В. Трагедія голоду 1932-1933 років: погляд з відстані часу // Історія України. – 2008. - № 11-12.

Косовський В., Хорунжий Ю. Трагедія села Веприк // Жовтень. – 1989.- № 8.

Кривоніс В. Соціальні функції органів «правопорядку» в період голодомору 1932-33 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2004.– № 1.

Кудряченко А. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: свідчення німецьких дипломатів // Пам'ять століть. – 2007. - № 2.

Куліш А. Геноцид. Голод 1932-1933 рр. Причини, жертви, злочинці. – К. – Х., 2001.

Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008.

Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. Сталінський задум та його виконання // Історія України. – 2007. - № 47.- С.1-4; 2008. - № 2. – С.6-8.

Кульчицький С. День пам'яті жертв голодомору // Історія України. – 2000. - № 46.

Кульчицький С. Причини голоду 1933 року в Україні // Історія України. – 2003. - № 42.

Кульчицький С. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «революції згори» // Історія України. – 2005. - № 29-32.

Кульчицький С. Сколько нас погибло от голодомора 1933 ? // Зеркало недели. – 2002.– 23 ноября.

Кульчицький С. 1933 рік: сталінський терор голодом // Уряд. Кур'єр. – 2002.- № 208. – 8 листопада.

Кульчицький С. 1933: трагедія голоду. – К., 1989.

Кульчицький С. Шукати правду. Сказати правду // Наука і суспільство. – 1989.- № 7.

Кульчицький С.В. Ціна великого перелому. – К., 1991.

Кульчицький С., Мовчан О. Голод 1921-1923 років на півдні Україні // Архіви України. – 1993. – № 1.

Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УРСР // Український історичний журнал. – 2006. - № 3.

Лактіонов-Стезенко М. П. Смак трави, або Приклад швидкої побудови соціалізму в окремо взятій країні. – К.: Фенікс, 2004.

Литовченко С. Украинский голодомор – часть истории о которой мало знают // Сегодня. – 2003.– № 27(31 декабря).

Лук'яненко Л. Необхідно, щоб і ООН визнала факт геноциду // Віче. – 2003.– № 3.

Лук'яненко Л. Г. Нюрнберг-2. – К.: Нора-прінт, 2001.

Лук'яненко Л. Пам'ятаймо про це: Голодомор 1932-1933 рр. в Україні // Українська культура. – 2002.– № 9 –10.

Магрицька І. «Позабирали все, а сім'ї повимирали»: Голодомор в Україні // Київ. – 2003.– № 6.

Малюта І. Під страхом голодної смерті // Уряд. Кур'єр. – 2003.– № 215. – 14 листопада.

Малюта І. Хоч як навчали нас мовчати... Про голодомор-геноцид проти українського народу // Укр. культура. – 2004.– № 2-3.

Маняк В. Голод: чому і як // Сільські вісті. – 1989. – 11 липня.

Маняк В. Народові повертається історія, а історії – правда // Літературна Україна. -1989. – 27 липня.

Марочко В. «Бодай це лихо не верталось...» Голодомор на Україні – 1933р. // Сучасність. – 1993. – № 2. – С. 90-93.

Марочко В. Голодомор в Україні: причини і наслідки (1932-1933). Тексти лекцій. // Освіта. – 1993. – № 1.

Марочко В.І. Голодомор – геноцид українського народу // Пам'ять століть. – 2003. - № 3.

Марочко В.І. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: рефлексії сучасної зарубіжної історіографії // Грані. – 2007. - № 3.

Марочко В.І. Голодомор як величезна трагедія українського народу. – К.: МАУП, 2003.

Марочко В. Геноцид українців. Творці Голодомору 1932-1933 рр. – К., 2008.

Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932-1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2006. - № 3.

Марочко В.І., Чирко Б.В. Національні виміри голодомору в Україні 1932-1933 років // Відродження. – 1993. - № 8.

Марочко В., Мовчан О. Голодомор в Україні 1932-1933 років. – К., 2008.

Марунчак М. Нація у боротьбі за своє існування в 1932 – 1933 роках в Україні і діаспорі. – Вінніпег, 1985.

Матійко О. Твориться книга – меморіал... // Сільські вісті. – 1989. – 3 січня.

Махінчук М. Комуною – на цвинтар // Урядовий кур'єр. – 2003.– № 21. - 4 лютого

Медвідь П. 1933 рік очима матері: Сторінки історії // Урядовий кур'єр. – 2003.– № 23. – 6 лютого.

Мельник О. Боротьба з голодом 1932-1933 // Мельник О. Криворізька міськрада в 1920-1941 рр. – Кривий Ріг, 2005.

Мельник О. Заходи у зв'язку з 65-ми роковинами голодомору в Україні у 1932-1933 рр. // Орієнтир. – 1998. - № 44 (29 жовтня).

Мельник О.О., Балабанов С.В. Голод на Криворіжжі // Історична енциклопедія Криворіжжя. – Том І. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007.

Мейс Д. Геноцид в Україні – «доведено...» // День. – 2003.– № 212 (22 листопада).

Мейс Д. Геноцид – найтяжчий злочин проти людства і людяності // Українська мова та література. – 2006.– № 3 – 4.

Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. - № 1.

Мейс Д. У злочині геноциду винними були Сталін і його оточення // Віче. – 2003.– № 3.

Мейс Д. Штучний голод 1933 в радянській Україні // Український історичний журнал. – 2007. - № 1.

Міжнародний симпозіум «Голодомор 1932-1933р. на Україні» // Вісник АН УРСР. – 1991. - № 1.

Міщенко О.В. Безкровна війна: Книга свідчень. – К.: Молодь, 1991.

Михайлюта О. Ніхто не зглянувся – ні Бог, ні сільрада // Україна. – 1988. - № 41.

Москаленко В. «Закручено по-звірячому» (Голодомор на півдні України в 1932-1933 роках) // Кур'єр Кривбасу. – 1994. - № 15-16.

Моя Україна. Подорож в історію / В.В. Біленко та ін.; Худож.: І. Бічев, М. Гутман. – К.: Оберіг, 1994.

Найбільший злочин імперії: Матеріали науково-практичної конференції Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років. – К., 1993.

Наконечний Є. Імперська таємниця 1946 року (голодомор 1946-1947 рр.) // Україна молода. – 2000. - № 32 (19 лютого).

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: В 19 томах. – К., 2008.

Олійник Б. Нас щоразу відводять від справжніх причин і винуватців...// Віче. – 2003.– № 3.

Панченко П.П. Ще одна трагічна сторінка України: Голод в Україні 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. – 1995. - № 6.

Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрна історія України. – К., 2000.

Плющ І. Для народу, який втрачає національну пам'ять, відродження неможливо // Віче. – 2003.– № 3.

Подкур Р. Злочин тоталітарного режиму // Українська культура. – 2008. - № 11.

Полищук Н. Жертвы голода – материал для анатомов: Об этом свидетельствуют материалы, связанные с Октябрьской больницей Киева // Газета по-киевски. – 2005.– 26 ноября.

Потупейко М. Ганя і Степанко: Жменька чорного насіння // Жовтень. — 1989. — № 6.

Реквієм по невинних душах...Уперше на державному рівні в Україні поминали загиблих від голодомору 1922-23 рр., 1932-33, 1946-47 рр. // Хрещатик. – 2005. – 29 листопада.

Рабенчук О.Г. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. - № 4.

Розгойдані дзвони пам'яті: Про відкриття Президентом України В.Ющенком художньо-публіцистичної виставки, присвяченої жертвам голодоморів і політичних репресій // Урядовий кур'єр. – 2005.- № 22 (26 листопада).

Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К., 2008.

Рябчук М. Потьомкінський ювілей, або ще раз про амністію, амнезію та «спадковість» посткомуністичної влади в Україні. Про історичне замовчування геноциду-голодомору в Україні // Сучасність. – 2004.– № 3.

Савельєв В. В поисках истины // Правда Украины. – 1989. – 8 июля.

Савельєв В., Хорошун Б. Велика народна трагедія: голодомор 1932-1933 років в Україні і його відображення в науковій та громадській думці Заходу // Політика і час. – 1993. -№ 8.

Свідки і жертви Голодомору звинувачують... // Урядовий кур'єр. -2003.– № 26. -11 лютого.

Свита І. Праздник, омраченный трагедией // Днепропетровская правда. – 2007. - № 4.

Сизоненко Ф. Голод у Шевченківському краї. Біла книга. Голод на Україні 1933р. // Дзвін. – 1990. - № 9.

Симоненко П. Голод 32-33-х рр. був наслідком трагічного збігу об'єктивних і необ'єктивних обставин // Віче. – 2003.– № 3.

Сергійчук В. Прелюдія до великої трагедії // Військо України. – 1993. - № 10.

Соловійов С. Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932-1933 рр. на Дніпропетровщині. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1993.

Соловійов С. Широківський голодомор // Червоний гірник. – 1993. - № 98.

Суходольська Н. Трагічні роковини // Народна творчість та етнографія. – 2007. - № 6.

Табачник Д. Голод 33-го – цинічна форма політичного терору // Віче. – 2003.– № 3.

Тевнен Є. Голод 1932-1933 рр. в Україні очима французів, американців та ін. людей Заходу // Всесвіт. – 2003. - № 1-2. – С.151-161.

Терором убійенні. Про роботу IV Міжнародної конференції: «Єврейсько-більшовицький переворот 1917р., як передумова першого терору та українських голодоморів» // Українська культура. – 2005.– № 11-12.

33-й: голод: Народна книга-меморіал / Упоряд.: Л.Коваленко, В.Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991.

Фірсель Н. На руїнах ідеології, або Поділ у рік голодомору: Спогади очевидця // Вітчизна. – 2002.– № 5 – 6.

Хорошун Б.І. Документи свідчать і звинувачують // Трибуна. – 1993. - №7.

Шаповал Ю. Відкриваючи правду про голод 1932-1933 рр. в Україні // Університет. – 2008. - № 3. – С. 13-15.

Шаповал Ю. «Повелительная необходимость» рік 1933-й // День. –2003.– № 19(1 лютого).

Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993.

Шаркар Н. Набат скорботи: Голодомор 1932-1933 рр. в Україні // Історія та правознавство. – 2008. - № 29.

Щербина Д. Свічки горять, пам'ятники катам стоять...// Вечірній Київ. – 2005.– 29 листопада.

Ющенко В. Голодомор спрямовувався на викорінення національної автентичності українців // Віче. – 2003.– № 3.

Яремчук А. Голодомор 1933 року – диявольський злочин комуністичної імперії та її ідеології проти українського народу // Українська культура. – 1993. - № 5-6.

III. Фольклорні джерела

Артюх Л. Дослідження голоду як культурного феномену // Народна творчість та етнографія. – 2004. - № 3.

Білоус Д. Голодомор і колективізація в Україні та їх відображення в народній творчості // Найбільший злочин імперії: Матеріали наук. – практичної конференції «Слобожанщина» Голодомор 1932-1933 років». – К., 1993.

Борисенко В. Усні свідчення про геноцид // Пам'ять століть. – 2003.– № 3.

Бугаєвич І. «Пухнуть люди, мруть-конають» // Українська культура. – 1993.- № 5-6.

Вустиами правди і болю: український фольклор періодів голодоморів / Редактор-упор. Л.Сердунич. – К., 2009.

Головецька Н. Український політичний анекдот на сторінках «Щоденників 1923-1929» Сергія Єфремова // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 5.

Гумор: Антибольшевизми // Альманах «Гомону України» на 1997 рік. – Торонто, 1997.

Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищування Москвою українського селянства / Упор. Ю.С.Семенка, передмова М.Чабана. – Дніпропетровськ – Мюнхен, 1993.

Дожилася Україна: Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. / Зібрав і прокоментував І. Бугаєвич; післямова П. Мовчана. – К.: Український письменник 1993.

Дубравін В. Народна творчість про голодомор // Народна творчість та етнографія. – 1993. - № 5-6.

Іваницький А., Пальоний В. Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм? Політика та культура // Родовід. – 1996. – № 1 (13).

Кирчів Р. Голодомор у фольклорному відображенні (штрихи до дослідження проблеми) // Вісник НТШ. – 2003. – Число 29.

Конончук Т. І. Трагедія голодомору 1932-1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 1996.

Лазутин С. Г. Историзм жанра частушек // Славянский фольклор и историческая действительность / От. ред.: А.М.Астахова, Б.М.Путилов, В.К.Соколова. – М.: Наука, 1965.

Мениченко М. Советские анекдоты из коллекции Н.В.Соколовой (1926 год) // Живая старина. – 2007. - № 4.

Нудьга Г. Цар – голод (голодомор на Україні 1933) // Київ. – 1993. - №2.

Охріменко П. «Дума про голод» кобзаря зі Слобожанщини Євгена Мовчана // Найбільший злочин імперії: Матеріали наук. – практ. конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років». – К., 1993.

Пахаренко В. Гарячий попіл. Голодомор 1932-1933 рр.: Документальні свідчення // Березіль. – 1991. - №10.

Пахаренко В. Голод // Літературна Україна. – 1988. -№ 45.

Пахаренко В. Геноцид // Жовтень. – 1989. - № 1-2.

Пахаренко В. Маловідомі публікації фольклору, спрямованого проти режиму тоталітаризму // Народна творчість та етнографія. – 1993.- №1.

Пахаренко В. Слово, що здолало смерть. Записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року // Народна творчість та етнографія. – 1991. - № 6.

Різниченко О. Їдло 1933-го (Словник голодомору) // Основа. – 1993. - № 2.

Семенко Ю. Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору. – Львів, 1992.

Сизоненко Ф. Голод у Шевченковому краї // Дзвін. – 1990.- № 9.

Скрипка В. З пісні слова не викинеш? // Слово і час. – 1990. - № 10.

Скрипка В. Виморення голодом. Документальні свідчення очевидців голоду // Березень. -1993. - № 9-12.

Скрипка В. Голодомор у селі Межовому. Із експедицій студентів Криворізького педінституту // Кур'єр Кривбасу. – 1994. - № 8.

Сокіл В. Народна проза про голодомор: питання традиції // Народна творчість та етнографія. – 2007. - № 6.

Українці про голод 1932-1933. Фольклорні записи Василя Сокола. - Львів, 2003.

Український голокост 1932-1933. Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. О. Ю.Мицик. – К.: КМ Академія, 2003.

Федоренко Д. Як же їм хотілося жити... // Освіта. – 2000. – 6-13 грудня.

Фролова К. Трагічний гумор українського фольклору советської доби // Визвольний шлях. – 1997. - № 4.

Хай М. Дума про репресованих кобзарів // Народна творчість та етнографія. – 1992. - № 1.

Частушки в записях советского времени / Издание подготовили З.И.Власова, А.А.Горелов. – Москва – Ленинград: Наука, 1965.

Черемиський К. Повернення традиції. З історії нищення кобзарства. – Харків, 1999.

Шевчук С. Відображення голодомору в народній пам'яті: за фольклорно-етнографічними пам'ятками України // Культура України: Проблеми. Перспективи: Збірник наукових досліджень колективу авторів Рівненського державного інституту культури. – Рівне, 1992.

Ющенко О. Кобзар Єгор Мовчан не міг мовчати... // Слово і час. – 1990. - № 10.

Яценко А. Голодомор 1932-1933 рр. в усній народній творчості // Пам'ять століть. – 2004.– № 3 – 4.

IV. Літературні джерела

Аврахов І. Як народжуються фальшиві міфи? // Слово і час. – 1993. - № 6.

Барка В. Поезія. Жовтий князь. – К.: Наукова думка, 2000.

Барка В.К. Жовтий князь: Роман / Передм. М. Жулинського. – К.: Дніпро, 1991.

Буян-острів. Літопис нашої біди. Світлій пам'яті багатомільйонних жертв голодоморів присвячується. / За ред. Л.Зубко. – Кривий Ріг, 1995.

Василяшко В.Ф. Чи України ти син ? Вірші / Худож. С. Іванов. – К.: Веселка, 1994.

Виноградська Н. Голодомор: поема. – Х.: Оригінал, 2007.

Воля О. Мор: Книга буття України. – К.: Кобза, 2002.

Гончар О. Людина і зброя // Гончар О. Твори: В 7 т. – Т.4. – К., 1987.

Гуцало Є. Сльози божої матері: Повісті / Худож.: М. Агафонова, С. Железняк. – К.: Молодь, 1990.

Денисенко С.Н. Тіні незабутих предків. Документально-публіцистична повість. – Шишаки, 2002.

Дзюба І. Література соціалістичного абсурду (твори українських радянських письменників 30-років про індустріалізацію, колективізацію, розкуркулення, голод) // Сучасність. – 2003. - № 1.

Дімаров А. Самосуд. – К., 1999.

Єфремов С. Щоденники: 1923-1929. – К., 1997.

Загребельний П. Тисячолітній Миколай: Роман: У 2 ч. – Харків, 2001.- Ч.1: Полювання на хлястики.

Загребельний П. Тисячолітній Миколай: Роман: У 2 ч. - Харків, 2001.- Ч.2: Залізні зуби.

Захарченко В. І. Довгі присмерки: Роман. – К.: Акцент, 2002.

Збанацький Ю. Кандьор. – К., 1989.

Єфремов С. Без хліба: Проблема голоду в українському письменстві // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К., 1993.

Качуровський І. Село в безодні: Поема / Передмова І.Дзюби. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006.

Кирій І. Голодна весна: Автобіографічна повість. – К.: Молодь, 1993.

Клен Ю. Мандрівка до сонця // Клен Юрій (Освальд Бургард). Вибране. – К., 1991.

Клен Ю. Попіл імперій // Клен Юрій (Освальд Бургард). Вибране. – К., 1991.

Клен Ю. Прокляті роки // Клен Юрій (Освальд Бургард). Вибране. – К., 1991.

Кононенко П.П. Це потрібно не мертвим – це потрібно живим! // Освіта і управління. – 2008. - № 2-3.

Кудрявцев М. Голод – 33 в художній літературі // Слово і час. – 1993. - № 10.

Куліш М. Маклена Граса // Куліш М. Твори: У 2-х томах. – Т.2: П'єси, статті, виступи, документи, листи, спогади. – К., 1990.

Липська К. Тиха полинівка. Оповідання: Голодомор 33-го. Спомини // Дніпро. – 2005.– № 1-2.

Маланюк Є. Поезії. – К.: Український письменник, 1992.

Мицик Ю. Із спогадів про штучний голодомор 1933р. // Кур'єр Кривбасу. – 2002. - № 12.

Підмогильний В. З життя будинку // Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. – К., 1991.

Руденко М. Хрест: Поема. – К.: Смолоскип, 1996.

Самчук У. Марія. – Мюнхен, 1939.

Самчук У. Марія: Хроніка одного життя. Роман. – Київ: Укр. письменник, 2000.

Стельмах М. Чотири броди. – К., 1979.

Славутич Я. Голодомор в українській літературі Заходу // Слово і час. – 1991. - № 7.

Тимошук Н.М. Антитоталітарний дискурс української прози ХХ ст.: проблематика голодомору та особливості її художньої реалізації. Дисертація кан. філ. наук 10.01.01. – К., 2006.

Тичина П. Твори: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1990.

Хандрос Б.Н. Смертні листи: Документальна повість. – К.: Дніпро, 1993.

Хондрос Б. Мор: Документальна повість // Вітчизна. – 1990. - № 7.

Хропач Г. Під хрестом: повість – реквієм. – Хмельницький, 1993.

Чуб Д. Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі. – Торонто, 1984.

Якубовський М. Покликаний Богом: Про книгу О.Волі «Мор» // Вітчизна. – 2004.– № 11-12.

Янко Д. Меморіал народної скорботи і пам'яті: Публіцистика // Дніпро. – 2004.– № 3 – 4.

V. Педагогічні джерела

Баннік В. «У пам'яті потомленій сплива святої правди голос наш»: Сценарій тематичного театралізованого вечора пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр. // Українська культура. – 1991. - №3.

Вайцеховський Ю. 1933: віч-на-віч зі смертю: (спогади свідків) // Історія в школі. – 2007.- № 11-12.

Заставний Ф. Український голодомор 1932-1933 років та його географія через призму сучасної демографічної статистики // Географія та основи економіки в школі. – 2003. - № 1.

Кісіленко С. Урок – реквієм «Голод 1932-1933 рр. в Україні» // Історія в школах України. – 2002. - № 6.

Кожем'яка О. Трагедія України 1932-1933 рр. // Освіта України. – 1998. - № 48 (25 листопада).

Кульчицький С. Голодомори в радянській Україні: схожість та відмінність // Історія в школах України. – 1998. - № 3.

Лопушинський І. Жнива скорботи. Вечір-реквієм до 70-р. штучного голоду-геноциду в Україні // Дивослово. – 2003. - № 6.

Кузьменко О. На голод пішли свідомо. Голод 1932-1933 рр. // Освіта: Спецвипуск – підручник. – 1993. - № 1.

Кульчицький С. Політика Кремля щодо України // Історія в школах України. – 2008. - №3.

Кульчицький С. Правда про голодомор необхідна, аби не поверталось минуле // Освіта України. – 1999. - № 48-49.

Кульчицький С. Курс на колективізацію // Історія в школах України. – 2008. - № 8-9.

Кульчицький С. Сталінський геноцид в Україні (Як осмислювали голодомор) // Історія в школах України. – 2006.

Маковійчук І.М. Голод 1946-1947 рр. в Україні // Сторінки історії України ХХ століття. Посібник для вчителя / За ред. С.В. Купчицького. – К., 1992.

Мацько В. Сенс життя: людина і світ на тлі предметності / Голодомор в Україні // Дивослово. – 2008. – №11.

Міщенко Г.Д. Трагічні уроки історії. Літературно-музична композиція в пам'ять про голод 1933 року // Українська мова і література в школі. – 1991. - № 7.

Мороз І., Мороз П. Голод 1921-1923 років на Україні // Історія в школі. – 2003. - №11-12.

Пахаренко В. Народ супроти більшовизму: (Ознайомлення учнів з українським фольклором про голодомор) // Українська мова і література в школі. – 1993.- № 5-6.

Прокоза М. З історії голодомору: як вимирило село Фурси // Історія в школі. – 2007. - № 11-12.

Рященко Д.С. Голодомор 1932-1933 рр.: розукраїнення нації. Як бачили найтяжчу трагедію в історії українського народу за кордоном // Рідна школа. – 1993. - № 8.

Савченко М. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: Вивчення теми в позаурочній діяльності // Історія України. - 2008. – № 13.

Савченко М. 70-річчя голодомору в Україні. Методичні поради до проведення заходів пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні // Історія України. -2003. - № 3 (січень).

Сергійчук В. Кричала криком Україна голодного 1932 року (Голод 1932-1933 рр.) // Освіта. – 1994. - № 9-10.

Скоморовська Н. Історія в літературі. Система уроків для старшої школи: 11 клас. В.Барка «Жовтий князь», У.Самчук «Марія» // Українська мова та література. – 2006.– № 6, № 8.

Список літератури про голодомор 1932-1933 років на Україні // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1993. - № 14.

Табачник Д.В. Голодомор: навчати, пам'ятати, досліджувати // Урядовий кур'єр. – 2003.– № 87. – 15 травня.

Тимошук Н. «Зойк мого розпачу» Тема голодомору у творчості українських письменників ХІХ ст.: У.Самчука, О.Мак, О.Кобця, В.Чапенка та ін. // Українська мова та література. – 2006.– № 3 – 4.

Щербакова Л.М. Голод 1932-1933 рр. в Україні // Все для вчителя. – 2001. - № 32.

VI. Електронні джерела

<http://korolenko.kharkov.com/>

<http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/>

<http://memorial.kiev.ua/>

<http://www.ukrembassy.cz.ua/>

<http://www.ukrajinci.hu/holod/>

<http://www.golodomor.org.ua/>

<http://www.archives.gov.ua/>

<http://ua.mrezha.ru/>

<http://www.fraza.com.ua/zametki/>

ДОДАТКИ

Додаток А

Картограма процесу запису фольклору про голодомор в Україні студентами-філологами КДПУ упродовж 1983 – 2009 рр.



Штрихом на карті позначені 11 областей України, на території яких студенти-філологи Криворізького державного педагогічного університету збирали фольклор про голодомор упродовж 1983 – 2009 рр. Місцем запису слугували такі області: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька.

Умовні позначки

----- кордони етнографічного районування України:

I – Полісся, **Волинь**;

II – Карпати і Прикарпаття;

III – Поділля;

IV – Слобожанщина і **Полтавщина**;

V – **Середня Наддніпрянщина**;

VI – **Південь України**.

..... сучасні кордони областей України

°Сучасні області України:

Волинська; 2. Рівненська; 3. Житомирська; 4. Сумська; 5. Київська; 6. Чернігівська; 7. Львівська; 8. Івано-Франківська; 9. Тернопільська; 10. Закарпатська; **11. Чернівецька**; **12. Хмельницька**; **13. Вінницька**; **14. Полтавська**; 15. Харківська; 16. Луганська; 17. Донецька; **18. Дніпропетровська**; **19. Черкаська**; **20. Кіровоградська**; **21. Запорізька**; **22. Херсонська**; **23. Миколаївська**; 24. Одеська; 25. Кримська АР.

Анонімне анкетування на тему:

«Що я знаю про творчість народу у період голодоморів 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні?»

проводилося серед студентів I-II курсу факультету української філології Криворізького державного педагогічного університету у жовтні 2000 року, у листопаді 2007 року та у грудні 2009 р.

У жовтні 2000 р. було опитано 64 респонденти від 17 до 22 років.

На питання:

1. З яких джерел інформації довідалися про голодомори українців у 1921-1923 рр.; 1932-1933 рр.; 1946-1947 рр.?

Про голод 1921-1923 рр. з телебачення, книг довідалися **щонайменше** респондентів.

Про голодомор 1932-1933 рр. із розповідей рідних (бабусь, дідусів, батьків, сусідів), з книг, телебачення, зі школи довідалися **більшість** респондентів.

Про голод 1946-1947 рр. із розповідей рідних (бабусь, дідусів) довідалися **щонайбільше** респондентів.

2. Від кого вперше довідалися про голодомори в Україні?

Від батьків, родичів, сусідів – 46 респондентів.

Зі школи, художньої літератури, преси, радіо та телебачення - 18 респондентів.

3. Чи є у Вашій родині репресовані та загиблі од голодоморів.

«Так» - 31 респондент (вказали імена та прізвища загиблих од голодомору, репресованих, що пізнали закон «п'яти колосків»).

«Ні» - 29 респондентів.

«Не знають» - 4 респонденти (вказали, якщо і були загиблі, то їм про це не говорили з різних причин).

4. Чи розповідали Вам свідки трагедії народні твори про голодомори?

«Так» - 25 респондентів (вказали такі фольклорні жанри: прислів'я, приказки, частівки, вірші, голосіння, оповіді-спогади).

«Ні» - 39 респондентів (вказали, що свідки голодомору не хочуть згадувати про особисту трагедію; що це нікому не потрібно; або «Не бачили Ви ще голодомору», «Голодомору й ворогові не побажаєш»).

5. Чи потрібно знати молодим про голодомори українців у XX ст.?

Відповіли: «Так» - 62 респонденти (відзначили, що «Наша історія і її не можна зрікатися», «Потрібно знати, бо це наша історія», «Повинні знати історію свого народу, України», «Без знання минулого, немає майбутнього», «Це страшно, але потрібно знати, щоб покращити становище сьогодення», «Потрібно для того, щоб знати тих, хто скоїв цей неймовірний злочин», «Потрібно, особливо про його причини та наслідки», «Щоб більше цього ніколи не трапилось», «Така трагедія ніколи не повинна повторитися»).

«Ні» - 2 респонденти (вказали, що «Страшно, мертвих не підняти...»).

У листопаді 2007 р. було опитано 57 респондентів віком: від 17 до 22 років.

На питання:

1. З яких джерел інформації довідалися про голодомори українців у 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр.?

Про голодомор 1921-1923 рр. з уроків історії у школі, книг довідалися **щонайменше** респондентів.

Про голодомор 1932-1933 рр. із розповідей рідних (бабусь, дідусів, батьків, сусідів), з книг, телебачення, зі школи – довідалися **більшість** респондентів.

Про голодомор 1946-1947 рр. із розповідей рідних (бабусь, дідусів) довідалися **щонайбільше** респондентів.

2. Чи потрібно знати про голодомори українців, зокрема про 1932-1933 рр.?

Відповіли: «**Так**» - 57 респондентів (відзначили, що «Є люди, які не знають всієї правди про ці страшні роки», «Ми повинні знати через що пройшли наші діди і прадіди», «Потрібно знати для спасіння самих себе», «Важливо знати всім, адже це трагедія людства, про яку не можна мовчати і применшувати її наслідки», «Треба робити все можливе, щоб ця трагедія ніколи не спіткала нас», «Потрібно вшанувати пам'ять загиблих», «Вшанувати тих, хто пережив, загинув у роки голодомору», «Щоб більше такого не повторилося, необхідно у владу обирати гідних людей», «Не допускати до влади тиранів», «Високопосадовці повинні думати про людей, щоб не допускати подібних трагедій», «Необхідно підтримувати мир з усіма країнами світу, щоб не допускати такого лиха як голодомор», «Таку історію не мусить повторити жоден народ», «Потрібно цінити людей, а не ідею», «Можливо це допоможе вберегтися від ще одного такого лиха», «Потрібно об'єднатися усім народом, бо ми одне ціле; допомагати один одному в тяжку хвилину, ділитися останнім», «Потрібно покарати винних, зробити все для недопущення такого геноциду», «Якби тоді за три голодомори не вмерла така велика кількість людей, зараз би Україна була б більш розвиненою країною», «Українці не повинні коритися нікому, повинні бути освіченою нацією», «Ми напишемо свою історію, а тому перед тим, як щось зробити, треба добре подумати. Все залежить від нас», «Ми повинні усвідомити, що наше мовчання і покора призводять до найстрашніших наслідків», «Українська нація – нескорена. Я пишаюсь, що я – українка!»).

«**Ні**» - 0 респондентів.

3. Чи є у Вашій родині репресовані та загиблі од голодомору 1932-1933 рр.

«**Так**» - 29 респондентів.

«**Ні**» - 10 респондентів.

«**Не знають**» - 18 респондентів (вказали, що не цікавилися, не запитували у рідних).

У грудні 2009 р. було опитано 40 респондентів віком від 16 до 18 років.

На питання:

1. Чи цікавились Ви трагедією голодоморів в Україні у своїх рідних?

Відповіли: «**Так**» - 38 респондентів.

«**Ні**» - 2 респонденти.

2. Звідки Ви отримали інформацію про голодомори 1921 – 1923 рр., 1932 -1933 рр., 1946 – 1947 рр. в Україні?

Про голодомори 1921 – 1923 рр., 1932 -1933 рр., 1946 – 1947 рр. довідались з розповіді рідних, зі школи, книг, засобів масової інформації – 36 респондентів.

Нічого не знали про голодомори 1921 – 1923 рр., 1946 – 1947 рр. – 4 респонденти.

Спотворене розуміння голодомору 1932 -1933 рр. – 1 респондент («З розповідей бабусі про голодомор 32-33 рр. довідалася, що була неможлива засуха, почула вже давно»).

3. Чи потрібно вивчати фольклорні твори про голодомор у школі, вузі?

Потрібно вивчати, щоб знати минуле, історію свого народу, його творчість – відповіли 25 респондентів («Сучасне покоління повинно знати своє минуле, знати правду про своє минуле, минуле своїх предків, країни»; «Щоб знати історію свого народу, адже фольклорні твори різних періодів передавались з покоління в покоління, і завдяки їм нам стало відомо про ті часи»; «Їх потрібно вивчати аби осягнути всі переживання народу, адже фольклорні твори – це дзеркало його душі, і вони краще, ніж історичні факти допомагають зрозуміти й знати історію народу»; «Потрібно вивчати фольклорні жанри про голодомор, щоб знати нашу історію, щоб відчувати ті рани, які завдав «жовтий князь» нашому народу, усвідомити це, і зробити все можливе, щоб таке не повторилося»; «Народні твори про голодомор потрібно вивчати, щоб не забувати і «не загортати» сторінки нашої історії»; «Щоб бачити реальну картину життя людей. Факти фактами, а фольклорні твори є автентичними, оскільки їх творці – дійсні свідки того жахіття, яке було в Україні»; «Для того, щоб знати краще історію та народну творчість свого народу». «Щоб знати історію свого народу, свідомо дивитись на процеси і явища, які відбуваються зараз, і щоб не повторювати помилок минулого»; «Для того, щоб у майбутньому можливо уникнути цього. Щоб знати та розуміти «хто є хто» в

нашій історії»; «Важко уявити, що за часів голодомору українці не втрачали оптимізму, надії», «Знати минуле своєї країни, яким би страшним воно не було, щоб наступні покоління не робили таких помилок»; «Зробити усе можливе, щоб голодомори ніколи не повторилися»)
Знати причини та наслідки голодоморів – відповіли 7 респондентів («Необхідно знати ці твори, бо вони є найбільш правдивішими, так як є народними. Народ пережив голод і висловив свої переживання у творах»; «Потрібно знати про наслідки голодоморів, щоб пам'ятати про тих, хто загинув і дякувати тим, хто вижив»; «Народні твори про голодомор слід вивчати і знати, якби комусь не хотілось. Це потрібно знати!!! Адже їх так багато, вони розкривають причини та наслідки великої трагедії українців»; «Фольклорні твори про голодомор вчать співчувати людям, розуміти, що таке зло»; «Ми повинні пам'ятати, що багато людей постраждало нізащо, що їм довелося пережити»; «Знати, як людям вдалося вижити»; «Через ці твори можна виразно уявити і відтворити події голодомору»).

Більше знати про народну творчість часів голодоморів в Україні – зазначило 8 респондентів («Щоб більше дізнатися про сучасний фольклор, про фольклор, що складався в часи голодомору. Необхідно його записати і передати нашим нащадкам»; «Спогади, як жанр фольклору, найвиразніше відтворюють стан життя людей, їх потрібно вивчати»; «Фольклор про голодомор виражає ставлення людей до пережитої трагедії»; «Ще є можливість знати про фольклор не з книжок, а ще зі спогадів очевидців геноциду»; «У творах про голодомор більше правди про ті страшні події»; «Народ створював твори про голодомор, а тому в них найбільше пояснена суть проблеми, а також передані переживання людей, що вижили»; «Під час голодомору люди вигадували жарти проти влади, протистояли їй, незважаючи на проблеми!», «Вивчати потрібно розвиток українського фольклору у часи голодомору, а також імена дослідників. Для того, щоб пізніше, працюючи у школі, розповісти дітям якомога більше»).

4. Чи торкнулася трагедія голодоморів Вашої родини? Чи є постраждалі, загиблі?

«Так» відповіли 29 респондентів.

«Ні» - 7 респондентів.

«Не знають» - 4 респонденти (зазначили, що не цікавились цією проблемою).

5. Які жанри фольклору про голодомор Вам вдалося записати?

Оповіді – спогади, перекази записали 18 респондентів.

Прислів'я, приказки – 6 респондентів.

Співанки – 4 респонденти.

Жодного твору не записали 12 респондентів.

Додаток В

Під час читання лекції «Народні твори про голодомор 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні: історія збирання і вивчення» перед студентами-філологами
I курсу на факультеті української філології 1.12.2009 р. доцентом кафедри української та світової літератур О.М. Гончаренко



На лекції студенти-філологи I курсу виконали співомовки про голодомор 1932-1933 рр., самостійно записані ними на Дніпропетровщині.

**Відкриття 19.09.2008 р. тематичної виставки
«Народні твори про голодомор 1932-1933 рр. в Україні» на факультеті української
філології Криворізького державного педагогічного університету
кандидатом філологічних наук,
доцентом Гончаренко Оленою Миколаївною**



Відкриття виставки проходило під гаслом «Щоб пам'ятали...»



На виставці були представлені архівні фонди історико-краєзнавчого музею м. Кривого Рогу, дослідження вітчизняних, зарубіжних істориків, фольклористів, літераторів, педагогів. Це дозволило визначити причини та наслідки голодомору 1932-1933 рр. в Україні, а також встановити, що під час голодомору 1932-1933 рр. на території Дніпропетровщини загинуло 65 тисяч 101 людина.



На виставці була представлена як наукова, так і художня література про голодомор 1932-1933 рр. в Україні, а також надані лаборантом музею «Літературне Криворіжжя» Бугайовою І.С. фотоматеріали про вшанування жертв геноциду на Дніпропетровщині



Представлена на виставці експозиція «Слово, що здолало смерть» вмістила записи поетичного, прозового фольклору часів голодомору, здійснені студентами-філологами КДПУ в областях, в яких найбільше загинуло українців в 1932-1933 рр. та фольклорні записи антипартійних співомовок, анекдотів, паремій, здійснених на території Криворіжжя та Дніпропетровської обл. упродовж XX ст. Окремий підрозділ експозиції становили: науково-дослідна робота учениці 11 класу Криворізької загальноосвітньої середньої школи № 91 Олійник Катерини Олегівни «Історичний аспект народних оповідань-спогадів про голодомор 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні» (Кривий Ріг, 2001) та курсова робота студентки групи УМЛ – 06 – 1 Білогуб Тетяни Олександрівни «Народні твори про голодомор 1932 – 1933 років на Криворіжжі. Історичний аспект» (Кривий Ріг, 2008), виконані під керівництвом кандидата філологічних наук, доцента Гончаренко О.М.



До виставкового матеріалу були включені аудіозаписи, фотографії оповідачів народних спогадів, переказів про голодомор 1932-1933 рр., здійснені групою студентів УМЛ-05-1 під час проходження фольклорної практики під керівництвом кандидата філологічних наук, доцента Мельник Н.Г., а також представлені відеозаписи очевидців голодомору, здійснені групою студентів УПФ-06-3, що проходили діалектологічну практику на Дніпропетровщині під керівництвом доктора філологічних наук Колоїз Ж.В.



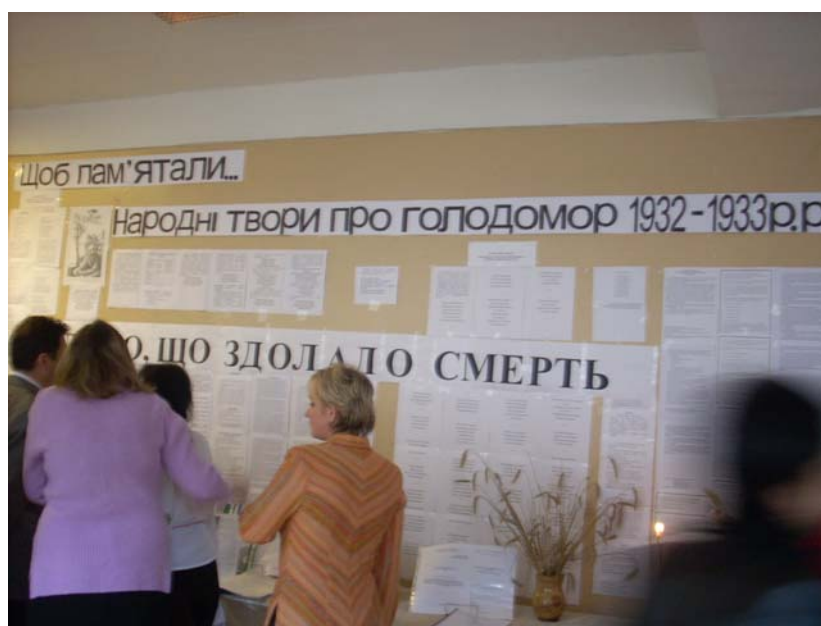
На виставці студентка II курсу Пихтіна Антоніна виконала антипартійні співомовки, записані студенткою III курсу Тетяною Білогуб під час проходження фольклорної практики у 2008 році на Дніпропетровщині



Студент II курсу Милобог Сергій виконав танець «Соловки», словесний супровід до якого записав у серпні 1969 року фольклорист В.М.Скрипка від Демченко Ганни Артемівни, родом з Апостолівського району Дніпропетровської обл.



Студенти II курсу Ожеховська Ірина, Голуб Олена та Дусик Наталя прочитали твори криворізьких поетів про голодомор 1932-1933 рр.



Під час перегляду виставки гостями, викладачами, студентами вузу, вчителями, учнями шкіл м. Кривого Рогу

ЗМІСТ

ВІД УПОРЯДНИКА	4
«ДЖЕРЕЛО ЗАКОДОВАНОЇ ІСТОРІЇ» Олена ГОНЧАРЕНКО	6
«ЯК ЖЕ ЇМ ХОТІЛОСЯ ЖИТИ...» Дмитро ФЕДОРЕНКО	23
«ВИМОРЕННЯ ГОЛОДОМ» Василь СКРИПКА	34
РОЗДІЛ І. ОПОВІДІ-СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр.	48
РОЗДІЛ ІІ. ПЕРЕКАЗИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. -	151
РОЗДІЛ ІІІ. СПІВОМОВКИ ПРО ГОЛОДОМОР	160
РОЗДІЛ ІV. КОЛИСКОВА 33-ГО РОКУ	181
РОЗДІЛ V. КОБЗАРСЬКА ДУМА ПРО ГОЛОД	189
ПРИМІТКИ. ДОДАТКИ	
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК ІНФОРМАТОРІВ	206
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАЗВ ТЕКСТІВ	210
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ТЕКСТІВ	214
ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ЗАПИСІВ	217
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	218
ДОДАТОК А.	231
ДОДАТОК Б.	232
ДОДАТОК В.	235
ДОДАТОК Г.	236

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

УДК 398. 2 (477)

ББК 82 (3 Укр)

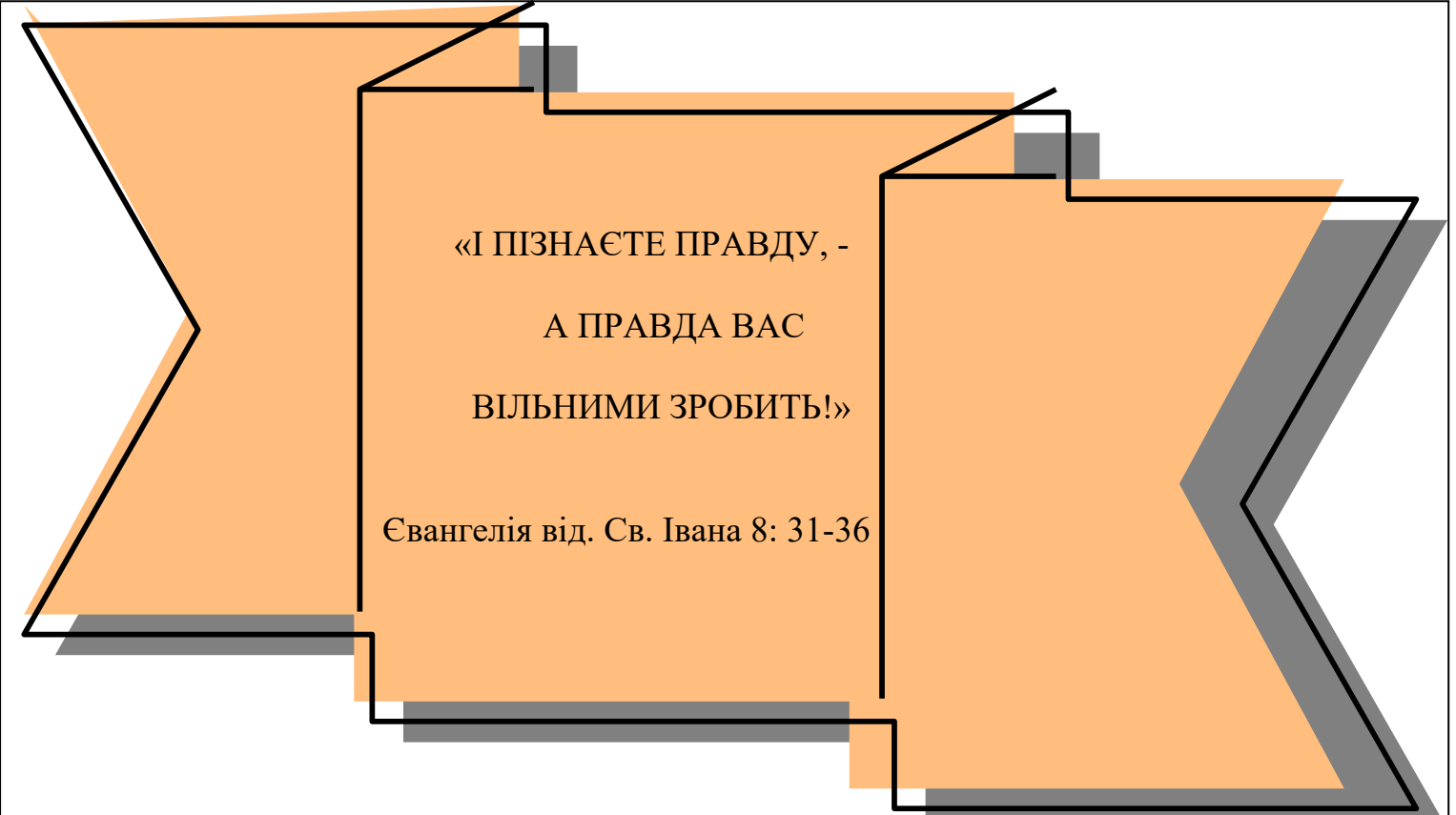
Народні твори про голодомор: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. / Вступна стаття, упорядкування та примітки О.М. Гончаренко. – Кривий Ріг: Діоніс (ФОП Чернявський Д.О.) , 2011. – 244с.

УДК 398. 2 (477)

ББК 82 (3 Укр)

ДЛЯ ЗАМІТОК

ДЛЯ ЗАМІТОК



«І ПІЗНАЄТЕ ПРАВДУ, -
А ПРАВДА ВАС
ВІЛЬНИМИ ЗРОБИТЬ!»

Євангелія від. Св. Івана 8: 31-36